

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
URGANCH INNOVATION UNIVERSITETI NTM
РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ МАРКАЗИ
ХОРАЗМ ВИЛОЯТ БЎЛИМИ**

**САЙЁРА САМАНДАР
УМИД БЕКМУҲАММАД**

**ХОРАЗМ ЖАДИД НАМОЯНДАЛАРИ:
ҲАЁТИ, ФАОЛИЯТИ ВА АДАБИЙ
МЕРОСИ**

(Монография)

**“Milleniumus print” нашриёти
Урганч – 2024**

УЎК: 821.221.13.09 (092)

83.3

С 28

Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад,

Хоразм жадид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси;

Хоразм: “Milleniumus print” нашриёти, 2024. – 200 б.

КБК: 83.3

Хоразм жадид намояндалари ҳаёти, фаолияти ва адабий меросига бағишланган ушбу монографияда, жадидчилик ғояларининг воҳага кириб келиши, Туркистон ва Бухородаги жадидчилик ҳаракатидан фарқли томонлари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда ўхшаш жиҳатлари, намояндалар томонидан олиб борилган ислоҳотлар, ижодкор жадидлар томонидан яратилган асарлар тадқиқ қилинади.

Шунингдек, Хоразм жадид намояндаларининг давлат бошқаруви, мактабларни ташкил этиши, таълим соҳасига киритган ўзгаришлари, жамиятни кенг қамраб олишга интиланган тараққийпарвар ислоҳотлари, ўша даврга оид қўлёзма асарлар, архив ҳужжатлари асосида таҳлил этилган.

Монография нафақат олий ўқув юртларининг бакалавр ва магистрлари, докторант ва тадқиқотчилар учун, балки тарих ва адабиётга қизиқувчи кенг оммага ҳам мўлжалланган.

Сўзбоши муаллифи:

Жавлон Жовлиев, филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент.

Масъул муҳаррир:

Хондамир Қодирий, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Абдулла Қодирий уй-музейининг директори.

Тақризчилар:

Дилноза Жамолова, Ўзбекистон Фанлар академияси тарих институти директори ўринбосари, тарих фанлари доктори, доцент.

Баҳром Ирзаев, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент.

Мазкур монография Хоразм Маъmun академиясининг 2024 йил 28 июндаги № 5 сонли ва Urganch Innovatsion Universiteti НТМнинг 26 июндаги № 9-сонли Илмий кенгаши қарорларига кўра нашрга тавсия қилинган.

ISBN 978-9910-9010-8-9

© С.Самандар, У.Бекмуҳаммад, 2024.

© “Milleniumus print” нашриёти

ЖАДИД НАМОЯНДАЛАР ФАОЛИЯТИГА БИР

НАЗАР

(СЎЗБОШИ ЎРНИДА)

Тарихда шахсинг тутган мавқеи, шахсларнинг воқеликларни, жараёнларни ҳаракатга келтиришдаги ўрни ғоятда муҳим ва бунга мозийдан ҳоҳлаганча мисол келтириш мумкин. Исмоил Гаспралининг шахсияти, фаолияти эса феномен даражасига етган ва унинг таъсири нафақат Россия империяси, туркий давлатлар, балки жаҳонда ҳам ўзига хос нуфузга эга эди.

Профессор Бегали Қосимов ҳақли равишда ёзганидек “Бу ном юз йил муқаддам туркий дунёдаги энг машҳур ном эди. Уни Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербургда Бомбейгача билар эдилар. У чиқарган “Таржимон” газетасининг 1908 йилдаги 25 йиллик тўйида Хитойнинг “Таранча”сидан табрик телеграммаси келган. 1910 йили эса Франциянинг энг эътиборли журналларидан “Ревю де монде мусулман” унинг миллат олдидаги буюк хизматлари учун номзодини “Тинчлик борасидаги халқаро Нобель мукофоти”га тавсия қилган ва буни хорижий мамлакатлардаги жуда кўп матбуот нашрлари қўллаб-қувватлаб чиққан эди”. (И.Гаспринскийнинг “Ҳаёт ва мамот масаласи” китобига ёзилган “Учинчи муаллим” номли сўзбошидан, “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2006 йил, 3-бет).

Эътиборли жиҳати, Исмоил Гаспралининг шахсияти сингари, унинг ғоялари ёйилган ҳар бир ҳудуднинг ўз етук намояндалари-лидерлари етишиб чиқди. Натижада мавжуд вазият, воқеликлар, тарихий шароит етиштирган ушбу лидерлар ўз ҳудудидаги таъсирчан, нуфузли шахсга айландилар.

Бунга Беҳбудий, Фитрат, Усмон Хўжа, Файзулла Хўжа, Убайдулла Асадуллахўжаев сингари кўплаб Туркистоннинг турли ҳудудларидаги етук намояндалар фаолиятини мисол қилиб келтириш мумкин.

Хоразмда ҳам ўша даврда жадидлар ғоясини жамиятга тадбиқ этиб, бошқарув тизимида, халқ ҳаёти ва турмушида маълум бир ўзгаришлар қилган намояндалар етишиб чиқди.

Бунга Исломхўжа, Бобоохун Салимов, Хусайинбек Матмуродов, Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Афсуски, шу пайтгача ушбу намояндалар фаолияти тўла қамраб олинган фундаментал илмий ишлар қилинмай келаяпти. Тўғри, Исломхўжа тўғрисида матбуотда айрим мақолалар нашр этилди, шунингдек ,бадий публицистик, ҳамда ҳужжатли фильм ҳам ишланди.

Бундан ташқари Бобоохун Салимов ҳақида ҳам турли даврларда Жумабой Раҳимовнинг (“У Ленин билан учрашган эди-1988, 1990 йилларда чоп этилган китоби, “Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш” қўлланмаси ва “Ўзбекистон тарихи-8 синф дарслиги” да айрим маълумотлар), Матюсуф Салимовнинг эса мақолалари нашр қилинди.

Шу сингари Худойберган Девонов тўғрисида Ошиқ Эркин (Эркин Мадраҳимов)нинг “Чақмоқ” номли ҳужжатли қиссаси, Наим Каримовнинг китоби, матбуотда эса турли олимлар, ижодкорларнинг мақолалари чоп этиб борилди.

Бироқ шу ва бошқа китоблар, мақолаларда ҳам Исломхўжа, Бобоохун Салимов, Худойберган Девоновларнинг фаолиятини улар иштирок этган жадидчилик ҳаракати билан боғлиқ тарзда махсус илмий тадқиқот ишлари олиб борилмай келинмоқда эди. Бошқа

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

жаҳид намояндалар фаолияти эса ҳозиргача умуман ёритилмай, айрим ишларда номлари, фаолияти қисқача қайд этилганча келинаётгани.

Эътиборли жиҳати, шу пайтгача фанда тадқиқ қилинмаган Хоразм жаҳидчилик ҳаракатини ўрганиб, илмий изланишлар олиб бораётган ва айтиш мумкинки катта натижаларга эришаётган Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандарлар томонидан Хоразм жаҳид лидерларига бағишланган янги монография ёзилибди.

Монографияда намояндаларнинг фақат жаҳидчиликга оид фаолиятларигина эмас, уларнинг ҳаётида кечган воқеликлар, Хоразм тарихида муҳим ўрин тутган жараёнлардаги иштироки, таъсирига ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган. Бу мавзунини ёритишда ўша даврга оид матбуот нашрларига, мемуарлар, илмий адабиётлар ва янги архив ҳужжатлари, кўлёмаларга асосланилган. Улардаги факт ва фикрларни бир-бирига таққослаган ҳолда, тарихга, ушбу шахсиятларнинг фаолиятларига ҳолисона баҳо беришга интилишган.

Боя катта натижа деб таъкидлаётганим шундаки-Умид Бекмуҳаммаднинг заҳматли илмий меҳнат, ақлий салоҳияти билан якка ўзи-“Хоразм жаҳидчилик ҳаракати энциклопедияси”ни (Сайёра Самандар масъул муҳаррирлигида) чоп қилдиргани ва ҳаммуаллифларнинг “Хоразм жаҳидчилиги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт”, “Бобоохун Салимов-жаҳид, давлат арбоби ва шоир”, “Хоразмдаги жаҳид мактаблари”, “Хоразмлик жаҳидларнинг советлар даврида қатағон қилиниши” сингари монографияларни бир йил-2024 йилдагина нашр этдириши фандаги салоҳиятли кўрсаткич.

Демак, изланса, интилса ҳар қандай тадқиқотчи катта мувафақиятга эришиши ва фанда тадқиқ этилмаган мавзунини очиб бериш мумкинлигини исботлаб беришди

ҳаммуаллифлар. Ана шундай экан, бу салоҳият билан яна кўплаб илмий натижаларга эришиш имкони мавжуд. Табиийки, бу интилишларни ҳар томонлама мутасаддилар кўллаб қувватлашлари зарур. Яратилган асарлар катта ададларда чоп этилиши, тарғиб ҳам қилиниши, яъни халқ тарихи халққа халқона услубда оммалаштирилиши ва ушбу нашрларнинг медиа варианты ҳам яратилиши керак.

Мен жадинлар мавзусини тадқиқ қилиб, худди жадинлардек фидойилик билан илмий изланишлар қилаётган ҳаммуаллифларнинг бундан кейинги фаолиятларига омадлар тилаган ҳолда, яна янги асарлар кутиб қоламан.

**Жавлон Жовлиев,
филология фанлари бўйича
фалсафа доктори, доцент, "Келажак
бунёдкори" медали соҳиби.**

КИРИШ

Исмоил Гаспирали томонидан Қримда бошланган ва туркий мусулмон халқлар ҳаётига шиддат билан кириб борган жади́дчилик ўз даври учун феноменал ҳодиса, ҳаракатга айланибгина қолмай, миллий уйғонишга, келажакдаги ҳурриятга эришишга замин тайёрлади.

Профессор Бегали Қосимов таъбири билан айтганда “жади́дчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушини энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момагулдирак бўлиб, миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг уради. Чақмоқдек чақнаб, унинг бағридаги жароҳатларини ёритди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксидаги маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётар эди. Жади́дчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашишгача бўлган қизғин ва ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда, бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди. Хусусан, жади́дларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топмоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар” (“Миллий Уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик” “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2002 йил, 4-бет).

Ана шундай жараёнда Исмоил Гаспиралининг ғоялари Хоразмга ҳам кириб келди ва жади́д мактаблари ташкил этила бошлади. Ана шу ғоялар асосида даврнинг

Ўзгараётгани, дунё билан баҳамжиҳат, тараққийпарварлик асосида қадамлар ташлансагина жамият, давлат, халқ ҳаётида ўзгариш бўлиши, Россия мустамлакачилигидан воз кечиш мумкинлигини мулкдор бойлар, тараққийпарвар олиму уламолар, савдогарлар англаб етишди. Натижада Хоразмнинг жадинчилик ғоялари асосидаги лидерлари етишиб чиқди ва улар томонидан хонликда тараққиёт томон кескин ислохотчилик руҳидаги қадамлар ташланди.

Эътиборлиси шундаки, Хоразмда жадинчилик ғояларига дастлабки даврдаёқ Хива хони Ферузхон, валиаҳд Асфандиёрлар ҳайрихоҳлик билан қарашган. Ҳаттоки Хоразмдаги жадин мактабларининг ташкил қилиниши ва ўқиш жараёнидан хабардор бўлиб туриш ҳам айнан хон, валиаҳд билан боғлиқ эди.

Шунингдек бош вазир Исломхўжа, қозикалон ноиби Бобоохун Салимов, савдогарлардан Полвонниёзхожи Юсупов, Ҳусайинбек девонбеги Матмуродов, Мамат маҳрам ва бошқа кўплаб зодагон табақа вакиллари жадинлар ғояларини қўллаб қувватлашган ва ўзлари шу таълимотнинг Хоразмдаги лидери даражасига эришишган. Шунингдек, улар ташкил этилган мактаблардаги ўқиш жараёнини ҳам назорат қилиб боришган. Вақт ўтиб, 1914 йилдан ҳаракат, кейинчалик сиёсий партия даражасига етган “Ёш хиваликлар” ташкилотининг дастлабки 50 дан ортиқ аъзолари ҳам Хоразмнинг турли ҳудудларидаги бой табақа вакиллари эди.

Ҳа, ана шундай фавқулодда ҳодиса-феномен саналмиш жадинчилик ҳаракати табиийки Хоразмни ҳам шу тариқа қамраб олган ва воҳа халқлари ичидан етук намояндалар етишиб чиқди ва уларнинг таъсири билан

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
жамиётда кескин ўзгаришлар рўй бера бошлади ҳамда бу
жараён тарихда ўзига яраша из қолдирди.

Ушбу монографияда жаҳидчилик ҳаракати, унинг
мақсад ва ғоялари, Хоразмдаги жаҳидлар ҳаракатининг
бошқа ҳудудлардан фарқли жиҳатлари, олиб борилган
сиёсий курашлар, ҳуқуқий-маъмурий ва иқтисодий
ислоҳотлар ва маърифий жараёнлар, энг етук
намояндалар-жаҳид лидерларининг фаолияти, тақдири
таҳлил қилинади.

Маълумки, ҳозирда тарих фанида Хоразмдаги
жаҳидчилик ҳаракати, ёки Хоразм жаҳидларининг ҳаёти
ва фаолияти билан боғлиқ илмий муаммонинг
ўрганилганлик даражаси бевосита умумий маънодаги
жаҳидчилик ҳаракатининг ўрганилишидан ҳам қийин
масала ва ғоятда долзарб мавзу бўлиб келди.

Негаки, шу пайтгача Исмоил Гаспрали ёки Туркистон
ва Бухородаги жаҳидчилик ҳаракати, кўплаб жаҳид
намояндаларининг ҳаёти, фаолияти, ҳаттоки рақиб
сифатида кўриладиган қадимчилик ҳам илмий жиҳатдан
тадқиқ қилинди ва қилинмоқда. Жаҳидлар мероси,
хусусан кўплаб намояндалар асарлари қайта-қайта нашр
этилди ва чоп қилишда давом этмоқда.

Шунингдек, жаҳидлар фаолиятига оид давлат
даражасидаги халқаро конференциялар ўтказилмоқда,
улар фаолиятига бағишланган ҳужжатли ва бадий
фильмлар суратга олинмоқда, кўрсатувлар,
эшитдиришлар тайёрланмоқда. 2024 йил 1 январдан эса
“Жаҳид” газетаси нашр этилаётгани мавзунинг ғоятда
долзарблигини кўрсатади ва бу нашрнинг оммалашиши
жаҳидлар фаолияти, уларнинг мақсад, ғояларининг кенг
оммага етиб боришини таъминлайди.

Бироқ Хоразм жаҳидлари, уларнинг фаолияти шу
пайтгача “очилмаган кўриқ” тарзида умуман ёритилмай

келинмоқда эди.. Тўғри тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, жадидушунос Баҳром Ирзаев томонидан жадиद намояндалари тўғрисида бир қанча мақолалар чоп этилди ва жадидушунос, фидойи бу олимнинг бу борадаги фаолияти ҳануз давом этмоқда.

Бундан ташқари, тарих фанлари докторлари, профессорлар Рустамбек Шамсутдинов ва Қаҳрамон Ражабовнинг кўплаб фундаментал тадқиқотларида, монографияларида ҳам жадидчилик ҳаракати, намояндаларнинг совет даврида қатағон этилиши тадқиқ қилинган ва улар орасида бир қанча Хоразм жадидларининг тақдири ҳам ёритилган. Шу сингари филология фанлари доктори, профессор Зайнобиддин Абдирашидовнинг ҳам бир қанча монографиялари, хусусан “Туркистонда жадидчилик”(“Академнашр”-Тошкент-2023 йил) монографияси, “Таржимон” газетасининг 1883-1916 йиллардаги библиографиясига бағишланган тадқиқоти ҳам ўзбек жадидушунослигига қўшилган катта ҳиссадир.

Бундан ташқари жадидлар лидери Исмоил Гаспиралининг “Ҳаёт ва мамот масаласи”(танланган асарлар), (“Маънавият” нашриёти, Тошкент-2006 йил) ва “Дорур-роҳат мусулмонлари” (“Академнашр”-Тошкент-2022 йил) асари жадидчилик ҳаракати, унинг моҳияти, ғоясини ва йўлбошчининг ҳаёти, фаолияти ва ижоди, адабий меросини ўрганиш сари катта имконият бўлди. Исмоил Гаспиралининг ушбу асарларини нашрга тайёрлаган профессорлар Бегали Қосимов, Зайнобиддин Абдирашидовлар жадидушуносликни тадқиқ қилишда муҳим вазифани бажаришди.

Шунингдек, 2024 йил давомида ушбу монография ҳаммуаллифи Умид Бекмуҳаммад томонидан Ўзбекистонда биринчи мартаба “Хоразм жадидчилик

Хоразм жадинд намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
ҳаракати энциклопедияси” ва филология фанлари
номзоди, доцент Сайёра Самандар билан ҳамкорликда
“Хоразм жадиндчилиги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт”,
“Бобоохун Салимов-жадинд, давлат арбоби ва шоир” номли
монографиялар, матбуотда кўплаб мақолалар ёритилди
ва бу изланишлар ҳануз давом этмоқда.

Аммо шу билан Хоразмдаги жадиндчилик ҳаракати ва
намояндалар фаолияти тўлиқ ёритилди дея олмаймиз.
Шу боис ҳам ушбу асарга зарурат туғилди ва табиий
эҳтиёж туфайли мана шу монография яратилди. Мазкур
монографияда асосан Хоразм жадиндлари орасидаги энг
етук намояндалар-лидерларнинг ҳаёти, фаолияти ва улар
орасидаги ижодкор жадиндларнинг адабий меросини
тадқиқ қилишга интилдик. Табиийки, жадиндларнинг “Ёш
хиваликлар” ҳаракати (партияси) сафида ҳам бошқа
жадиндлар фаолият кўрсатган ва уларнинг ҳам Хоразм
тараққиётида, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий, маданий-
маърифий жараёнлардаги ўрни катта эди. Ана шу
лидерлар фаолияти ҳақидаги тадқиқотларимиз эса
кейинги монографиямизда акс этдирилади.

І БОБ. ЖАДИДЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ ТУРКИЙ МУСУЛМОН ЎЛКАЛАРГА ТАЪСИРИ ВА ТАРИХДА ТУТГАН ЎРНИ

1.1. Жадидчилик ғояларининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмга тарқалиши ҳамда унинг фарқли жиҳатлари.

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Шаҳноза Назарова тадқиқ қилганидек, “ 19 асрнинг охири ва 20 асрнинг биринчи чорагида юз берган миллий уйғониш даври 18 асрда Европада кенг қулоқ ёйган маърифатчилик ҳаракатига ўхшаш бўлса-да, биз уни бевосита Европадаги турли сиёсий ўзгаришлар таъсирида юзага келди дея олмаймиз. У мумтоз адабиётга, кўп жиҳатдан Навоий анъаналарига боғланган маърифатпарварлик адабиёти, сўнг миллий уйғониш кайфиятидаги татар, турк, озар адабиётлари таъсирида шаклланди. Айни жиҳатига кўра жадидчилик ўз маънавий илдизларига эга эди” (“XX аср бошлари ўзбек шеъриятининг янгиланиш тамойиллари. Янги ўзбек шеърияти контекстида” , “Академнашр”, Тошкент-2022 йил, 14-бет).

Айниқса, давлатчилик бошқаруви, миллий анъаналари, адабиёти, фольклори, фалсафаси, етишиб чиққан алломалари билан дунё тамаддунида ўз нуфузига эга бўлган туркий халқлар ҳаётида, афсуски сўнгги асрларда рўй берган таназзул, улар яшаган ҳудудларни мустамламакага айлантирганди.

Ана шундай вазиятда, таназзулдан чиқиш, ҳарбий қудрат ва давлатчиликни қайта тиклаш учун таянадиган энг биринчи даражали қадам-таълимдан бошланиши 19 асрнинг охириларига келиб миллат ойдинларига аён бўлганди.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Радикализм, фанатизмдан воз кечиш орқали таълимни тараққиётга юксалтириш ва бунинг натижасида мустамлакачиликка қарши курашни юзага келтириш айна давр заруратига айланганди.

Тарихдаги реал вазиятдан келиб чиқиб, ҳақиқат нуқтаи назаридан эътироф этиш жоизки, бу борада хориждан, бироқ қардош турк халқи ойдинларининг таъсир кучи ҳам бўлган. Яъни жаҳидчилик ҳаракати ва бу жараён туркий мусулмон халқларни замонавий дунё тамаддуни, маърифати, илғор илмий салоҳияти даражасига кўтариш ғояси билан суғорилган ва бунга Усманийларнинг туркий дунёдаги ўрни, нуфузи ҳам таъсир қилганди. Чиндан ҳам, Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-сиёсий тараққиётида бурилиш бўлган жараён, фақатгина Қримдаги Исмоил Гаспрали таълимоти билангина эмас, Усманийлар салтанатидаги “Ёш турклар”нинг ислохотчилик фаолиятлари таъсири остида ҳам бурилиш босқичи бўлди.

Тарихдаги реал фактлардан бири шуки, айнан “Ёш турклар”нинг таъсирини шундан ҳам сезиш мумкинки, Ўрта Осиёдаги жаҳидлар “Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар” номи билан ўзларининг сиёсий ҳаракатини атагандилар. Ваҳоланки, бу сафдаги тараққийпарварларнинг кўпчилиги ўрта ёшдаги шахслар бўлишган. Масалан, Хоразмдан мисол келтирадиган бўлсак, Полвонниёзхожи Юсупов 1914 йилда “Ёш хиваликлар” ҳаракатига асос солинган даврда 53 ёш, Бобоохун Салимов 37, Худойберган Девонов 35, Назир Шоликоров 33 ёшда бўлишган. Ана шу мисоллардан ҳам билса бўладики, таълимдан бошланган жараённинг сиёсий ҳаракат, куч сифатида сиёсий майдонга келишида “Ёш турклар”дан таъсирланиш юқори бўлган.

Шу тарзда, таълим соҳасидан бошланган ҳамда ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат сифатида жамиятнинг барча қатламларини қамраб олган ва Миллий Уйғонишга асос солган жади́дчилик 1880-йилларида Россия мусулмонлари, хусусан Кавказ ва Волга бўйида ёйилган шу номдаги тараққийпарварлик ҳаракати сифатида пайдо бўлди. Бунда Қримлик Исмоил Гаспрали асос солган “Усули жади́д” мактаблари ва “Таржимон” газетаси катта роль ўйнади ва ҳаракатга асос бўлиб хизмат қилди ҳамда унинг ғоялари Туркистон, Бухоро амирлиги, Хива хонлигига ҳам шиддат билан кириб келди.

Табиийки ҳар қандай янгилик, тараққийпарварлик ғоялари ҳали назария пайтидан бошлаб ҳар бир даврда тўсқинликларга учраган ва бунга тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шу тарзда жади́дчилик ҳаракати пайдо бўлганидан бошлаб шаклланиши, ривожланиши давридан нафақат Туркистонда, балки Қримнинг ўзида, Исмоил Гаспралига нисбатан ҳам консерватив кучлар, мустамлакачилар томонидан турли тўсиқ қўйилган ҳолда, қаршиликлар қилинганди.

Шу билан бирга у даврнинг ўзида ва шундан бошлаб ҳозирги пайтгача жади́дчиликга бўлган муносабат жамият ва илму фанда турлича бўлган. Яъни жади́дшунослик, айти ҳаракатнинг ўзи билан тенгдош ҳамдир. Аниқроғи ўша давр матбуотида, хусусан “Таржимон”, ёки Туркистондаги дастлабки матбуот нашри “Тараққий” ва бошқа газета-журналларда жади́дчилик ҳаракати, мақсаду вазифалари, ғоялари, ёки қадимчилар билан муносабати, шуларга оид воқеликлар, жараёнлар ёритиб борилган.

Тарих фанлари номзоди, доцент Неъматжон Полвонов ўша даврдаги жараёнларни тадқиқ қилган олим сифатида

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Хоразм жади́дчилигининг қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратган:

“Туркистон ўлкасининг бошқа ҳудудларидаги каби Хива хонлигида ҳам жади́дчилик ғояларининг тарқалиши ва янги усул мактабларининг очилишида татар миллатига мансуб зиёлиларнинг хизматлари катта бўлди. 1905 йилда Нижний Новгородда бўлиб ўтган мусулмонлар қурултойидан кейин улар Холисжон (Галисджан) Борудий раҳнамолигида Туркистон, Бухоро ва Хоразм билан алоқаларни йўлга қўйиб, бу ерларга ўз тарбияланувчиларни юбора бошладилар. Дастлаб Борудий хон ва амалдорлар болаларини ўқитиш учун Биккулин Тавфиқ ва Юсуф Аҳмедовларни Хоразмга юборган (Ўзбекистон Миллий архиви, И-71-фонд, 1-рўйхат, 128-иш, 6-варақ). Бу пайтда Хива хонлиги ҳудудида 8 та жади́д мактаби бўлган.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз фармонига мувофиқ 1904 йил 10 ноябрда Урганчда дастлабки янги усул мактаби очилган. Унда Истамбулдан келган Ҳусайин Қўшаев деган ўқитувчи ёшларга таълим берган. Қисқа вақтда ўқувчилар сони 55 тага етган. Ҳусайин Қўшаев ташаббуси билан 1906-1907 ўқув йилида илғор маърифатпарвар кишилар ва оқсоқоллар истак ва ёрдамлари билан Урганчда қизлар мактаби очилган. Ферузхон Урганчга бориб, мактаб иши билан танишиб, Ҳусайин Қўшаевга сарупо кийгазган, хазина ҳисобидан ёрдам ажратган.

Янги усул мактабларига дарс бериш учун келган жади́д зиёлилари бу ҳаракат (жади́дчилик)нинг отаси Исмоилбек Гаспрали ғояларини Хоразм халқи орасига ёйиш учун фидойилик кўрсатиб ишладилар. Улар ўзаро урушлар, Россия мустамлакачилиги сиёсати натижасида истибдодга, маънавий инқирозга юз тутган мусулмон халқлари хонадонларига маърифат чироғини ёқдилар.

Тинч йўл билан, маърифат ва маданият орқали тузумни ўзгартириш, мустамлакачилик сиртмоғидан қутулиб, озодлик-истиқлолга эришишни тарғиб қилган бу зиёлиларнинг яна бир хизмати улар Россиянинг турли шаҳарлари ва бошқа жойлар (Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Усманийлар салтанати, араб мамлакатлари)да чиқаётган “Вақт”, “Иттиҳод”, “Таржимон”, “Юлдуз” газеталари, ва бошқа нашрлар, ҳамда кўпгина ижтимоий-сиёсий адабиётларни хонлик ҳудудида тарқатиб, ерли аҳолининг, хусусан зиёлилар сиёсий онгининг уйғонишига, дунёда юз бераётган воқеалардан бохабар бўлишларига имкон яратдилар.

Хива хонлигида жадиличлик ҳаракатининг шаклланишига завод ва фабрикаларда, банк ва компанияларда, армияда хизмат вазифаларини бажариш ёки сургун муддатларини ўташ учун келган саводли, демократик кайфиятдаги кишилар ва уларнинг маҳаллий аҳоли билан алоқаси ҳам маълум даражада таъсир кўрсатди” (Н.Полвонов, “Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи” (1900-1924) ” (“Академнашр”, Тошкент-2011 йил, 36, 37, 38 бетлар).

Яъни, Исмоил Гаспиралининг Қримдан, таълим соҳасидан бошланган жадиличлик ҳаракати бошқа туркий мусулмон ўлкаларда бўлгани сингари, Хоразмга ҳам кириб келди. Табиийки, жадиличлик ғояларига Хива хони Ферузхон, валиаҳд Асфандиёрхон, қозикалон Салимохун, Мамат маҳрам, бош вазир Исломхўжа сингари давлат арбобларининг ҳайрихоҳлиги, мойиллиги боис Хива, Янги Урганч ва бошқа ҳудудларда жадилич мактаблари ташкил топа бошлади.

Бора-бора таълимдан бошлаган ҳаракат бошқа ҳудудлардаги сингари маърифий ҳаракат, сўнгра эса ижтимоий, кейин бўлса сиёсий ҳаракат, партия – “Ёш

Хоразм жадиd намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси хиваликлар” ташкилотининг вужудга келиши ва мустамлакачиликка қарши, давлатчиликни ислоҳ қилишдек сиёсий кураш марказига айланишига сабабчи бўлди.

1.2. “Таржимон” газетасида Хоразмга оид мақолаларнинг ёритилиши ва уларнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти.

Матбуотнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти катта бўлиб, бошқа манбалар-қўлёзма асарлар, архив хужжатлари, мемуарлар билан қиёсий таққослаш, тадқиқ қилиш орқали ўтмишда бўлган жараёнларни холис, ҳаққоний тасвирлашга имкон яратади. Қолаверса матбуот нашр этилган давр манзарасини орадан йиллар, асрлар ўтиб ҳам ўқувчи кўз ўнгида яққол намоён қилувчи кўзгудир.

Айнан шу боисдан ҳам туркий мусулмон халқларда миллий уйғонишни юзага келтирган жадиdчилик ҳаракатининг “Таржимон” газетаси ҳам ғоят катта аҳамиятга эга.

Дастлаб мактаб соҳасини ислоҳ қилиш орқали бошланган жадиdчилик вақт ўтиб жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олди ва ўша даврдаги реал вазиятда ўз ғояларини тарғиб қилиш, оммалаштириш ва туркий халқларни жипслаштиришда матбуот, хусусан “Таржимон” наشري воситачи, умид кўприги вазифасини бажарган эди. Айнан ана шундай масъулиятли вазифани “Таржимон” газетаси тўлақонли бажариб ўзининг тарих, туркий халқлар олдидаги миссиясини бажарди ва бу борадаги дастлабки нашр бўлди. Ана шундай эзгулик воситачиси бўлган жадиdлар лидери Исмоил Гаспиралининг тараққийпарварлик ғоялари руҳидаги

“Таржимон “ газетаси 1883 йил 10 апрелдан Қримнинг Боғчасарой шаҳрида чоп этила бошлайди.

“Таржимон” газетаси чиқа бошлаганидан то 20 йил давомида Россия империясидаги ягона мусулмон матбуоти-эрку хуррият куйчиси бўлиб қолди. Бу давр мобайнида газета ҳафтасига 1-2 марта кичик ҳажмда нашр бўлди. Лекин бу кичик газетанинг туркий миллатларга кўрсатган таъсири катта эди. “Таржимон”нинг таъсири остида Россия империясининг турли ҳудудларида мусулмонлар тарафидан кўп сонли янги мактаблар очилди, кўплаб хайрия жамиятлари ташкил этилди, ва ҳаттоки янгича руҳдаги жаид адабиёти шаклланди.

Бош муҳаррир Исмоил Гаспрали катта ҳаётий тажриба ва етук илмий салоҳиятга эга жуда моҳир сўз устаси эди. У газетадаги мақолаларни нашрга тайёрлашда ўқувчига мавзудаги моҳият тез, осон етиб бориши учун, жумлаларни содда, қисқа ва лўнда ифодаловчи услуб қўллади. Натижада барча туркий халқларнинг турли табақалари ҳам тушунадиган “Таржимон”нинг ўрта умумий турк тилини яратди.

Ўз даврида қанчалик туркий халқларнинг амирлари, хонлари бўлишига қарамай, дунёда эътироф этилган туркий халқлар лидери айнан Исмоил Гаспрали эди. У етук адиб сифатида бутун туркий миллатларни “Таржимон”нинг ягона адабий тили остида бирлаштиришни орзу қилди. Бунинг учун умрининг охири-1914 йилга қадар “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори остида асорат, мустамлака ҳолга тушиб қолган туркийларни таназулдан чиқариш учун курашди. Профессор Бегали Қосимов ёзганидек, “Исмоил Гаспрали тарғиб қилган тил ўз вақтида Қримда, Истанбулда, Тошкент ва Бокуда ҳам бирдек тушунарли эди”. Яъни

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

“Таржимон”ни даштдаги қозоғу, чўл саҳро атрофидаги Бухоролику Хоразмлик, туркман ҳам, Қозонлик татару Эдил, Волга бўйларидаги бошқирду нўғай, Ўрта Осиёдаги қирғиз ҳам бемалол тушунар, мақолалар моҳиятидаги озодлик шабадаларини англашга уринарди.

“Таржимон” газетаси маҳаллий ва рус тилида чоп этилиб, бири иккинчисининг айнан таржимасидан иборат бўлган. Вақт ўтиб, И.Гаспрали мақолалардаги мавзулар доирасини ўзгартириб, газетани Россия империясидаги туркий мусулмон халқларининг миллий нашри даражасига эриштирди. “Таржимон” 1914 йил 11 сентябрғача, яъни Гаспралининг вафотигача унинг ноширлиги ва бош муҳаррирлигида, вафотидан кейин эса ўғли Рифат ва сафдоши бўлган Ҳасан Сабрий томонидан чоп этдирилган. Газета 1903 йилдан ҳафтада икки, 1905 йилдан уч мартаба ва 1912 йилдан эса кундалик газетага айлантирилган ва жами бўлиб 2826 та сони чиққан. Россия империяси ва Усманийлар империяси бўйича “Таржимон” обуначилари сони 5 минг нафарғача етган эди.

Обуначилар орасида Туркистоннинг турли ҳудудларидаги турли табақага мансуб инсонлар ҳам бўлишган. Хусусан Хива хони Ферузхону валиаҳд Асфандиёру, Бухоро амирларидан Абдулаҳад, Олимхонлар ҳам иштиёқ билан газетани кутишарди.

Маълумки, Туркистонда биринчи матбаахона 1868 йилда Туркистон генерал-губернаторлигининг Тошкентдаги округ штабида ташкил қилинганди. Бироқ матбаахона кичик бўлганидан унда босма имкониятлари чекланган эди. Шу боис матбаахонада Туркистон генерал-губернаторлигининг турли буйруқ, иш ҳужжатларигина чоп этилиб борган. 1870 йилга келиб босмахона ускуналари кўпайтирилади ва генерал

губернаторликнинг рус тилидаги “Туркестанская ведомости” газетаси ташкил этилиб, нашр ишлари йўлга қўйилади. Ўша йили яна маҳаллий аҳоли учун “Туркистон вилоятининг газетаси” ҳам араб ҳарфида чоп этила бошлайди. Табиийки ҳар иккала нашр генерал губернаторлик маҳкамасининг газетаси бўлганидан мустамлакачилик мафкураси ва ғоялари, тарғиботи асосидаги газеталар эди.

Ана шундай вазиятда “Таржимон” фақат Қрим, Волгабўйи, Кавказдаги мусулмонлар учунгина эмас, Туркистон аҳли, шунингдек Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги аҳолиси учун ҳам миллий руҳдаги, зиёли қатлам севиб мутоалла қиладиган, мушоҳада юритадиган газетага айланди.

“Профессор Зайнобиддин Абдирашидовнинг тадқиқотига кўра, “Таржимон” газетаси туркистонда “янги адабиёт”, “адабий тил” ва ниҳоят уларни тарғиб этадиган вақтли матбуотнинг шаклланишида жуда катта аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан олиб қараганда, бу газета замонавий ўзбек адабиётининг шаклланиш ўзакларини тадқиқ этиш ва ўрганишда асосий манбалардан бири сифатида муҳим ўрин тутди. “Таржимон” газетаси Туркистон ўлкасининг географиясидан тортиб ундаги мавжуд сиёсий тузумлар, унинг ўтмишидан тортиб янги тарихигача, урф-одатидан тортиб тилигача қизиқди ва бу мавзуларда салмоқли ва ҳозирги илм-фан учун янги фактлар бера оладиган материалларни чоп қилди” (З. Абдирашидов, “Туркистонда жади́дчилик” “Академнашр”, Тошкент-2023 йил, 84-бет).

“Таржимон”нинг ғоялари сабаб вақт ўтиб Туркистоннинг турли ҳудудларида “Тараққий”, “Хуршид”, “Ойина”, “Садойи Фарғона”, “Хуррият”, “Нажот”, “Турон”, “Эл байроғи” сингари жади́д тараққийпарварлари

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

томонидан кўплаб газеталар чоп этилиб, уларда ҳам миллат дарди, жамиятни ислоҳ қилиш истаги, муаммоларга ечим сифатидаги таклифлар ёритилган мавзулар нашр қилинди. Натижада профессор Бегали Қосимов тадқиқ қилганидек, “ жаҳидчилик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат” даражасига етди.

1) Жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди;

2) Мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё кўрган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси эди;

3) Маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди” .

Айнан ана шу мақсадларга эришишда матбуот, хусусан “Таржимон” ва бошқа жаҳид газеталари катта роль ўйнади ва вақт ўтиб бугунги кунда тарихимизни ўрганишда энг аҳамиятли, таққослаб ўрганувчи манбага айланди.

Қримда яшаб фаолият кўрсатган ва дунёнинг кўплаб давлатларига сафарлар қилган жаҳидлар лидери ва “Таржимон” асосчиси Исмоил Гаспрали табиийки Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги вазият билан танишиб борди. Негаки, “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори остида фаолият кўрсатган Гаспрали туркий дунёнинг катта бир ҳудуди ва дунё цивилизациясига катта ҳисса қўшган ўлкага истиқболли минтақа сифатида қараган.

Эътироф этиб, тарихдаги нашрни бугунги ўқувчига яқинлаштирган ҳолат-филология фанлари доктори Зайнобиддин Абдурашидов ўзининг илмий фаолиятида жаҳидчилик ҳаракати ва “Таржимон”ни тадқиқ қилган

ҳолда, газетанинг Туркистон билан боғлиқ библиографиясини нашр этдирди.

Профессор З.Абдурашидовнинг таъкидлашича, “мазкур библиографияни тузишда профессор Ё. Оқпинар архивида сақланаётган “Таржимон” газетаси коллекциясидан фойданилган. Ушбу коллекция 1883 йилдан 1917 йилгача сонларини ўз ичига олади. Афсуски, газетанинг 1917 йилги сонлари тўлиқ эмас ҳамда 1918 йилги сонлари умуман мавжуд эмас. Профессор Ё.Оқпинарнинг ҳаракати билан газетанинг турли йиллардаги йўқ сонлари дунё кутубхоналари ва архивларидан топилиб имкон қадар тўлиқ ҳолга келтирилган. Мазкур коллекция ҳозирда “Таржимон” газетасининг тўлиқ архиви ҳисобланади.”

Маълумки, Хоразм тарихининг 19 аср охири ва 20 аср бошларидаги даврини ўрганиш, тадқиқ қилиш, қиёслашда Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий”, Полвонниёзхожи Юсуповнинг хотиралари, шунингдек ўша даврдаги ижтимоий ва адабий жараён, бундан ташқари Ферузхон ва Асфандиёрхон саройидаги муҳит манзарасини теран англашда Бобожон Тарроҳнинг “Хоразм навозандалари”, Лаффасийнинг “Тазкираи шуаро” асарлари муҳим ўрин тутди.

Ёки 20 аср бошларидан жадидларнинг етук намояндаси Худойберган Девонов ҳам ўз фотосуратлари, кинолавҳалари билан Огаҳий ва Баёнийларнинг муаррихлигини кинотасмага муҳрлади. Бироқ “Таржимон” газетасидаги Хива хонлигига оид ёритилган мақолалар, лавҳалар айнан юқоридаги асарларда кинотасмаларда йўқ маълумотлардан, шу пайтгача ҳаттоки тарихчилар ҳам билмайдиган ноёб воқелик, жараёнлардан иборат. Шу боис ҳам “Таржимон”

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
газетасининг Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти каттадир.

Газетада чоп этилиб борган Хива хонлиги билан боғлиқ кўплаб мақола, хабар ва лавҳаларда Хоразм ва хоразмликларга оид кўплаб мавзулар ёритилган. Табиийки, Қримда яшаётган, аммо икки бора Туркистон ва Бухорода бўлган Гаспдали воҳадаги вазиятни Россиянинг турли ҳудудларида чоп этилган, шунингдек “Туркестанские ведомости”, “Туркистон вилоятининг газетаси”даги материаллар орқали кузатиб борган. Вақт ўтиб эса бевосита Хоразмдан ҳам махсус “Таржимон”газетасига мақола, хабар ёзадиган мухбирлар етишиб чиқди. Шулардан бири Хоразмдаги жаҳид мактабида ўқитувчилик қилган Рамазон Сайдашев эди. Натижада “Таржимон” газетасида юқоридаги нашрлар ва Рамазон Сайдашевнинг мақола, хабарлари орқали Хоразмга боғлиқ кўплаб мақолалар ёритилди. Гаспдали баъзида Хоразмдаги жараёнларга оид ўзининг таҳлилий мақолаларини ҳам ёритиб борди. Бу борада Гаспдали ва Хива хонлиги бош вазири, тараққийпарвар, ислоҳотчи Ислохўжа ўртасидаги хат орқали фикрлашувлар ҳам катта аҳамият касб этди. Шулардан келиб чиққан ҳолда “Таржимон”газетасида Хоразм билан боғлиқ ҳолда ёритилган мавзуларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Хива хони ва амалдорлари, валиаҳдининг Россия империясига сафари билан боғлиқ хабарлар;

2. Хон ва амалдорларининг Туркистон, хусусан Тошкентга ташрифига оид лавҳалар;

3. Хива хонлигидаги жаҳид мактаблари ҳолатига оид хабарлар.

4. Хоразмдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазият тўғрисидаги мақола, хабарлар.

5. Жадинчилик ҳаракати ва воҳада олиб борилган тараққийпарварларнинг ислоҳотларига оид мақолалар таҳлили.

Бироқ, 1883-1917 йилларга оид “Таржимон” газетасидаги 150 дан ортиқ мақолалар, хабарлар, лавҳаларда шу даврда кечган жараёнлар, воқеликлар ёритиб ўтилганки, бу тарихимизни ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “Таржимон”даги мақолалар, хабарлар, лавҳалар фақатгина Хоразмда фаолият кўрсатган жадин мактаби ўқитувчиси Рамазон Сайдашев ва бошқаларнинг маълумотларига асосланиб қолмасдан, Тошкент, Санкт Петербург, Оренбург, Қозондаги нашрлар асосида ҳам тайёрланган. Баъзида эса шу ва бошқа нашрлардаги мақолалар айнан кўчирилиб, баъзида эса “Таржимон” таҳририяти томонидан изоҳлар билан чоп этилган.:

“Туркистон вилоятининг газети”, “Туркестанские ведомости”, “Окраина”, “Санкт Петербургские ведомости” ва бошқа нашрлардаги Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига оид мақолалар бевосита “Таржимон”да чоп қилиниб турилган. Яъни Гаспрали уларни чоп этиш орқали турк дунёсини ва Ўрта Осиёдаги жараёнлар билан таништириб турувчи воситачи вазифасини ҳам бажарган.

Мақолалар сарлавҳаси ва мавзусидан ҳам кўриниб турибдики, уларнинг Хоразм тарихини ўрганишда аҳамияти беқиёс. Бу маълумотларни Баёний, Бобожон Тарроҳ, Лаффасий, Полвонниёзхожи Юсуповнинг асарларидан ҳам топиб бўлмайди. Шу боис ушбу мақолаларни “Таржимон” газетасида Хоразмга оид мақола ва лавҳалар” номи билан китоб ҳолида чоп этиш, шу билан бирга “Исмоил Гаспралининг “Таржимон”

Хоразм жадиd намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
газетасидаги мақолалар ва уларнинг Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти” мавзусида илмий тадқиқот қилиш зарурати бор.

Энди ушбу Хоразмлик илк журналистлар тўғрисидаги маълумотларга эътибор қаратсак:

САЙДАШЕВ РАМАЗОН-19 аср охири ва 20 аср бошларида Хоразмда фаолият кўрсатган педагог ва журналист. Рамазон Сайдашев Хивадаги дастлаб рус тuzем, кейинчалик Мамат маҳрамнинг жадиd мактабида фаолият кўрсатган.

Рамазон Сайдашевнинг мактабдаги педагогликдан ҳам аҳамиятли томони Хоразмдан Қримга-“Таржимон” газетаси бош муҳаррири Исмоил Гаспралига мақолалар ёзиб турганидир. Исмоилбек Гаспрали Рамазон Хоразмдан келган ҳар бир хабарни газетада “Хивадан мактуб” рукнида чоп этиб турган. “Мулла Рамазон”, “Рамазон Сайдашев”, “Р. Сайдашев” номлари билан воҳада кечаётган ҳар бир жараён, воқеликлар газетада нашр қилиниб турилган. Олдинлари Россия, Кавказ, Туркистондаги газеталар ва мухбирлар орқали ёритиб борилган Хоразм билан боғлиқ жараёнлар бевосита Рамазон Сайдашевнинг журналистлик фаолияти орқали Қримда нашр этилиб, минглаб мухлислар ва турли ҳудудларга етиб борди. Рамазон Сайдашевнинг педагоглик ва журналистик фаолияти тарих фанида умуман тадқиқ қилинмаган.

УСМОНИЙ ҒОФУР-Хоразмдаги жадиd мактабларида фаолият кўрсатган педагог ва журналист. XX аср бошларида Хива, Янги Урганч шаҳарларидаги жадиd мактабларида ўқитувчилик қилган. Рамазон Сайдашевнинг таълим ва матбуот соҳасидаги шогирди.

“Вақт”, “Таржимон” газеталарида Хоразмдаги таълим, тиббиёт ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тўғрисидаги

мақолаларини чоп этдириб турган.Ғофур Усмонийнинг ҳаёти ва фаолияти тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

Гарчи ушбу иккала таълим ва матбуот фидойиларининг ҳаёт ва фаолиятлари тўлиқ тадқиқ қилинмаган бўлсаларда, уларнинг “Таржимон” газетасида чоп этилган мақолалари, Рамазон Сайдашев ва Ғофур Усмонийларнинг Хоразмнинг биринчи журналистлари бўлганликларининг тасдиғидир.

Қолаверса Хоразмлик жадидларни етук намоянда, лидер даражасига чиқарган, дунёқарашини кенгайтирган, дунёдаги жараёнлар моҳиятидан воқиф қилган восита ҳам ўз даврида “Таржимон” газетаси эди.

Бундан ташқари, Қозонлик татару, Фарғона водийсию, Тошкентлик ва Самарқандлик, Эдилбўйи, Волгабўйидаги нўғайу, бошқирдга, ҳамда жамики туркий халқларга “Таржимон” газетаси Хоразмдаги жараёнлардан огоҳ қилиб борди. Шунингдек хоразмликларни ҳам Қрим, Москва, умуман олганда дунёда кечаётган воқеликлар моҳиятидан хабардор қилган ягона нашр кўп йилларгача “Таржимон” эди.

Вақт ўтиб эса “Таржимон” нашри Огаҳий, Баёний асарлари, Полвонниёзхожи Юсупов мемуарлариданда Хоразм тарихини ўрганиш, тадқиқ қилишда кўп аҳамиятга эга эканлиги аён бўлди.

Шу боисдан ҳам “Таржимон” газетасида ёритилган мақолаларнинг Хоразм тарихини ўрганишда аҳамияти катта эканлигини инобатга олиб, мақолалар мавзуси, изоҳларини келтириб ўтсак.

“Хива хони Муҳаммад Раҳимхон ва Бухоро валиаҳди Абдулаҳад Россия императорига қимматбаҳо совғалар ҳадя қилгани ҳақида”(10.06.1883 йил), “ Хива хони ва Бухоро валиаҳди Москвадан Петербургга кетган; кўрганларидан ибрат олишлари кераклиги

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
ҳақида”(1.07.1883),” Хива хони Петербургда ҳар кун театр томошаларига боргани ҳақида” (2.08.1883), “Хива хони ва Бухоро валиаҳди Россияда кўрганларидан жуда ажабланган; Хива хони дарё пароходчилиги очиш ниятида”(25.08.1883), “Хива 1873 йилги уруш натижасида тузилган шартномага кўра 1885 йил учун Россия хазинасига 150000 рубл пул тўлаши лозим “ (21.10.1884), “Хива почтаси хусусида”(27.10.1884), “Хива ва Россия тижорий алоқалари; Петро-Александровск билан Хива орасида телеграф ва почта алоқаси йўлга қўйилиши ҳақида”, “Амударё ва Афғонистон тарафларида бўлган Бухоро ерларини Россия олиб, эвазига Хива ерларини берар эмиш; Хива хони норози бўлиб саёҳатидан қолгани ҳақида”(15.08.1886), “ Хива хонининг укаси Ашхобод, Тифлис ва Истанбул орқали Маккага кетгани ҳақида”(9.06.1887), “ Хивада хон тарафидан мактаб очилиб, унда болалар рус тили ўрганадилар; мактаб хон сармойеси билан таъминланади; мактаб учун 34хонали бино қурилган; 2 йил олдин Хива хони дунёвий илмлар ҳам ўқитиладиган янги мадраса очмоқчи эди, бу ишнинг боши бўлса керак” (15.08.1887),” Темир йўл орқали юклар тез олиб борилишига қарамай Хивадан жўнатилаётган юклар эски усул, туялар билан жўнатилмоқда; бу усул темир йўлдан анча арзонлиги ҳақида”(6.09.1887), “Хива, Бухоро ва Туркистон далаларида бу йил пахта ҳосили жуда яхши бўлгани ҳақида” (6.09.1887), “ Хива, Бухоро ва Туркистондан Макария бозорига борган тожирлар вилоят губернатори Барановга ўз миннатдорчиликлари битилган ёрлиқ топширгани ҳақида” (14.09.1887), “Бухоро ва Хива Россия божхонаси ҳудудига киритилиши муносабати билан бу мамлакатларда давлат банкининг шўъбалари очилади; рус тижорати учун жуда яхши; чет эл молларини сиқиб чиқаради; Бухоро амири жуда ақлли

сиёсат олиб бораётгани ҳақида” (8.01.1888), “Хива хони 3 йилдан бери эълон қиладиган Европа саёҳати бу йил ёз бошларида амалга ошиши ҳақида” (31.01.1888), “Кудрин ва ширкати Қўқон вилоятида пахта экишни якунлаган ва биринчи ниҳоллар чиққан; Хива хонлигида ҳам пахта экинзорлари 2 баравар кенгайгани ҳақида” (8.05.1888), “Хиванинг Россия билан тижорати ривожига тўғрисида хон Хивага телеграф олиб келишга қарор бергани ҳақида” (27.07.1888), “Хива шаҳзодаси Иноқ Муҳаммадёр Хива бекларидан Иброҳим ва хўжаси Ҳаким оталиқ билан Тошкентга келиб кетган; Тошкентни сайр қилган, гимназияда бўлган, дарслар билан танишгани ҳақида” (23.08.1888), “Кудрин Хивада пахта тозалаш заводи очган; хон бу ишдан жуда мамнунлиги ҳақида” (31.01.1889), “Ҳозирда мавжуд Тошкент, Бухоро, Чоржўй ва Керки телеграф йўлига Хива ҳам қўшилади; ёғоч камлигидан устунлар темирдан бўлиши ҳақида” (24.03.1889), “Кудрин ва ширкати хондан 12500 таноб ери ижарага олиб пахта эккан; Хивада пахта тозалаш заводи очилган ва уни газеталар Кудрин ва ширкати қурди деб ёзди; аслида завод хоннинг истаги билан қурилган; заводнинг қурилган ери номуносиб кўрилиб, Хива тожирларидан Яъқуббеков тасарруфига ўтказилган ва Урганчга кўчиришга қарор қилинган; пахта иши тараққий етиб аҳолининг ҳоли ҳам яхшиланмоқда; бу йил сув тошқини сабабли пахта ҳосили ўтган йилгидан кам бўлгани ҳақида” (28.09.1889), “Туркистон генерал-губернатори барон Вревский пароход билан Петро-Александровск шаҳрига борган, Хива хони билан кўришган; музокара мавзулари: Амударёни эски ўзани бўйича Каспийга буриш; шаҳар яқинидаги Амударё қирғоқларини мустаҳкамламоқ, агар бу сув тошқинига фойда бермаса шаҳарни Хива тарафига кўчириш

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
ҳақида”(23.11.1890), “Руслар Хива билан тижоратларини кенгайтириш мақсадида Петро-Александровск шаҳрида катта карвонсарой қуришлари ҳақида”, (27.01.1891),”Хива, Бухоро ва Туркистон пахтаидан ҳар нарса ишлаш мумкин бўлганидан Россияга бу йил янада кўпроқ пахта олиб борилади ва чет элдан келтириладиган пахта камайиши ҳақида”,(2.04.1891), “Хива хони болаларга рус тили ўқитиш учун бир мактаб очган; Тошкент ўқитувчилар семинариясини тугатган Ҳусайн Иброҳимов мактабга муаллим етиб тайинлангани ҳақида” (30.08.1891),“ Хива валиаҳди Тошкентга келиб губернатор билан учрашгани ҳақида” (19.09.1891), “Хива хони ва валиаҳди Россия ичкарасига саёҳат қилиши учун Петербургдан рухсат олган; Бухоро амири ҳам Россияга сафар қилади, улар биргаликда саёҳатга чиқиши ҳақида”(27.09.1891),“Хива валиаҳди Асфандиёр тўранинг Туркистон губернатори билан учрашуви ҳақида”(27.09.1891),” Хива валиаҳди Тошкентнинг мусулмон қисмини зиёрат қилди, мадрасаларда бўлди, катта зиёфатда қатнашди” (18.10.1891),”Бухоро ва Хива халқи учун рус тили ўрганиш фойдали эканлигидан хонларнинг иродаси билан катта мадрасаларда махсус дарсхоналар очилиши ҳақида” (17.09.1892), “Бухоро амири ва Хива хонининг Россияга саёҳатлари сиёсий йўсинда эмас; Бухоро амирининг мақсади ўғлини ҳарбий мактабга жойлаш, Хива хони эса Европага саёҳат қилиши ҳақида” (25.10.1892),“Бухоро ва Хивадаги руслар Россия консулига тобеъ, бирор даъво иши бўйича бу маъмурга мурожаат қилади; руслар кўпайиб ораларида ёмон иш қиладиганлари ҳам бор, уларни бадарға қилиш ҳуқуқи Туркистон генерал-губернаторига берилгани ҳақида” (25.03.1893), “Рязань-Урал темир йўли ширкати Уральск шаҳридан Амударёга қадар темир йўл қуришни ўйлаб бу

йили муҳандисларни жой кўриш учун юбориши ҳақида” (18.04.1893), “3-октябрда Туркистон генерал-губернатори барон Вревский Петро-Александровск шаҳрига келиб Хива хони билан учрашган; губернатор хон ва валиаҳд шарафига катта зиёфат бергани ҳақида” (29.10.1893), “Рязань-Урал темир йўл ширкати Уральск шаҳридан Хиванинг Кўнғирот шаҳрига қадар темир йўл қуриш ва Амударёда пароход юргизиш учун ҳукуматга мурожаат қилгани ҳақида”(7.11.1893), “Хива хони Туркистон генерал-губернатори билан кўришганда Петербургга бориб императорга валиаҳдини кўрсатиш ниятида эканлигини айтгани ҳақида “ (19.11.1893), “ Хива хони 1894-йил ёзда Россияга сафар қилиши ҳақида” (26.11.1893), “ Хива хонлигидан Россия ҳудудига кумуш танга олиб киришга император рухсат бергани ҳақида” (10.12.1893), “Хивадан Бухорога анча озиқ юборилган; Хива пахтасининг нархи баландлиги ҳақида” (21.12.1893),“Ёз бошида Хива хони Россияга бориши ҳақида” (10.04.1894), “Хивага темир йўл қуриши ҳақида “ (23.08.1894), “Хива хонининг укаси Саййид Аҳмад Отажон тўра Тифлизда анча кун мусофир бўлгани ҳақида” (2.09.1894) , “Хивага бир форс тожири келиб, ҳамманинг ишончига кирган ва пул олиб ғойиб бўлган; хонга шикоят қилишган; форс тожирини олиб келган саррофни чақиртирган ва барча харажатларни тўлашни юклаган; сарроф ҳам қўлидаги омонат пуллар билан ғойиб бўлгани ҳақида” (30.11.1894), “Рус муҳандисларидан Покарский Бухоронинг шарқида катта олтин конини аниқлаган; маҳаллий аҳоли олдиндан олтин олади, усул эски; у амирга мурожаат қилган, янги усул билан кўпроқ олтин олиш мумкин; император тахтга ўтирганлиги ҳақида Бухоро амирига шахсан ёзиб юборган, ташқи ишлар вазири Хива хонига ёзгани ҳақида” (11.02.1895),

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

”Тошкентга Исломхўжа бошчилигида Хива элчилари келиб кетгани ҳақида” (23.04.1895), “Хива хонининг Петро-Александровскдаги муқим вакили Муҳаммадюсуф Ясовулбоши хоннинг бизнинг номимизга айтган сўзлари ва ҳадяларини юборган, хон газетамиздан жуда мамнун” (28.01.1896), “Хива хонининг амри билан одамларнинг рус тожирларидан сотиб олган молларидан закот олинадиган бўлди, русларга бу ёқмади; Амударё губернаторига арз қилдилар, Хива ҳукуматидан жавоб олинди; 1873-йилгача Россиядан мол олиб келган хиваликлар бож тўлаган, руслар келгандан кейин аҳдномага мувофиқ рус тожирлари бож тўламайди, хиваликлар энди руслардан бу ерда мол олганлари учун закот тўлайди, руслар бу жавобдан қониқмаган” (3.03.1896), “ Бухоро амири ва Хива хони катта ўғиллари билан тож кийим маросимига Москвага бориши ҳақида” (10.03.1896), “Императорнинг тож кийим маросимида иштирок етиш учун мусулмонлардан 100 га яқин одам келган, улар орасида Бухоро амири ва Хива хони ўз валиаҳдлари билан бирга боргани ҳақида” (5.05.1896), “ 7-майда Бухоро амири император билан учрашган, валиаҳд ҳам бирга, саройга кетиш тафсилотлари; шу кун Хива хони Муҳаммад Раҳимхон ва валиаҳд ҳам император қабулида бўлган, Хива хонига генерал лейтенант унвони берилгани ҳақида” (26.05.1896), “Тошкент, Хива ва Бухорода ийди қурбон 10-май жума куни бўлгани ҳақида” (26.06.1896), “ Бухоро амири ва Хива хони Москвада бўлиб ўтган барча тадбирларга таклиф қилинган; амирга "Его величество", хонга "Его светлость" мартабалари ва яна Хива хонига Оренбург казак аскарлари генерал лейтенанти унвони берилгани ҳақида”(2.06.1896),” Бухоро амири ва Хива хони Москвадан Нижний Новгород кўргазмасига кетгани ҳақида” (30.06.1896), “Хива хони Москвадан Нижний

Новгородга борган ва Хивага қайтган. Хивада биринчи марта нишон таъсис этилган ва уларни тайёрлашга Москвада буюртма берилгани ҳақида” (30.06.1896), “Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Нижний Новгород кўргазмасидан босма машинасини барча ҳарфлари билан сотиб олган ва Хива мадрасаларидан бирига вақф қилиш ниятида эканлиги ҳақида” (7.07.1896), “Хива хони Москвада бўлган вақтда Амударё эски ўзанига қайтаётганини билдирган; комиссия юборилган; дарё Каспийга қуйилса арзон сув йўли очилиши ҳақида” (27.10.1896), “Амударёни Каспийга буриш мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқловчи комиссия Хивага кетгани ҳақида” (3.11.1896), “Хивага борган комиссия Красноводскгача йўл қурилиши кераклигини таклиф қилгани ҳақида” (3.11.1896), “Хивага темир йўл қурилиши учун махсус бир ширкат тузилгани ҳақида” (22.12.1896), “Хива экспедицияси феврал бошида Петербургга қайтади; унинг қарорига кўра, Амударёни Каспийга буриш мумкин, Оренбург-Тошкент темир йўлидан арзонроқ тушиши ҳақида” (14.01.1897), “Хивадан савдо моллари карвон йўли билан тўғри Красноводскка олиб бориладиган бўлди, темир йўл маркази бу шаҳарга кўчирилгани ҳақида” (24.02.1897), “Туркистон генерал-губернатори Бухоро амири ва Хива хони билан олиб борган сўзлашуви натижасида вабо тарқагани боис бу тарафлардан ҳажга боришга рухсат берилмагани ҳақида” (11.03.1897), “Хивадан карвон йўли билан Красноводск портига юк олиб борилиши, тижорат илгарилаши ҳақида” (8.04.1897), “Мудофаа вазирлиги полковник С.Д.Геснет орқали Хива хонига бир қанча қиммат ҳадялар юборгани ҳақида” (26.05.1897), “Хивага рус аскарлари кирганига 25 йил тўлди; император амрига биноан урушда қатнашган

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

офицерлар тақдирланган; Туркистоннинг ҳамма ерларида байрам қилинган; "Таржимон": Хива истилоси катта воқеа; хонлик 4 тарафдан чўл билан ўралган, руслар ўтиб Хивага борди; маорифсиз, низомсиз ва силоҳсиз Хива русларга қарши кураша олмади, руслар келгани аҳолига ҳам яхшилик олиб келди"(5.06.1898),"Помирнинг Бухорога қарашли ерида инглиз сайёҳи қўлга олинган; Бухоро амири Андижон қўзғолонидан кейин қолган солдат етимларига 1000 рубл ва қатл қилинган темир йўл қоровули бевасига 600 рубл иона қилган; Хивадан Туркистон генерал-губернатори Духовскойни табриклаш учун Тошкентга элчи келган, бошлиқ валиаҳд Асфандиёр тўра, зиёфат берилгани ҳақида" (27.09.1898),"Хива элчиларининг Тошкентга сафари тафсилотлари" (11.10.1898), "Муҳандис Кендл Хивадан Красноводскка темир йўл қуриш учун рухсат олиш мақсадида ҳукуматга мурожаат қилгани ҳақида" (11.10.1898), "Саратов шаҳридан Хиванинг Қўнғиротига ва ундан Чоржўйга қадар темир йўл қурилади; Андижон уездида қўзғолон қўтарган Минг тепа, Тожик ва Қошғар қишлоқлари бузилиши бошланди, аҳоли кўчирилган; 200 рус оиласи келтирилади, ерлар рус муҳожирларига бўлиб берилади; Тошкентдан Чимкентгача темир йўл қурилади" (6.04.1899)," Хонликда ўғрилиқ ва йўлтўсарлик кўпайган, воқеалардан баъзилар келтирилган" (16.05.1899), "Хивадан Каспий бўйигача қуриладиган йўл режаси Йўллар вазирлигига тақдим қилинган. Бир америкалик муҳандис Мирзачўлга Сирдарёдан сув олиб бориш режаси билан келган, сарфи 150 млн рубл" (22.08.1899), "Бухоро ва Хива пахталари ҳосили жуда кўп, экинзорлар 30% кўпайгани ҳақида" (22.08.1899),"Хива хони Россияга йиллик контрибуция тўлайди, бу йил 1480113 рубл топширилгани ҳақида", (3.12.1899),"1900-йилдан

эътиборан Хива Россияга контрибуция тўламайди, бу пуллар Хива тараққиёти учун ишлатилишини умид қиламиз” (20.12.1899), “ Хива валиаҳди Асфандиёр тўра Петербургга саёҳат қилиши ҳақида” (12.06.1900),”18-июнда Хива валиаҳди Петербургга келди, кутиб олингани ҳақида”(28.06.1900), “Хива валиаҳдининг Петербургдаги ташрифлари ва учрашувлари тафсилоти” (7.07.1900),” Валиаҳдининг Петербургдаги учрашувлари ҳақида” (14.07.1900), “Туркистон янги генерал губернаторини табриклаш учун Хива валиаҳди бошчилигида элчилик Тошкентга келган” (31.03.1901);” Хива валиаҳди Тошкентда турли мактабларни, музей ва фабрикани зиёрат қилган, унга Ўқитувчилар семинариясида туркий тилга таржима қилинган китоблар совға қилинган” (8.04.1901);”Ўтган йил Хива валиаҳди Асфандиёр тўранинг Петербургга саёҳати тафсилотлари” (29.04.1901), “Мудофаа вазири Куропаткин Туркистон вилояти идораларини тафтиш қилмоқда, Чоржўйда Бухоро ва Хива маъмурлари тарафидан кутиб олингани ҳақида” (7.10.1901), “ Хива валиаҳди хазинадан 40 минг рубл ажратиб Урганч ва Хивада почта ва телеграф ташкил этишга қарор бергани ҳақида”(25.01.1902),“Хивадан Тошкентга келаётган Туркистон генерал-губернатори Янги Бухорога келди, рус аҳолиси қаршилади, амир билан учрашиш учун Карманага кетгани ҳақида” (10.08.1902), ”Туркистон буюк волийсининг Хива тарафина саёҳати” (10.08.1902), “Туркистон генерал-губернатори Ивановнинг Хива тарафларига саёҳати тафсилотлари, қайтишда Бухоро амири билан кўришуви ҳақида” (15.09.1902),” Императорнинг Хива хонига йўллаган мактуби, хонга "светлость" валиаҳдга "святельство" мартабалари берилган, хоннинг касаллиги туфайли тез соғайиши тилаги ҳақида” (7.01.1893),”15-январда Янги

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Урганчда почта ва телеграф очилди; карвонсаройларнинг тор ва қоронғу дўконларидан чиқиб, Москва дўконлари кабилар қурила бошлади, машина ва янги ускуналар олиб келина бошланди, тараққиёт бошланди, валиаҳд бу ишларни ўз ҳимоясига олгани ҳақида”(24.01.1903), “Муҳаммад Раҳимхон тахтга ўтирганига 40 йил бўлди, адолатли, улмоларни ҳимоя қилиб келди, араб ва форс тилларидан кўп китобларни туркийга таржима қилдирди, хаттотлик тараққий қилди, уламодан домулла Салим Охун ва қози калон машҳур, мадрасаларда атрофдан келган талаба кўплиги ҳақида” (21.03.1903), “14-март куни Хива элчилари Тошкентга келган, баъзи маъмурлар қабулида, губернатор ҳузурида зиёфат, 17-март куни Хивага қайтгани ҳақида” (4.04.1903), “Хиванинг олинганига 30 йил тўлган, мамлакат ҳақида маълумот” (7.07.1903), “Хива ва бошқа ерларда бу йил пахта ҳосили яхши бўлади”(28.07.1903), “1.Хива хонлигида ерли танга ўрнига 20 копейклик рус кумуш тангаси муомалага киритилган, тез тарқалди. 2) Шоҳобод атрофида чигиртка тарқаган, кўп экинларни еб битирган” (22.09.1903), “Бу йил пахта ҳосили яхши, вабодан 8 мингга яқин одам ўлди, валиаҳд январда Петербургга боради, совғалар тайёрланмоқда; “Таржимон”:вабодан емлаш мумкин, Хивада маълум эмасми?” (24.11.1903), “Хива хони тарафидан валиаҳд бошчилигида Петербургга элчилик юборилгани ҳақида” (27.01.1904), “Хива валиаҳди Петербургга яхши бориб келганларига ташаккур билдириб Туркистон генерал губернаторига телеграмма юборгани ҳақида”(19.03.1904), “Хива хони уруш мажруҳларига 3000 рубл иона етгани ҳақида” (16.07.1904), “ Император валиаҳди туғилган куни муносабати билан Бухоро амири 100 минг рубль иона қилган эди, Хива хони рус аскарига 2000 тўн ҳадя

қилгани ҳақида” (31.08.1904), “ Хивада тараққиёт унсурлари, завод, фабрикалар янги усул машиналари билан жиҳозланган, европача бинолар, кўчаларда фойтунлар, бу йил ҳаво жуда яхши, ҳосил ҳам яхши эканлиги ҳақида” (12.10.1904),” Туркистон генерал-губернатори Хива элчиларини қабул қилган, хон "Қизил хоч" жамиятига анча маблағ иона қилган, Хива савдогарлари 300 тўн бергани ҳақида” (12.10.1904), ”Урушда ҳалок бўлган аскар оилаларига Хива хони 5 минг рубл иона қилган” (5.04.1905), “Туркистон генерал губернатори Амударё вилоятига борганда Хива хони валиаҳд билан бирга келиб учрашган, зиёфатлар берилгани ҳақида”(5.08.1905), “ Император Хива хонига кўкракка тақиладиган олмосли портретини бергани ҳақида” (27.09.1905), “Хива валиаҳди бошчилигида элчилик Тошкентга келгани ҳақида” (24.03.1906),”Хива хони хайр ишларга ишлатиш учун Туркистон генерал губернатори хотинига 1000 рубль юборган” (31.07.1906); “ Хива хони 63 ёшга тўлади, катта зиёфат ва тўйлар бўлади, валиаҳд ва вазирлардан Исломхўжа тайёргарликка бош бўлмоқда, ҳар хил томошалар ҳам бўлади; "Таржимон":хонни ва Хива халқини табриклайди, Хива қадимдан илм маркази, бу замонда "Мадрасаи диния ва ҳунария" бўлса барча бундан ҳам хурсанд бўларди, биз ёрдам беришга тайёرمىз” (12.01.1907),” Хива валиаҳди усули савтия мактаби очдириш учун Барудий мадрасасини тамомлаган икки муаллимни чақиртирди, 25-февралда келдилар, келишлари билан мактабда дарс бошлаганлари ҳақида” (30.03.1907), “ Хива валиаҳди янги губернаторни табриклаш учун Тошкентга келиб кетгани ҳақида” (13.04.1907),” Машҳур Хива шоири Муҳаммад Ризо Мироб Эрнийез ўғлининг шеър ва ғазаллари тўпланиб "Таъвизул-ошиқийн" номида девон чоп етилди,

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Хива хонига тақдим қилинди, хон ҳадялар берган, ушбу китобни 1000 нусхада чоп қилиб тарқатилса яхши бўлар эди, бир парча шеър келтирилган” (27.09.1907),”Хивалик шоир Муҳаммад Ризо Мироб Эрнийез ўғлининг "Таъвизулошиқийн" девони Хива хони ёрдамида босмахонада чоп етилди, Хивада усули жаҳид мактаби, босмахона очилиши буюк тараққийдан далолат эканлиги ҳақида” (21.12.1907), “Хивада усули жаҳида мактаблари”. 1898-йил декабрда Оренбургдан Муҳаммад Рифо Карвонбоши билан муаллим Абдурахмон афанди Хивага келди ва бир ой турди, таассуб кучлилигидан Урганчга кетди ва усули савтия мактаби очиб, 1 йил бола ўқитди, вафот этди, кейинроқ Муҳаммад Маҳрам очган мактаб халқ тарафидан яхши қабул қилинди ва халқ 1907-йили валиаҳдга мурожаат қилди, яна Муҳаммад Рифо Карвонбоши воситасида Қозондан икки муаллим келтирди, мактаби маҳрабий ва мактаби жаҳидага муаллим қилиб тайинланди, бу мактабларга нозир тайинланди, май ойида имтиҳонлар бўлди, валиаҳд буларни кўриб Қозондан бир муаллим чақириб яна 1 мактаб очди, келаётган май ойида рушдия мактаби очилади, унинг соҳиби вазирлардан Исломхўжа, муаллими Аҳмад Нуриддин; "Таржимон": валиаҳднинг маорифпарварлиги тарихга битилади” (18.01.1908),” Ўтган йил Хива хони Қозондан икки муаллим чақириб 2 усули жаҳид мактаблари очган, муаллимлар Юсуф ва Ҳусайн афанди, 4-5 ой ўтгач имтиҳонлар бўлди, Ҳусайн афандининг мактаби яхши натижалар кўрсата олмади, уни ишдан бўшатди, янгидан Қозондан 3 муаллим чақирилди, улар ишга жиддий киришдилар” (4.04.1908) “Бухоро, Хива ва туркман вилояти ҳақида маълумот йиғиш учун Петербург олимларидан Самойлович Тошкентга келгани ҳақида” (1.07.1908) ,” Россия билан

инглизлар орасидаги битилган музокаралар натижасида Бухоро ва Хива хонликлари Россиянинг сиёсати остида бўлишига келишилган, кейин рус божхоналарининг афғон чегараларига олиб келиниши натижасида иқтисодий мустақиллигини ҳам йўқотди, Бухоро рус консулининг рухсатсиз сиёсий, иқтисодий ва адлий ишларни амалга оширолмайдди, буни бориб кўрган одам дарҳол сезади, Бухоронинг келажаги ҳақида фикрлар” (30.06.1909), “ Хива хони қаттиқ касаллиги ҳақида” (11.06.1910),” Бухоро ва Хива ҳукмдорларидан нишон ва ҳадя олиш рус маъмурларига император тарафидан таъқиқланди, ҳукмдорлар хизматидан бўлганларгина олиши мумкинлиги ҳақида” (16.07.1910), “ Хива валиаҳди Саййид Асфандиёр тўрага император тарафидан генерал майор унвони берилгани ҳақида” (6.08.1910),”Нижний Новгород ярмаркасида Бухоро ва Хивадан келтирилаётган қоракўл териси тижорати ҳақида” (13.08.1910), “ Ўтган ҳафта Хива хони вафот этган, тахтда бўлган вақтининг қисқа тарихи, Асфандиёрнинг хон тахтига ўтириши ҳақида”, (3.09.1910), “Тошкентда чиқадиган "Ташкентцкий Курьер" газетасидаги Бухоро ва Хива хонликларни тугатиб губернаторлик ёки вилоятга айлантириш вақти келган мазмунидаги мақолага эътироз” (3.09.1910), “ Хиванинг янги ҳукмдори номаи олия эълон қилган ва давлатда ислоҳотлар амалга оширилиши айтилгани ҳақида” (29.10.1910), “Самарқанд губернатори Хивага борган ва хонга император тарафидан "светлость" лақаби берилганини билдиргани ҳақида” (28.01.1911),” Хива хони ва савдогарлари Еттисув вилоятида зилзиладан зарар кўрганларга 6 минг рубль иона қилган; Хиванинг янги хони мамлакатнинг ҳар тарафига телеграф симлари тортишга қарор қилгани ҳақида” (11.03.1911), “1) Хиванинг янги хонини

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

табриклаш учун Самарқанд губернатори Галкин бошчилигида бир ҳайъат Хивага борган, императорнинг хонга "светлость" мартабасини бергани билдирилган, зиёфат берилган, хон император номига Галкинга ташаккурнома хати берган; 2) Хива янги хони май ойида Петербургга, император ҳузурига боради, вазир Исломхўжа бирга боради; 3) Хиванинг янги хони ислоҳотларни молия ишларидан бошлаган, патент солиғи икки баравар ошган, ердан олинадиган солиқ ер майдони ва ҳосилига қараб олинадиган бўлди, кузда барча экин майдонлари ўлчаниб, танобига янги солиқ белгиланади, туркманлар бунга қарши, рус аскарлари хонга ёрдамчи бўлади; 4) Молия ислоҳоти амалга ошгач Хива хазинасига 2 млн рубл ортиқча тушади, 1 млн рубли маориф ватадريس ишларига сарф етилади, ҳозирда 200 минг рубл”(11.03.1911), “ Хива хонининг амри билан мамлакатда телефон тармоғи қурилиши бошланган” (11.03.1911),” Хива хони май ойида Петербургга сафар қилади, қайтишда Қрим ва Кавказга келиши ҳақида” (29.04.1911),” 6-майда Хива хони Петербургга келган, катта давлат маъмурлари билан учрашган, император қабулида бўлган, генерал-майор даражаси ва "баёз қартол" нишони берилгани ҳақида”(3.06.1911), “1. Бухоро ва Хиванинг янги хонлари Петербургга келиб император қабулида бўлди, берилган зиёфатлар оталарига берилганидан кам эмас эди, икки хон тахтга ўтиргандан бери мамлакатларида ислоҳотларни амалга оширмақда, Бухоро ва Хиванинг ислоҳи ва тараққийси учун икки муҳим шарт бор: русга қарши бўлмаслик, аҳолига маъқул бўлиш, қилинадиган ишлар саналади” (24.06.1911), “ Хива хони Хивада 150 кишилиқ касалхона қуришга қарор берган, Москва касалхоналари тузилмасини кўриш учун шаҳар бошлиғига мурожаат қилган, вазир билан кезган,

қуриладиган касалхонага 100 минг рубль кетиши ўрганилгани ҳақида” (24.06.1911), “ Бухоро амирининг ўғли Қозон аскарӣ армиясига ва Хива хонининг ўғли Оренбург казак аскарӣ армиясига қайд қилингани ҳақида” (21.10.1911), “ Хива хони молиявий ислоҳот ўтказишга фармон берган эди, мулк ва бойлик нисбатига қараб солиқ олиш, хон сафардалигида 7 бой маъмурлар хоннинг бу фармони шариатга хилоф, деб фитна чиқаришган, туркманларни ҳам солиқ тўламасликка тарғиб қилишган, хон қайтгандан кейин ҳамма нарсани аниқлаб, фитначиларга тегишли жазоларини бергани ҳақида” (1.01.1912), “ Хива вазирларидан Саййид Ислонхўжага ҳукуматга садоқат хизмати учун хон тарафидан "Вазири акбар" даражаси берилган, Ислонхўжа Хивада таъсисоти хайрия вужудга келтириш учун ўзидан 100 минг рубл иона етгани ҳақида” (24.02.1912), “ Хива хонининг даъвати билан Хивада янги усулли катта хастахона ва бир неча кўприк ва бошқа шу кабилар қурилиши учун Москвадан архитектор Роп келган, қилинадиган ишлар учун 1 млн рубль ажратилган” (2.03.1912),” Бухоро ва Хива хонликларининг Россия истилосидан бери бўлган тарихларига бир назар” (29.06.1912), “ Хивада Янги Урганчдаги мадраса қошида русча ўқитмоқ учун шаҳодатномали бир мусулмон муаллим керак, уйланмаган бўлиши керак, ойлик 50 рубл, ётиш жойи тайин, йўл пули берилади, Салимжоновга Баққоловномига телеграмма бериш керак” (13.10.1912), “Хива шаҳрида почта ва телеграф очилган, олдин Янги Урганчга, 60 верст масофага борилар эди” (21.11.1912),” Бухоро ва Хива хонликларига нисбатан Россиянинг сиёсати таҳлили” (22.12.1912), “Хива хонига император фармони билан "Олият" унвони берилгани ҳақида”(23.02.1913), “Бухоро амири ва Хива хони

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Романовлар сулоласига 300 йил тадбирларида иштирок этиш учун пойтахтга келгани ҳақида” (26.02.1913), “ Хива хони мамлакатада ер ва солиқ тизимини бир низомга келтирмоқчи, ердан олинадиган солиқ ер миқдори ва сифатига қараб белгиланади, хон бир муддат олдин руслардан бу борада маслаҳат ва ёрдам сўраб мурожаат қилган, руслар таклифни қабул қилиб керакли мутахассисларни юборгани ҳақида” (28.02.1913), “ Рус бойларидан бир нечаси Хивага ва ундан Бухорога қадар темир йўл қурдириши ҳақида” (30.04.1913), “Хива шаҳрида мусулмон қироатхонаси ва почтахона очилгани ҳақида”(15.06.1913),“Бухоро ва Хива аҳолисининг тараққийси учун лозим бўлган нарсалар ва тавсиялар” (29.06.1913), “Хива хони русча мактаб биноси учун 3 минг рубль хайр қилгани ҳақида” (19.07.1913),“Хива ва Бухоро хонликларида ислохотларни амалга ошириш кераклиги ва айрим насиҳатлар” (17.08.1913), “Хива бош вазири Исломхўжа қатл қилинган, унинг қилган ишлари, ҳаёти” (25.08.1913), “Хивада қурилган касалхонага Саратовдан доктор чақирилган, йилига 9000 рубл маош, Тошкентдан сарой ва хастахонада табиблик қилиш учун мусулмон тўралардан Жаъфар Исфандиёровнинг қизи Марям хоним таклиф қилинган, бу қиз Петербургда табибликни битирган“ (21.09.1913), “9-августда ваҳшиёна ўлдирилган Хива бош вазининг расмини берган, қотиллари аниқланмагани ҳақида” (26.09.1913), “ Марҳум Исломхўжа ўрнига тайинланган ўғли янги усул мактабларни ёптиргани ҳақида” (28.11.1913).” Саййид Исломхўжанинг расми, қилган ишлари тафсилоти” (18.12.1913), “ Рус фабрикалари пахтага муҳтож, ҳукумат Туркистондаги барча бўш ерларга пахта экиш тарафдори, ариқлар орқали сув олиб бориш, бу Бухоро ва Хивага ҳам таъсир етмоқда, булар ҳам чўлларга сув олиб бориш тарафдори,

бу масалада Туркистон генерал губернатори билан ҳарбия вазири орасида ихтилоф чиққан, вазир Россиядан рухсат олинмагунча губернатор янги ариқлар қазिशга рухсат бермаслиги кераклиги ҳақида” (15.01.1914), “ Хива хонининг расми Самойловичга тақдим қилинган асл нусхадан босилган, маорифпарварлиги, ислоҳоткорлиги ҳақида” (8.02.1914), “Хива хони тарафидан амалга оширилган ишлар, Россиядан буғдой келтириб тарқатган, янги усул мактаблари очган, европача усулда хастахона қурдирган, почтахоналар, яқинда катта мадраса қуришга киришган, кутубхона ва қироатхонаси бўлади, зироат соҳасида, ариқлар тозаланди, сув етарли” (3.04.1914), “Хива мусулмонлари уруш мажруҳларига 500 рубль йиғиб юборгани ҳақида” (2.05.1914), “Комил Мутиъий 17-апрелда Янги Урганчда концерт берган, халқ жуда кўп эди, эртасига нўғойлар масжидида имомлик қилиб жуда гўзал ваъз этгани ҳақида” (6.05.1914), “ Ўтган йил исён қилган Ёмут туркманларига қарши жангда ўзини кўрсатган Шайхназар "Ясовулбоши" этиб тайинлангани ҳақида” (25.05.1914), “Туркманларнинг ёвмуд қабиласи исён кўтарган эди, тинчитилди, қочиб келган аҳоли жойларига қайтарилди” (19.06.1915), “ Хивада таълим, мактаб, мадраса ҳаётлари, вақфлари ҳақида” (15.08.1914), “” Хива хонлигида илк черков Янги Урганчда бу кунларда очилди ва ишлай бошлагани ҳақида” (12.11.1915), “ Хива валиаҳди Саййид Темурғози тўражон 18-январда 13 ёшида вафот этган, кейинги валиаҳд Саййид Бобожон тўра 3 ёшда” (29.01.1916), “ Сенат тарафидан фармон чиқарилиб, император тасдиқлаган, Хивада тартибни муҳофаза қилиш ва Амударё бўйида тинчликни таъминлаш учун мазкур ерларда идораиъ урфия (ҳарбий ҳолат) эълон этилади, сенат бу хусусда лозим тадбирларни кўриб чиқиши керак” (12.03.1916), “ Хива

Хоразм жадиd намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
хони ер ва солиқ тизимида ислоҳот ўтказиб бир низомга келтириш ишларини бошлаган, бунинг натижасида туркманлар солиқ тўламаслик учун исён кўтарган, рус аскарлари киритилгани ҳақида” (24.03.1916), “Туркистон генерал губернатори Куропаткин Хива ва Бухородаги русларнинг аскарликка олиниши ҳақида буйруқ бергани ҳақида” (3.09.1916).

Ана шу мақолалар мавзуси ва изоҳидан кўриниб турибдики, Исмоил Гаспирали туркий мусулмон халқлари, шу жумладан Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги жараёнларни кузатиб турган ва Россия империясидаги қайсики нашрда бу ҳудудларга доир мақола чоп этилган бўлса, уларни “Таржимон”да кўчириб босган. Баъзида эса изоҳ бериб, ўз фикр мулоҳазаларини ҳам билдириб турган.

Мақолалар мавзусидан ҳам кўриниб турибдики, уларнинг Хоразм тарихини ўрганишда аҳамияти беқиёс. Бу маълумотларни Баёний, Бобожон Тарроҳ, Лаффасий, Полвонниёзхожи Юсуповнинг асарларидан ҳам топиб бўлмайди . Шу боис ушбу мақолаларни “Таржимон” газетасида Хоразмга оид мақола ва лавҳалар” номи билан китоб ҳолида чоп этиш, шу билан бирга “Исмоил Гаспиралининг “Таржимон” газетасидаги мақолалар ва уларнинг Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти” мавзусида илмий тадқиқот қилиш зарурати бор.

II БОБ. ХОРАЗМ ЖАДИД НАМОЯНДАЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИ, ЖАМИЯТДАГИ НУФУЗИ ВА ТАРИХДА ТУТГАН ЎРНИ.

2.1. Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари.

1873 йилдаги Россия босқинидан кейин мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳуқуқсизлик ва адолатсизлик табиийки вақт ўтиб бора-бора бутун жамият аҳлини Россия империясига қарши кучли муҳолифатга айлантди. Мустамлакачиликка қарши курашга интилган шахслар асосан маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари бўлиб, озодлик ғоялари борган сари реал вазиятга қараб кучли сиёсий ирода, қатъиятли кучга айлана бошлади. Уларга куч қувват, сиёсий ирода берган ҳолат дунёдаги кескин ўзгаришлар ва буларнинг Россия империясига таъсири натижасида мустамлакачиликнинг ожизлана бошланиши эди. Қолаверса Исмоил Гаспралининг жадидчилик ғоялари Хоразмлик тараққийпарварлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил этарди.

Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири Полвонниёз ҳожи Юсупов ўзининг хотиралардан иборат мемуарида шу даврдаги сиёсий воқеликлар, зиддиятли жараёнларни ёритиб ўтган эди.

Маълумки, барча туркий мусулмон ўлкаларда бўлгани сингари жадидчилик ҳаракати Хива хонлигида дастлабки даврда-яъни 19 аср охирларида таълим соҳасидан бошланди. Фақатгина 20 аср бошларидангина жадидчилик Хоразмда ижтимоий-сиёсий жараёнга

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
айланди. Табиийки бу жараён нафақат Ўрта Осиё, балки дунё давлатларидаги вазият билан боғлиқ эди.

Қолаверса Ферузхон ҳукмронлигининг сўнгги 10 йили, (яъни 1900-1910йиллар) ва Асфандиёрхон ҳокимиятдалигининг дастлабки 3 йиллик даврида, яъни 1900-1913 йилларда хонликка бош вазирлик қилган Сайид Исломхўжа (1872-1913) ҳам жади́дларнинг раҳнамози бўлган. Исломхўжа тараққийпарвар бош вазир сифатида, жади́длар лидери Исмоил Гаспралига бир неча бор хат орқали мурожаат қилиб, ғоявий маслаҳатлар олиб турган. Ана шу боис ҳам, яъни бевосита бош вазир Исломхўжанинг тараққийпарвар эканлиги боис ҳам хонликда жади́дчилик ғоялари амалиётга айлана бошланади.

Натижада Исломхўжа ва Асфандиёрхоннинг ҳам 1913 йилгача бўлган даврда таълим ва маърифатпарварликдан бошланган жади́дчилик ғояларини қўллаб қувватлаши туфайли хонликда кўплаб ислоҳотлар ўтказилди.

Маълумки жади́дчилик давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ қилиш ва миллатни ривожлантириш орқали жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган ғоя ва аниқ амалий тадбирларни ўзида мужассамлаштирган тизим эди.

Табиийки бу жараён туркий мусулмон халқларни замонавий дунё тамаддуни, маърифати, илғор илмий салоҳияти даражасига кўтариш ғояси билан суғорилганди. Яъни Ўрта Осиё халқлари ижтимоий тараққиётида бурилиш бўлган жараён, фақатгина Қримдаги Исмоил Гаспрали таълимоти билангина эмас, Усманийлар салтанатидаги “Ёш турклар”нинг ислоҳотчилик фаолиятлари таъсири остида ҳам бурилиш босқичи бўлди.

Қолаверса Туркистон, Бухоро ва Хивада кечган бу жараён чоризм мустамлакачилиги асоратидан қутилиш имконини ҳам яратишга замин ясаган эди. Шунингдек миллий зиёлилар, тараққийпарвар кучларни хонликлардаги инқирозли аҳвол, бу ўлкаларнинг умумжаҳон тараққиётидан тобора ортда қолаётгани, жамиятни ислоҳ қилиш ғояларининг уйғонишига ҳам сабабчи бўлди. Натижада жадинлар томонидан бундай эзгу ғояларни назариядан амалиётга айлантириш учун фақатгина мактаб, матбуот, театр, турли маърифий жамиятларгина эмас, ҳаттоки сиёсий партиялар (“Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар”) таъсис қилиниш даражасига эришилди.

Ана шундай жараёнда Хоразмдаги жадинчилик ҳаракатининг ўзига хос жиҳатлари мавжуд бўлиб, бошқа ҳудудлардан ажралиб турадиган жиҳатларга эга бўлган.

Бу фарқли жиҳатлар қуйидагилардан иборат:

1.Хивада 1874 йилдан бошлаб шахсан Ферузхоннинг ҳомийлиги билан кўплаб бадийий ва таржима асарлари, ҳужжатлар чоп этиладиган , Эронлик Иброҳим Султоннинг матбаахонаси ташкил қилинган, уста ўз юртига қайтиб кетгач Отажон Обдалов унинг ишини давом этдираётганди. Бироқ 20 аср бошларида Туркистоннинг турли ҳудудларида кўплаб жадинчилик ғоялари акс этган газета-журналлар нашр қилинсада, Хоразмдаги матбаахонада то 1920 йил 8 мартгача биронта матбуот нашри фаолият кўрсатмади. Яъни матбуот то монархияга асосланган хонлик тугатилиб Хоразм Халқ республикаси ўрнатилмагунча ташкил этилмади.

2. Хоразм воҳасида азалдан муסיқа ва санъатга ихлосмандлик аҳоли орасида кенг тарқалган бўлсада, бу борада санъаткорларнинг театрга жипслашиши ва

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

пьесалар саҳналаштириши ҳам рўй бермади. Яъни Беҳбудий, Авлоний, Фитрат сингари жаҳид драматурглари етишиб чиқмади ва театр ҳам то хонлик тугатилгач-1922 йилдагина ташкил этилди.

Маълумки, Хива хони Ферузхон (1844-1910) маърифатпарвар ҳукмдор бўлишига қарамай, ўз саройига ижодкорларни тўплаб уларга ҳомийлик қилсада, халқ оммаси учун зарурат, эҳтиёж бўлган биронта матбуот нашри ва театр ташкил қилмади.

Қолаверса кўплаб ижодкорлар ва санъаткорлар томонидан матбуот, театр ташкил этиш бўйича ташаббус кўрсатилгани ўша даврга оид Лаффасийнинг “Тазкираи шуаро”, “Бобожон Тарроҳ Ходимнинг “Хоразм навозандалари”, Полвонниёзхожи Юсуповнинг хотираларида, Бобожон Сафаровнинг “Хива хонлиги бўйича тарихий маълумотлар”(ЎзРФА ШИ. инв. №10231) ва яна шу муаллифнинг “Асфандиёрхон ҳукмронлик қилган даврларда бўлиб ўтган баъзи бир воқеалар ҳақида” (Ўз РФАШИ, Ф-№ 11254/III) қўлёзмаларида қайд этилмаган.

Ферузхоннинг 1910 йилдаги вафотидан сўнг ҳокимиятга келган Асфандиёрхон ҳам шоир бўлсада, отаси сингари биронта газета-журнал, театр ташкил этишга ҳаракат қилмади. Ваҳоланки, бу пайтлари 20 асрдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар тезлашган бўлиб, Туркистоннинг турли ҳудудларида Хива хонлигидан фарқли равишда кўплаб матбуот нашрлари, театр труппалари фаолият кўрсатар эди.

Бироқ шундай бўлсада, 19 асрдаги Хоразмда яшаб ижод қилган шоир, тарихчи, таржимонларнинг кўплиги, уларнинг асарларидаги ғоялар ва ташқи савдо-маданий алоқалар жамиятда илғор фикрли, тараққиёт тарафдорлари бўлган кишилар гуруҳи-

маърифатпарварларнинг шаклланишига, яъни жадиличлик ғояларининг етишиб чиқишига замин ясади.

Тарих фанлари номзоди, доцент Неъматжон Полвонов ўзининг “Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи” (“Akademnashr” нашриёти, Тошкент-2011 йил) рисоласида Хоразм жадиличлигининг бошқа худудлардан фарқли жиҳатларининг яна бириси бу ғояни қўллаб қувватлаган инсонларнинг бой-бадавлат инсонлар эканлигига эътибор қаратган эди.

Яъни, хонликда катта таъсирга эга бўлган қозикалон Бобоохун Салимов, девонбегилар сулоласига мансуб Ҳусайинбек Матмуродов, Асфандиёрхоннинг қайноталари - шоир Комил Хоразмийнинг мирзабоши эканлиги, Исломхўжадек ислоҳотчининг бош вазирлик қилиши, Полвонниёзхожи Юсупов, Назир Шоликоровларнинг катта савдогарлиги, Худойберган Девонов, Жуманиёзхожи Бобониёзов, Мулла Жуманиёз Султонмуродов ва бошқаларнинг ҳам бой-бадавлат табақага мансуб эканлиги, улардаги маърифатпарварлик Хоразмдаги жадиличлик ҳаракатининг ўзига хослигини ташкил этган эди. Яъни Хоразм жадиличлик ҳаракатининг ушбу намояндалари вазият тақозаси боис фақатгина мактаблар ташкил қилишга ҳомийлик қилишган.

Меним шу даврдаги манбалар, хусусан Полвонниёз хожи Юсуповдек Хоразм жадиждлари етакчисининг мемуарини таҳлил қилишимдан келиб чиқадиган фикрим шуки, қолаверса тарихда бўлган реал тарихий жараёнлар шуни кўрсатадики, бой-бадавлат бўлган жадиличлик ғоясидаги шахсларнинг фаолияти Хоразмда асосан сиёсий курашлар билан кечди.

Масалан, 1910 йилда ўзи ишлаб чиққан 10 бандлик дастурни Асфандиёрхонга имзолатган Исломхўжа ва

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

унинг маслакдошлари ҳам асосан жамиятни ислоҳ қилиш, замонавийлаштириш борасида сиёсий фаолият билан шуғулланишди. Қолаверса, 1913 йилдаги Исломхўжанинг вафоти, Асфандиёрхон саройидаги зиддиятларнинг кучайиши ва гуруҳбозликнинг ортиши туфайли хонликда консерватив куч бўлган қадимчилар, мустамлакачилар мавқеининг таъсири ошиб кетди.

Натижада бадавлат табақадан чиққан Хоразмлик жади́длар-Полвонниёзхожи Юсупов, Назир Шоликоров, Ҳусайинбек Матмуродов, Жуманиёз Султонмуродов, Бобоохун Салимов ва бошқаларнинг асосий фаолияти энди фақат Асфандиёрхон, мустамлакачиларга қарши сиёсий кураш бошлашларига сабаб бўлди.

Отамурод Қўшжонов ва Неъматжон Полвонов ўзларининг “Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар”, (“ABU MATBUOT-KONSALT” МЧЖ, Тошкент-2007йил). номли ҳаммуаллифликда яратган асарларида Хоразм жади́дчилигидаги яна бир фарқли жиҳатларга эътибор қаратишган:

-Туркистон ва Бухородаги каби хонлик ҳудудида жади́дчилик ғояларининг ёйилишида турли сабаблар билан бу ерга келган татар зиёлилари ташвиқот ва тарғиботининг ҳам катта таъсири бўлган;

-шу билан бирга, жади́дчилик Хива хонлигида муҳолифат даражасида бўлиб, эски тартиб тарафдорларига қарши янгилик, ислоҳот тарафдорлари ҳаракати эди;

- жади́дчилик ҳаракати қатнашчилари орасидан “Ёш хиваликлар” ташкилоти партия сифатида ўсиб чиқди.

Хуллас, Хоразм жади́дчилиги ана шу каби Туркистон ва Бухородан фарқли,ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, маърифий ҳаракатдан ижтимоий ва сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилиб борган. Умуман олганда Хоразм

жадидлари фаолияти ўша давр манбалари асосида, бошқа ҳудудларга таққосланган ҳолда тадқиқ қилиниши бугунги даврнинг энг муҳим мавзуси бўлиб қолмоқда.

2.2. Жадид намояндалари фаолияти ва уларнинг тарихда тутган ўрни

ИСЛОМХЎЖА

Исломхўжа Хоразмда энг нуфузли бўлган Саид Отойи хўжалардан Саид Муҳаммадхўжа мутаваллининг набираси бўлиб, асли Хонқа беклигидан эди ва 1872 йилда туғилганди. Отаси Иброҳимхўжа Хива хони Ферузхоннинг тоғаси, қолаверса Хонқа ҳокими, кейинчалик бош вазир лавозимида фаолият кўрсатган нуфузли шахс эди.

Айтиш мумкинки, олийнасаб сулола вакили бўлган Исломхўжа агар ўша даврдаги ҳаёт тарзи ва давр манзарасида анъанадан чиқолмайдиган аристократ бўлиб қолиши табиий эди. Аммо у ботинидаги, сийратидаги тараққийпарварлик боис анъаналар, одатий сулола тарзидаги ҳаёт, турмуш тарзини рад этди ва давр зарурати, дунё ўзгаришларини эрта англагани боис, тарихда ислоҳотчи шахс сифатида қолди. Исломхўжанинг ислоҳотлари ўз даври учун кескин қарама-қаршиликлар, босимлар, тазйиқлар билан кечмасин, у ортга чекинмади ва жамиятда, хонлик бошқарувида кескин ўзгаришлар қилди.

Бу ўзгаришлар эса жадидчилик ғояларига асосланган эди ва унга умидни, матонатни Исмоил Гаспиралининг далдаси, фикрлари берди.

Ислоҳатчининг фаолиятига назар солсак, Хивадаги мактаб ва мадраса таҳсилини олган Исломхўжа олдинига

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
хон саройида закотчи сифатида ишлайди. 1889 йилда эса 17 ёшли Исломхўжани Ферузхон Хивадан кейин иккинчи ўринда турувчи Ҳазораспдек муҳим стратегик, савдо шахрига ҳоким қилиб тайинлайди. Орадан вақт ўтиб, давлат бошқарувида маълум бир тажрибага эга бўлган Исломхўжа 26 ёшида Ферузхоннинг бош вазири сифатида яна Хивада фаолиятини давом этдиради.

Хонликдаги тамойилга кўра, отаси Иброҳимхўжа вафотидан сўнг тараққийпарвар ва маърифатпарвар Исломхўжани бош вазир лавозимига тайинлаганди. Гарчи, у хоннинг яқин маслакдоши бўлсада, Подшо Россияси мустамлакаси бўлган хонликда ўз ислохотларини фақатгина Ферузхон вафотидан кейин амалга оширишга киришди. 1910 йилда Ферузхон вафот этгач, тахтга унинг ўғли Асфандиёрхон чиқди. Асфандиёрхон бош вазир Исломхўжанинг куёви эди. Аввало, шуни айтиш керакки, Исломхўжа бош вазир бўлгани учун ўз куёвини тахтга ўтқазмаган. Негаки, 1891 йил 4 сентябрда Ферузхоннинг Россия императорига Асфандиёрни валиаҳд этиб тайинлаш ҳақида йўллаган илтимоси, айнан хоннинг бошқа ўғиллари қолиб, уни хон қилиб кўтаришга асос бўлганди.

Хуллас, Исломхўжа ўз куёви Асфандиёрхон билан мустамлака даврида ислохотлар ўтказишга киришди. Аввало қайнота Исломхўжа ва куёв Асфандиёрхонлар тенгдош эди. Бу эса ўша даврдаги реал шароитда табиий ҳодиса сифатида қараларди.

Асфандиёрхон агарки Исмоил Гаспиралининг “Таржимон” газетасидаги мақолаларга асосланадиган бўлсак, ҳали валиаҳдлик давридаёқ жаҳидчилик ғояларига ҳайрихоҳлик билан қараган. Ҳаттоки, Хоразмдаги дастлабки жаҳид мактаблари ҳам айнан Ферузхон ва Асфандиёрхонлар саъйи-ҳаракати билан

ташкил этилганди. Шунингдек Асфандиёр отаси билан Москва, Санкт-Петербург ва Нижний Новгород шаҳарлари ҳамда Туркистон генерал-губернаторлигининг пойтахти Тошкентда ўтказилган турли кўргазмаларда иштирок ҳам қилганди.

Бундан ташқари, у Хоразмдаги жаид мактаблари фаолиятига ҳам қизиқиб, таълим жараёнини назорат ҳам қилиб борганди. Ана шу боис ҳам Исломхўжа куёви Асфандиёрнинг отаси сингари салтанатни одилона бошқаришига ишонар, негаки, куёви отаси каби шоир, қолаверса соатсоз ва қиличбоз уста, эл кезган савдогар, рус тузем мактабида яхши ўқиган зиёли эди. Географияни яхши билгани, Петро-Александровск ва Тошкентдаги кўплаб илмий семинарларда фаол қатнашгани учун Асфандиёрхон Россия география жамиятининг аъзоси этиб ҳам сайланганди.

Асфандиёрхоннинг айнан 1910 йил рамазон ойининг биринчи кунда чиқарган фармонида "бозорлар тартибга солинсин, кўприklar қурилсин, йўллар обод қилинсин, вақф ерлар қайта ҳисоблансин, фуқароларимизнинг бундан кейинги осойишта ва фаравон турмуш кечириши билан боғлиқ масалалар ўрганилиб, тез фурсатда ҳал қилинсин. Биз томонимиздан амалга оширилиши лозим бўлган бу ишларга ҳеч ким тўсқинлик қилмаслиги шарт. Ушбу ишларни амалга оширишни ҳурматлик Исломхўжа Иброҳимхўжа ўғлига тобширдик", дейилади.

Асфандиёрхон фармони кучга кириб, солиқлар бирмунча камайтирилган, ободончилик ишлари олиб борилган.

Бош вазир Исломхўжа куёвининг ҳокимиятга келганидан жамиятда кескин ўзгаришлар ясайдиган қуйидаги учта йўналишда ислоҳот ўтказишни тавсия қилган эди:

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

1. Ҳазинадаги даромаднинг бир қисмини мамлакатнинг умум фойдали ишларига-ер тузиш, йўл қурилиши, почта алоқаси, тиббий ва агрономия хизматига сарфлаш;

2. Маҳбусларни ўрта аср услубида жазолашни бекор қилиш;

3. Хонликка қарашли ерларни турли тоифадаги одамларга тақсимлаш, тарқатиш, уларни ер солиғидан озод қилиш, ирригация ишларига эътиборни кучайтириш ҳамда натурал мажбуриятларни бекор қилиниши керак "(Ўзбекистон Миллий Архиви, ф 1, оп 17, д 231, 133-134 бетлар).

Ўша йилнинг ўзида Исломхўжа хонликда амалга ошириш зарур бўлган ислоҳот режасини ишлаб чиқади. Ислоҳот дастури 10 банддан иборат бўлиб, ўша вақт учун тараққийпарварлик мезонларига асосланганди. Асфандиёрхон ислоҳотчилик дастурини кўздан кечириб, 10 бандни ҳам тасдиқлайди:

1.Хонликдаги барча мансабдор шахслар давлат томонидан маош билан таъминланадилар.Олдинги қоида бўйича, солиқлардан тушган даромаднинг бир қисмини маош тариқасида харажат қилиш бекор қилинсин.

2.Деҳқонлардан олинадиган ер солиғи, қазув пули, йилига бегор қазувда давлат ҳисобига 12 кун текин ишлаб бериш бекор қилинади. Солиқ тўловчиларнинг тоифаси қаътий белгилаб қўйилади.

3.Закот, бож ва хирож солиқлари қайта кўриб чиқилади, савдо сотиқ солиқлари мувофиқлаштирилади.

4.Сувдан фойдаланиш тартибга солинади. Сувдан фойдаланиш мироблар ёрдамида ҳукумат назорати остига олинади.

5. Бозор тўловлари тартибга солинади.

6. Ёўл қурилиши ва ариқлардаги кўприкларни яхшилашга киришилади.

7. Барча шаҳар ва ноибликларда беморларни даволаш учун замонавий касалхоналар қурилади, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш яхшиланади.

8. Барча турдаги вақф ерлар қайта ҳисоб-китоб қилинади ва улардан тушган даромадлар маданият ва маорифни ривожлантиришга сарфланади.

9. Барча мактабларда ўқитиш дастурига, шунингдек, янги усулдаги жаҳид мактабларида рус тили, география, тарих дарслик сифатида киритилади.

10. Хон хазинасида ҳисоб китоб қаттиқ назорат қилиниб, алоҳида кирим-чиқим дафтарлари юритилади.

Ушбу ислохотларнинг ўтказилиши хонликда қаттиқ тартиб-интизом ўрнатиш, давлат мулкини талон-тарож қилмаслик, солиқ тўловчиларнинг уни ўзлаштириши, олдинлари солиқ туфайли келиб чиқадиган исёнларнинг олдини олишга сабаб бўларди. Шу каби ислохотлар Хоразмга жаҳидлар орзу қилган тараққий этган давлатларнинг илму-фан техника ютуқларини олиб киришга имкон яратар, хизмат қиларди.

Ислохот хон томонидан тасдиқлангач, ҳаётга жорий қилина бошланди. Олдинлари саройдаги ва бекликлардаги солиқ ундирувчиларининг халқдан йиғиб олган солиқнинг маълум бир фоизини ўзига олиб қолиши каби талон-тарожликка чек қўйилди. Солиқ тўлашнинг қаттиқ назорат остига олиниши, туркман ва қорақалпоқларнинг доимий равишда бўлиб турадиган исёнларининг олдини олди. Давлат ер эгалиги, мулк ер эгалиги, вақф ер эгалигининг аниқ ҳисоб-китобини қилишга киришилди. Россиядан қурувчи-муҳандислар олиб келиниб, бу ишга жалб қилинди. Улар билан биргаликда хонликдаги каналларга темир кўприк

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
ўрнатиш лойиҳаси тузилди, мавжуд барча майдонларни ўлчаб чиқишга киришилди.

Айни пайтда пойтахт Хива шаҳрининг янги лойиҳаси тузилиб, унга кўра шаҳар энига уч баробар кенгайиши керак эди. 1910-1913 йиллар оралиғида Хиванинг ўзида ислоҳот дастурига кўра почта-телеграф биноси, Нуриллабойда қишки сарой, замонавий касалхона, янгидан яна учта жаҳид мактаби барпо этилади.

Исломхўжа бош вазир сифатида Россияга қилган сафарларида, Москва шаҳри губернатори Н.И.Гучков билан учрашиб, унинг ёрдамида бир қатор қурилиш лойиҳаларини ишлатиб олган ва шу тарзда, почта, телеграф, шифохонанинг лойиҳаларини бевосита Исломхўжа ўзи Москвалик меъморларга ишлатиб келган, шу бўйича барпо эттирганди.

Шунингдек, 1910-1913 йиллар оралиғида Исломхўжанинг ташаббуси ва бевосита маблағи ҳисобига Хивадан ташқари Янги Урганч, Шовот, Гурлан, Қўнғирот, Қўшкўпир, Хонқа ва Мўйноқ шаҳарларида ҳам жаҳид мактаблари ташкил этилади.

Янги Урганчда эса Исломхўжа ўғил ва қиз болалар учун алоҳида жаҳид мактаблари ташкил этади ва уларга 60 дан ортиқ ўғил-қизлар қабул этилади.

Барпо этилган ана шу мактабларда ўқувчиларга таълим бериш учун Оренбург, Қозон, Тошкент, Астрахан сингари шаҳарлардан муаллимлари таклиф қилинади. Бу борадаги вазиятни ўрганган Амударё бўлими бошлиғи Туркистон генерал-губернаторига йўллаган маълумотида, " Хива хонлигидаги жаҳид мактаблари муаллимларининг қарийиб ярмини татарлар ташкил этади. Улар хонликда ўқитувчилик фаолияти билан бир қаторда сиёсий ташвиқот ишларини ҳам олиб

бормоқдалар" деб ёзганди. ("Туркестанские курьер", 1913 йил 21 август).

Исломхўжанинг Қримлик Исмоил Гаспралининг мактуб орқали мулоқотларида, жадиличлик ғоясининг моҳияти, жамиятга кўрсатаётган таъсири ҳақидаги фикрлашувлардан ташқари, Гапсралининг бош вазирга насиҳатлари ҳам акс этганди. Яъни, Гаспрали Исломхўжага Қозон, Оренбург ва бошқа ҳудудлардан ўқитувчиларни Хоразмга олдириш вақтинчалик жараён бўлиши, бевосита Хоразм ёшларини педагоглик ва бошқа мутахассисликка хорижда тайёрлаш. ўқитишни маслаҳат берганди.

Рус тузем ва жадида мактабларида эски мактабдан фарқли равишда парта, доска каби жиҳозлар бўлиб, рус тили, чизмачилик, тарих, география, математика, адабиёт ва бошқа фанлар ўқитиларди.

Ушбу мактабларда Агаев, Абдурашидов, Рамазон Сайдашев, Ҳусайин Қўшаев, Фотима Қўшаева, К.Батиров, А.Сазонов, С.Сўфижонов, Ю.Аҳмедов, М.Сўфизода каби ўз даврининг илғор педагоглари фаолият кўрсатишган.

Улар қўлида яхши таълим олган ёшлар Гаспралининг маслаҳатлари асосида Исломхўжанинг қўллаб қувватлаши билан Оренбург, Тошкент, Петербург шаҳарларига, ҳаттоки Бекчон Раҳмон Истанбулга ўқишга юборилади.

Исломхўжанинг ўзи ҳам шу замоннинг энг олд зиёлиси бўлиб, 1908 йили Хивага келган рус шарқшуноси А.Н.Самойлович ёзганидек, "бош вазир Исломхўжа рус тилини яхши билади, рус ва мусулмон тилларида нашр қилинган газеталарни олиб, уларни мутоала қилиб боради". 1909 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида Хивада бўлган Россия ташқи ишлар вазирлигининг вакили Минорский ҳам ўз ҳисоботида, "Исломхўжа рус

Хоразм жадиd намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
тилида бемалол сўзлашади. У мусулмон мамлакатларида чиқадиган адабиётларни синчковлик билан кузатиб боради " дейилади.

Дарҳақиқат, Ислomхўжа "Таржимон", (Қрим) "Тараққий", "Нажот", "Туркестанкий курьер", "Туркестан - ская ведомости", "Туркистон вилоятининг газети" (Тошкент), "Вақт" (Оренбург), "Иқтисод ва тараққиёт", "Ихдам" (Туркия), "Хабл ул-Матин" (Хиндистон) каби нашрларни ўқиб борар, уларни жадиd мактабларидаям ўқитишни муаллимларга тавсия этарди.

Ҳаттоки, Ўрта Осиёга биринчи бўлиб, фото ва кинонинг кириб келиши, бу борада шу соҳанинг кашшофи бўлган Худойберган Девоновни қўллаб қувватлаган ҳам бевосита Ислomхўжа эди. У Девоновни ўзи билан 1907 йили Петербурга олиб кетади ва "Патэ" русумли киноаппаратини Хоразмга олиб келишига ёрдам беради.

Бундан ташқари, "Ислomхўжанинг ислоҳот дастурида Хоразмни марказий шаҳарлар билан боғлайдиган темир йўл қурилишига алоҳида аҳамият берилганди. Ислоҳотчининг лойиҳасига кўра, 1912-1913 йиллари хонлик ҳудудига темир йўл келтириш билан алоқадор тадқиқот ишлари ўтказилади. Унга кўра, темир йўл тармоғи Чоржўйдан хонликнинг шимолидаги Қўнғирот шаҳригача тортилиши ва кейинчалик у давом қилиниб Ўрол-Тўрғай губернияси орқали Александров-Гай билан боғланиши керак эди. Темир йўлнинг узунлиги 700 вёрстга етарди. Унинг қурилишини рус саноатчиларидан А.О.Брикельмейкер ва К.Е.Николаевлар шерикликда ўз зиммасига олган эдилар." ("Туркестанские курьер" 1913 йил 14 апрель,).

Шунингдек, 1910-1912 йилларда бош вазирнинг топшириғига кўра, тажрибали мироблардан иборат гуруҳ

ташкил этилиб, хонликдаги барча канал ва ички ариқларни назоратдан ўтказишади. Гуруҳ лойқалардан тозаланадиган, таъмирланадиган ва янгидан чиқариладиган ариқларнинг аниқ режасини ишлаб чиқади ва Полвон, Ғозовот, Қилич Ниёзбой, Шовот каналларига мустаҳкам темир кўприклар қуришнинг лойиҳасини ишлаб чиқишади. Ички оралиқ йўллар ҳамда ички ариқ-ёпларга қуриладиган иншоотлар ва кўприклар маҳаллий ҳоким ва оқсоқоллар зиммасига юкланади. 1911 йилнинг баҳор ва кузида Хоразмдаги барча канал ҳамда дарё қирғоғидаги ихота дамбаларда тупроқ ишлари, тозалаш ва таъмирлаш ўтказилади, тўғонлар ва кўприклар қуришга киришилади.

1911 йили Россиядан Полвон, Ғозовот, Қилич Ниёзбой ва Шовот каналларига қуриш учун 4 та кўприкка етадиган темир конструкциялар олиб келинади. Ушбу темир кўприклардан иккитаси Полвонёп ва Ғазавот каналларига қурилган эди.

Шу тарзда ислоҳот дастурининг бажарилиши аста-секин бўлсада, амалга оша бошлайди. Хоразмдаги ислоҳотлар ҳаттоки, Қримдаги "Таржимон", Оренбургдаги жадидларнинг "Вақт", Истанбулдаги "Ёш туркларнинг" "Танин" газеталарида эътироф этилиб, тараққийпарварлик намунаси сифатида кўрсатилади.

"Туркестанские курьер" газетаси бўлса 1911 йил 17 апрель сонида Хоразмда амалга оширилаётган ислоҳотларни энг замонавий реформалар дея баҳолаб, Исломхўжани буюк реформатор дея атаганди.

Ана шу газетанинг 1913 йил августидagi сонида Исломхўжа мухбирга интервью бериб, "эндиликда хонлик бутун кучини мамлакат ички тараққиётига қаратмоғи лозим. Биринчи навбатда маърифатга, сўнгра савдо-саноатга. Хива хонлигини Осиёнинг қолоқ давлатлари

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
қаторидан чиқариш вақти келди. Халқ эркин нафас олмоғи керак" деганди.

Бироқ, Исломхўжанинг 1913 йил августидаги фожиали ўлими ана шу ислохотларнинг тўхтаб қолишига сабаб бўлди.

Маълумки, давлат арбоби бўлган Исломхўжа бош вазир сифатида тансоқчига эга эди. Тансоқчиси Бобожон қатағон фойтун отда юрганича доимо Исломхўжага ҳамроҳлик қиларди. Бироқ ўша куни-1913 йил 9 августда у хон саройи Нуриллабойдан уйига тансоқчисиз қайтади. "Чунки, Абдукарим маҳрам Исломхўжа уйига кетмоқчи бўлганида, тансоқчисини ифторликка сўраб олиб қолади. Қандайдир баҳона билан извошчи ҳам ўша фожиали куни ўзгартирилганди. Бош вазир кечқурун соат 9 ларда фойтун аравада Рофаник боғи кун чиқар томонидан "Ўғлон азиз бобо" қабристонини яқинидан ўтиб борарди. Извошчининг кейинчалик эслашига кўра, мазористондан икки киши отилиб чиқиб, уларга ҳужум қилишади. Дастлаб улар кўзга ташланиб қолмаслик учун фойтундаги фонус-чироқларни ўчиришади. Исломхўжа ёнидаги тўппончасини олишга улгурмай қолади. Ниқоб кийган қотиллар қўлларидаги чўқмор таёқ билан отнинг манглайига уриб, унга ҳам шикаст етказишади. Извошчи яқин атрофда ҳужум қилган икки кишидан бошқа яна ўн тача киши турганлигини эслайди. Тўсатдан юз берган даҳшатдан ва танасига урилган қилич зарбидан извошчи ҳушидан кетади." (Абдулла Болтаев, "Исломхўжанинг фожиали ўлими ҳақида", кўлөзма).

Суидқасдчилар бош вазир Исломхўжани чавақлаб кетишганди. Қотиллар, табиийки, кўздан ғойиб бўлишди. Миршаблар келиб кўришсаки, қотиллик ваҳшийларча амалга оширилиб, Исломхўжанинг бўғзига тортилган кескир тиғ зарбидан унинг боши танасидан деярли

ажралиб, боши бўйин терисига зўрға илиниб қолган эди; танасини қўзғатиш билан у ҳам узилиб кетади. Бош вазирнинг ёнидан 750 рубллик кредит билети, 10 рубллик 3 та тилласи ва бошқа майда пуллари, баҳоси 10 минг рубл турадиган бриллиант қадалган тилла портсигари, баҳоси 2500 рубллик қаҳрабодан қилинган бриллиант кўзли мунштуги ва баҳоси 900 рубллик тилла соати топилади.

Қотиллар қимматбаҳо буюм ва пулларга тегмасдан фақатгина бош вазирнинг олий навли барра терисидан тикилган чўғирмасини олиб кетгандилар. Бу ирим учун қилинган бўлиб, ўша вақт хиваликларда агар қатл қилинган кишининг чўғирмасидан бир парча куйдирилса, жинойтчининг ўзи келиб қотиллигини тан олади, деган ирим мавжуд бўлган.

Табийки, пул ва қимматбаҳо буюмларга тегилмагани, қотилликни ўғирлик учун қилинган деган фаразни ўз-ўзидан йўққа чиқарарди. Бош вазирнинг сирли равишда ўлдирилиши сиёсий мақсадларни кўзлаб амалга оширилган фитна эканлиги ўша пайтдаёқ аён бўлганди.

Ўша қотиллик рўй берган 1913 йил 9 август куниёқ Петро Александровскдаги Амударё бўлими бошлиғи Туркистон генерал губернаторига 791-сонли телеграмма юборди. Унда "вазири Акбар Исломхўжанинг фожиавий ўлими сарой ва халқ ўртасида катта шов-шувга сабаб бўлди" дейилганди. Қотиллик юз бергандан то шу кунларгача Исломхўжани ўз куёви, Хива хони Асфандиёрхон ўлдиртирган, деган тахмин қаътий хулоса сифатида таъкидланиб келинарди. Аммо, кейинги даврда топилган манбалар бош вазирнинг ўлими излари Хива хони саройига эмас, бошқа бир ҳашаматли саройга бориб тақалишини кўрсатувчи тахминларни юзага келтирди.

Қотиллик рўй берган 9 август куни бош вазирни уйига хоннинг таржимони Корнилов кузатиб бориши керак эди. Аммо негадир у ўша куни қандайдир хужжатни ахтариб, саройда ушланиб қолади. Корнилов девонхона бошлиғи Абдуллажон билан бирга маълум бир вақтдан кейингина саройдан йўлга чиқиб, Исломхўжа изидан боришади. "Ўғлон азиз бобо" қабристонига келганларида эса бош вазирнинг қонга беланиб ётганлиги устидан чиқади. Корнилов шу ерда қолиб, девонхона бошлиғи Абдуллажон воқеа ҳақида хабар бериш учун хон саройига кетади..

Ҳожианинг эртасига ўзига келган ягона гувоҳ-извошчи Шайхназарбой ясовулбошининг хизматчиларидан учтасини қотиллик содир қилинган жойда кўрганлигини айтади. Улар дарҳол ҳибсга олинадилар. Терговда Исломхўжани Шайхназарбой ясовулбошининг навкарлари, тошҳовузлик Қурбонбой бўзчи бўғизлагани аниқланиб, эртаси куни ҳибсга олинган, у айбини тан олади. Унга бу махфий буйруқни Абдураҳим маҳрам берганлиги, бош вазирни ўлдириш Матвафо Баққолов, Ашур ва Рўзмат маҳрамлар томонидан пинҳоний кенгашда режалаштиргани таъкидланади. Гарчи, қотил ва буюртмачилар аниқ бўлсада, фақатгина Исломхўжани ўлдирган Қурбонбой бўзчи ҳибсда сақланиб, қолганлар қўйиб юборилади.

Халқ ўртасида қотил Қурбонбойни жазолаш Кўҳна Аркда ўтказилади. Кўҳна арк олдида кўп оломон тўпланади. Қурбонбой бўзчини зиндондан қўлларини боғлаб майдонга олиб чиқишади. Ясовулбоши Қурбонбойга қарата: "Хўжамизнинг ўлган воқеасини айтиб бер, таниннга таёқ тегмасдан бурун айт" дейди. Бўзчи ясовулбошига қараб, "Оға, ман бу воқеани ҳеч билмайман", дея жавоб қилади. Шунда ясовулбоши "Агар

айтмасанг урамиз, ўзингдан кўр" деб миршабларга уришни буюради. Миршаблар қотилнинг яланғоч елкасига бор куч-қуввати билан қамчи туширадиларки, оғир зарбадан яланғоч бадандан қон сачраб чиқади. Яна шундай зарбалардан сўнг, қотил, " агар мани шундай азоблаб ўлдирмоқчи бўлсангиз, ман ишни бузаман" деб бақириб юборади. Қурбонбой бўзчининг бу қичқиригидан сўнг, Абдукарим маҳрам, Матвафо карвонбошилар, унга ичи ачинган бўлиб, аслида эса сир очилиб қолишидан кўрққан ҳолда қотилни аркка олиб кетишади ва алоҳида хонада сақлашади.

Қотилга ўлим жазоси берилмагани ва қотиллик ташкилотчилари сифатида гумонланаётган Абдукарим маҳрам Ясовулбоши, Матвафо Баққолов бош вазир, Ашур маҳрам бош маҳрам лавозимини эгаллаши, халқ орасида миш-мишни келтириб чиқаради. Яъни, бу ҳолат Исломхўжанинг ўлимида гумондорлар маълум бўлсада, уларга чора кўрилмагани, жазоланмагани "ўз куёви Асфандиёрхоннинг қўли бўлиши керак", деган шов-шувга сабаб бўлади.

Исломхўжанинг ўлимида Асфандиёрхоннинг қўли борлиги ҳақидаги ўша даврдаги миш-мишлар вақт ўтиб хонлик тарихига доир баъзи китоб ва мақолаларда ҳам айтиб ўтилиши анъанага айланди. Жумладан, Д.Раҳим ва Ш.Матрасул, Феруз ҳақидаги "Шоҳ ва шоир қисмати" номли китобида " Асфандиёрхон Исломхўжани хазинадаги пулларни беҳуда қурилиш ишларига сарфлади ва рус императори билан келишган ҳолда мени бир кунмас-бир кун тахтдан четлатади, деб ўйлаган" ,(Т, 1991 йил 55 бет) дея ёзишади.

Профессор О.Собиров ҳам 1993 йил "Хива" журналининг 2-3 сонидagi мақоласида "Исломхўжанинг юксалиб бораётган обрўси Асфандиёрхонни

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
ташвишлантириб қўйди", деб қайд этганди. Шунингдек, Р.Ҳасан, А.Абдурасулов ва Н. Эгамбердиеваларнинг 1994 йил "Ватан" газетасининг 32-сонига, Отамурод Кушжоновнинг "Маърифат ёғдуси" журналининг 2001 йил 1-4 сонларидаги мақолаларида ҳам айнан хазинани Исломхўжа қурилиш ишларига сарфлаб бўшатгани, Исломхўжанинг халқ ўртасида обрўси ошгани, Петербургда император ва амалдорлар билан яхши танишлиги боис, хон ўз тахти қўлдан кетишидан хавфсираб бош вазирни йўқ қилгани таъкидланади.

Шунингдек, ўша даврда яшаган "Ёш хиваликлар" нинг йўлбошчиларидан Полвонниёз ҳожи Юсуповнинг, ҳамда наққош, тарихчи Абдулла Болтаевнинг қўлёзма асаридаям Асфандиёрхон ўз қайнотаси Исломхўжани ўлдиртиргани қайта-қайта таъкидлаб ўтилади. Полвонниёзҳожи Асфандиёрхонга муҳолиф бўлгани учун, у ҳақда салбий фикрда бўлган. Абдулла Болтаев эса ўша пайтлари ёш бола эдики, унинг кўрган, эшитганлари мурғак қалбда Асфандиёрхон золим хон бўлган деган совет даври мафкуравий адабиёти таъсиридан келиб чиққан.

Яъни, совет ҳукумати даврида яқин ўтмиш-1910-18 йилларда, ҳокимиятга большевиклар келган ва ғоятда зиддиятли даврда ҳукмдорлик қилган Асфандиёрхон энг аниқ нишон эди...

Аввало, шунини айтиш керакки, Асфандиёрхоннинг бош вазир мени тахтдан туширади, дея ўйлаши учун ҳеч қандай асос йўқ эди. Зеро, у отаси Ферузнинг 1891 йил 4 сентябрда Россия императорига қилган илтимосидан сўнг валиаҳд қилиб тайинланган, 1910 йил августда отаси ўлимидан сўнг тахтга чиққанди. Қолаверса, ўша даврда Хоразмда ҳам тожу тахт ворислиги авлоддан-авлодга ўтган. Гарчи Исломхўжа саидлардан бўлса-да, ўзини хон

деб эълон қилолмасди. Негаки, валиаҳд император томонидан тасдиқланганди. Империя қонунларини бузиш эса, у ким бўлишидан қаътий назар, ўлим билан баробар эди.

Россия ҳукумати империя қонунларига ёт бўлган бундай ҳаракатни аёвсиз бостириши аниқ эди. Буни халқ ҳам, Исломхўжа ҳам яхши биларди. Зотан, Хива хонлиги чоризмнинг вассали эди. Қолаверса, бош вазирнинг ислоҳот дастурини хоннинг ўзи тасдиқлаган, ҳаётда қўлланилаётган тараққийпарварликни Асфандиёрнинг ўзи қўллаб турган.

Фақатгина Россия империяси томонидан ярим мустамлака бўлган, айрим соҳаларда ўрта асрчилик иллатлари давом этаётган иккала ҳудуд-Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ҳам худди Қўқон хонлигидек тугатиб Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилганидек, Бухоро, Хоразм губернаторлиги таъсис қилинсагина, раҳбарликка номзодлар кўриб чиқиларди. Агар шундай вазият амалга ошса, хон эмас, губернатор Хоразмни итоат қилса ва раҳбарликка номзод хонлик давридагидек аслзода, аммо хонлар сулоласидан бўлмаслиги ҳам мумкинлигига риоя қилинса, албатта Исломхўжа Хоразм губернатори бўларди. Табиийки, бу албатта бизнинг қарашларимиз.

Бухорода эса генерал Жўрабек Бухоро губернаторлигига ягона номзод бўлиши аниқ эди.

Ўзбекистон Миллий архиви (2-И-фонд, 1рўйхат, 305-иш, 88-варақ)даги маълумотлар Хива хонлигини губернияга айлантириш масаласи кўриб чиқилганлигини исботловчи фактдир. Амударё бўлими бошлиғи полковник Ликошин 1912 йил ноябрида Туркистон генерал-губернаторига жўнатган телеграммасида “Хивани губернияга айлантириш вақти етмадимикин? Бу

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
менга Хивада кўзланган ислоҳотнинг ўтказилиши тўғрисида мулоҳаза қилиш учун муҳимдир. Ҳозирча хондаги мустақилликнинг маълум бир қисми сақлана қолсин. Рус тартиб-тизгинини хонликка аста-секин киритиш учун ҳаракат қилинса арзийди”, дейилганди...

Хон чор ҳукумати ва халқ ўртасида Исломхўжанинг обрўси ошди, дея ўз қайнотасига ғараз кўзи билан қараши мумкин эмасди. Шу боис айнан шу сабаблар боис бош вазир ўлимида унинг қўли борлиги шубҳалидир.

Хазинани беҳуда қурилишларга сарфлаб бўшатди, деган даъво ҳам асоссиз. Зеро, Хивада бунёд бўлган почта-телеграф биноси, жаҳид мактаблари, сарой, шифохона ва бошқа иншоотлар хоннинг ўзи тасдиқлаган ислоҳот дастурига кўра хазинадаги пуллар ҳисобига қурилганди.

Лаффасий ва Баёний каби муррихларнинг ёзишига кўра, Асфандиёр ёшлигидан ювош табиатли, ғоят иқтидорли киши бўлиб, "Фаррух" тахаллуси билан шеърлар битган. Касб ҳунарга қизиққанидан соатсоз ва қилич ясовчи уста сифатидаям машҳур бўлган. Тижоратчи сифатида Россия ва шарқ давлатларини ҳам кезиб чиққан эди. Ҳатто рус тили, дунё географиясини мукаммал билгани боис, олдинги саҳифаларда таъкидлаганимиздек, Россия география жамятининг аъзоси ҳам эди.

Аввало, шуни эсдан чиқармаслик керакки, Асфандиёрхон Исломхўжанинг ислоҳот дастурини қўллаб турсада, у Россия империясининг вассали эди. Қолаверса, хон саройида Исломхўжага муҳолифатда бўлган амалдорлар гуруҳи ҳам мавжуд бўлган. Шундай гуруҳлардан бири оға-ини подполковник Ҳусайинбек, ясовулбоши Шайхназарбой ва Омонгелди Матмуродовлар эди. Ҳар бир оға-ини хонликда ҳисобсиз ер, каттагина молу-мулкка эга эдилар. Мабодо Исломхўжанинг ерларни

ўлчаш, солиқларни тартибга солиш, давлат амалдорларига маош тўлашдек ислоҳотлари тўла амалга ошса, улар кўп нарсадан ажралиб қолардилар.

Шу боис, оға-ини Матмуродовлар имкони борича Исломхўжанинг шахсияти ва ислоҳотини бадном этишга ҳаракат қилишган. Асфандиёрхон ювош ва кўнгилчан бўлганлиги боис чор империяси билан уруш даврида қаҳрамонлик кўрсатиб халқ ўртасида катта шуҳрат қозонган Матмурод девонбегининг ўғилларини саройдан тўла четлаштиролмасди.

Тўғри, у дастлаб 1911 йилда Исломхўжани қувватлаб, Матмуродовларнинг молу-мулкини мусодара қилдиришга журъат қилади ва уларни саройдан четлаштиради. Аммо оға-ини Матмуродовлар чор амалдорлари билан яхши алоқа ўрнатгани боис, 1913 йилда рус маъмурлари таъсирида яна саройга ишга тикланиб, мол-мулкини қайтариб олишади. Бироқ, шундан кейин ҳам оға-ини Матмуродовлар рус маъмурларига Исломхўжани иғво қилишда давом этишади.

Жумладан, Ҳусайинбек 1913 йил январида Амударё бўлими бошлиғи Ликошин ҳузурида бўлиб, унга берган ахборотида ўзининг 1911 йил хон ғазабига учраб, оғир кулфатларга дучор бўлиши ва 1913 йил январида ёвмудларнинг чоризмга қарши кўтарган исёни сабабчиси Исломхўжанинг сиёсати эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, у мусодара қилинган, қиймати бир миллион рублдан ортиқ бўлган мол-мулкининг атиги 150 минг рублини қайтариб берилганини айтиб, унинг қолган қисмини Исломхўжа ўзлаштирган, дея даъво қилади. Қолаверса, оға-ини Матмуродовлар Исломхўжанинг ислоҳотларидан норози бўлиб, бу ҳақда хонга ариза ҳам ёзгандилар.

Хоразм жадиd намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Эътиборли жиҳати оға иниларнинг каттаси бўлган Ҳусайинбек Матмуродов ҳам тараққийпарвар шахс бўлиб, у ҳам жадиdчилик ғояларини қўллаб қувватларди. Ҳаттоки, Хоразмдаги жадиdларнинг “Ёш хиваликлар” ҳаракатининг лидери, 1917 йил апрелидаги манифест муаллифи, намоёиш ташкилотчиси эди.

Аммо унинг бу ҳаракатлари 1913 йил августидаги Исломхўжанинг ўлиmidан кейин бошланди. Яъни Исломхўжадек ислоҳотчининг сиёсат майдонидаги нуфузи 1914 йилдан кейин Ҳусайинбекка тегишли бўлди.

Оға ини Матмуродовлар ва Исломхўжа ўртасидаги зиддиятлар эса ер, мулкларнинг тортиб олинишидан бошланди.

Бу пайтда чор ҳукумати, айниқса, дарёнинг нариги тарафидаги Амударё бўлими хонга таъсир ўтказиб, Хиванинг ички ишларига мунтазам аралашиб келар, зеро, улар учун Асфандиёрхон қўғирчок ҳукмдор эди.

Бундан ташқари, Исломхўжага рақиб бўлган яна бир оға-инилар-Матвафо, Абдурахмон ва Шариф Баққоловлар муҳолифатда бўлган иккинчи гуруҳ вакиллари эди. Оға-ини Баққоловлар ҳам кўплаб ер, мол-мулк соҳиби бўлиб, улар ҳам ўтказилаётган ер, солиқ ислоҳоти боис анчагина мол-мулкидан ажралиб қолишдан қўрқар, шунинг учун бош вазирга нисбатан доимо адоватда бўлиб келишар эди. Матмуродовларга нисбатан ҳам Баққоловлар агрессив ҳаракат қилишар ва уларнинг таянчи Петро-Александровскдаги рус маъмурлари эди.

1899 йилдан хон саройида таржимонлик қилган В.Н.Корнилов у ҳақда "Матвафо ниҳоятда юлғич бўлиб, оғир солиқлар билан хиваликларга зулмини ўтказди. Хиваликлар уни жуда ёмон кўришади. У туркманларга яширинча иғво қилиб, уларни талончиликка гиж-гижларди. Матвафо жудаям уддабурон бўлиб, ҳар қандай

йўллар билан бўлса ҳам хон саройида биринчи лавозимни эгаллаш учун ҳаракат қилди", деб ёзганди.

Бундан ташқари, Амударё бўлимининг бошлиғи Ликошин Туркистон генерал губернаторига ёзган ахборотида, "хонликда барча ишлар Баққолов ва унинг оға-иниларининг савдо тижорат манфаатлари юзасидан олиб борилмоқда.Жамики давлат тадбирлари ушбу савдогарларнинг шахсий бойлигини оширишга қарата ҳал этилмоқда" (ЎЗМАРДАВАРХИВ, ф.и 2, оп 2, д 476, 53 бет), дея ёзганди.

Н.С. Ликошин шунингдек, Исломхўжа вафотидан сўнг, 1913 йил декабрида генерал-губернаторга ёзган ахборотида, "Марҳум Исломхўжа савдогар эмасди.Шунинг учун у савдогарларга бошқачароқ қарарди.Савдо ишларидан ҳолилиги туфайли, хонликдаги ислоҳотларни ҳатто ўзининг шахсий манфаатидан устун қўярди.Хонликнинг ҳозирги мулкдор амалдорлари бўлса, ўзларининг савдо тижорат даромадини ошириш билан машғул бўлмоқдалар" (юқоридаги архив, ф,и 2, оп 1, д 475, 54 бет)дея таъкидлаб ўтганди.

Ҳаттоки, хонликдаги энг айёр ва бой савдогар Матвафонинг иниси Абдурахмонбой Янги Урганч ҳокими қилиб тайинланиб, Матвафо сафарга кетганида бош вазирлик лавозимини ҳам эгаллаб турадиган даражага етади.

Исломхўжа 1911 йилда Янги Урганч, Ҳазорасп, Питнак, Маноқ ва Дарғонотадаги ерларни хон тасдиқлаган ислоҳот дастурига кўра қайтадан ўлчатиб чиққанди. Шунда ушбу бекликларда оға-ини Матмуродовлар ҳамда Баққоловларнинг беҳисоб ерлари борлиги, улар давлат ҳисобига киритилмай, хонлик хазинасига солиқ тўламаётганлари аниқланганди. Шу боис оға-ини Матмуродовлар ҳамда тоға-жиян

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Баққоловлар саройдан четлатилиб, аниқланган хуфия мол-мулки хон фармониға кўра мусодара қилинади. Ўшанда ҳар иккала гуруҳ чоризмнинг Амударё бўлими бошлиғига шикоят қилиб, Исломхўжа фаолиятиға чек қўйишда кўмак сўраган эдилар.

Исломхўжа эса ислоҳотлари ва унга тўғанок бўлаётган амалдорлар ҳақида 1911 йилнинг 3 декабрида, полковник Гулушановскийға шундай мактуб йўллаб, вазиятни тушунтириб ўтганди: "Биз амалға ошираётган ислоҳотлар хон атрофидаги амалдорлар манфаатиға, албатта маъқул тушмади. Улар аввалги хон даврида ҳам катта ерларни эгаллаб, беҳисоб фойда олиб келганлар. Шу боисдан норози бўлган амалдорлар томонидан бир қанча махфий мажлислар ўтказилиб, унда халқни ислоҳотларға қарши қўзғатишға қарор қилинган. Мазкур амалдорлар халқ номидан норозилик мактублари уюштириб, уларни ўз муҳрлари билан тасдиқлаб, ислоҳотдан норози эканликларини билдирмоқдалар. Мактубларда ҳатто ҳақоратли бўхтонлар ҳам ишлатилмоқда" (Ўзбекистон Миллий архиви, ф 2, оп 1, д 289, 207 бет).

Айнан 1911 йилдаги воқеалардан сўнг ҳар иккала гуруҳ чор маъмурлари билан яқинлашиб, Исломхўжаға нисбатан очиқчасига душманлик йўлиға ўтдилар. Зеро, халқ ўртасида Асфандиёрхоннинг эмас, балки оға-ини Матмуродовлар ва Баққоловларнинг обрўси тағин-да тушиб кетди. Негаки, улар солиқлар баҳона халқни беаёв талаш, беҳисоб ерга эгалик қилиб, хазинаға сариқ чақаям тўламаслик эвазига бойирдилар. Исломхўжа эса 1911 йилда уларнинг кирдикорини чеклаб, янада обрў орттиради. У фитнакор амалдорлар молу мулкини Асфандиёрхон розилиги билан тортиб олганди. Шу боис ҳар иккала гуруҳ Асфандиёрхоннинг ишратға ўчлигидан фойдаланиб, Исломхўжа билан унинг орасини бузишға

интилди. Негаки, хоннинг катта хотини Азизапошшабика Исломхўжанинг қизи эди. Фитнакор амалдорлар ишратга ўч хонга турли бекликлардан ёш ва чиройли қизларни келтириб берардилар. Ҳатто, Баққолов ва Ашур маҳрам ташаббуси билан Нуриллабой саройининг орқа томонида 70 минг тилла сарфлаб, маишатбозлик учун мўлжалланган махсус кўшк ҳам қурилади. Табиyki, бу ишлар хоннинг қайнотаси бўлмиш Исломхўжага маъқул келмас, у куёви Асфандиёрга бу ахлоқсизликни йиғиштириш ҳақида бир неча бор насиҳат қилганди.

Чор маъмурлари эса ҳар иккала гуруҳбозларни қўллаб, Исломхўжа фаолиятини кузатув остига олгандилар. Негаки, у чор ҳукумати учун ғоявий душман бўлган жадидларни қўллаётган, Хоразмда мактаблар барпо қилаётган, чоризмга қарши тинимсиз исён кўтараётган туркман ёвмудлари билан яқин алоқада эди. Ҳатто, у 1913 йил бошида туркманларга қарши юриш қилиш ташаббусига қарши чиққанди. Ёвмудлар исёни умумхалқ кўзғолонига айланиб, чоризмнинг мустамлакачилигига чек қўйиши мумкинлигини чор ҳукумати яхши билар, шу боис Исломхўжа нафақат гуруҳбозларнинг, балки мустамлакачи чор ҳукуматининг-да душманига айланганди.

Исломхўжа 1896-1913 йилларда беш маротаба Россиянинг Петербург ва бошқа шаҳарларига борган. Император Николай Романов билан ҳам кўп бор мулоқотда бўлган ва табиyki, у билан рус тилида бемалол дунё сиёсати ҳақида суҳбатлашганди.

Шу суҳбатлардан кейин Исломхўжа оқпошшани ғоят қизиқтириб қўйганди. Айниқса, унинг хонликда амалга ошираётган ишларидан бохабар бўлган император, Петербургда кимлар Исломхўжа билан учрашишигача жандармериядан суриштиради. Қолаверса, Амударё

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
бўлими ва жандармерия Исломхўжанинг чор ҳукумати душманлари бўлмиш жаҳидлар лидери Исмоил Гаспдали ва исёнкор ёвмудлар билан алоқаси яхшилигини хабардор қилганлиги табиий.

Негаки, 1913 йил 4 январда Туркистон генерал-губернатори ҳарбий министр Сухамлиновга махфий хат йўллаб, "хонликда 1910 йилгача ҳукм сурган осойишталикни сақлаб туриш, халқ ғалаёнларининг олдини олиш учун Исломхўжа фаолиятини жиловлаш чора-тадбирларини кўриш лозимга ўхшайди" деганди(Россия Марказий Давлат Архиви, 400-фонд, 62-дело, 155-саҳифа).

Шу билан бирга, генерал Самсонов Петербургга йўллаган махфий хатида Исломхўжани чет элга жўнатиш, сургун қилиш ҳақида буйруқ бериш лозимлигиниям айтиб ўтганди. Аммо ташқи ишлар министрлиги бу таклифни маъқулламаган.

"Россия Марказий Давлат Архивининг 400-фонд, 178-дело, 50-54 саҳифаларидаги манбага кўра, Исломхўжа Петербургдаги " Мусулмонлар хайрия жамғармаси" га бориб, у ерда Эрон ва Туркия элчилари Тархон пошшо, Исҳоқхонлар билан учрашган.Кечқурун Маринин театрида уларни меҳмон қилиб, суҳбатлашган.Табиийки, мусулмон мамлакатлари элчилари билан Хива хони бош вазирининг тил топишгани чор ҳукуматига ёқмасди.

Етилиб келаётган жаҳон уруши арафасида чор ҳукуматига рақиб бўлган Туркия ҳукумати элчиси билан мустамлака хонлик бош вазирининг суҳбатлашиши, чор ҳукумати учун, айниқса, чидаб бўлмас ҳол эди.

Исломхўжа дунё сиёсатидан бохабар бўлиб, Туркия-Эрон, Эрон-Италия, Туркия-Германия, Россия-Туркия иқтисодий ва ҳарбий муносабатлари моҳиятини тўла англаб етган, мустамлакачиликнинг ҳам паймонаси

тўлаётганини сезиб турарди. Бу эса чор ҳукумати учун кўрқинчли бир ҳол эди. Шу боис чор жандармерияси Петербургда бўлган Исломхўжанинг ҳар бир қадамини кузатиб, ким билан нима ҳақида суҳбатлашганигача шахсан император Николай Романовга ахборот бериб борган. Исломхўжа Хивага қайтгач ҳам кузатув остида бўлганди. Негаки, Петербургда босган қадамини кўздан қочирмаган Николай Романов унинг Хивада нималар қилаётганини ҳам билишни истарди.

Амударё бўлими бошлиғи генерал губернаторликка йўллаган маълумотида ўз кузатувларини қуйидагича изоҳлаганди: "Саройнинг энг нуфузли одами, хоннинг биринчи амалдори Исломхўжанинг уйини ўзига хос кичик сарой деса бўлади. Бу ерга саройнинг катта ва кичик аъёнлари ҳам "салом"га келиб турадилар. Улар йиғилишиб энг муҳим масалаларни муҳокама қиладилар"(Ўзбекистон Миллий архиви, ф 2, оп 1, д 289, 17 бет).

Шу билан бирга, бўлим томонидан 1912 йил 12 августда Тошкентга йўлланган ахборотда бош вазирнинг уйидаги ҳолат ҳақидаям маълумотлар берилганди: "Вазири Акбар Исломхўжа жаид мактабининг ва уйидаги фарзандларининг ўқитувчиси ёш татар муаллими Абдурашидовнинг фаолияти алоҳида эътиборга эга. Афсуски, Абдурашидов ўқитувчилик ишларидан ташқари Хива хонлигининг ички сиёсатида ҳам фаол қатнашмоқда. У Исломхўжанинг уйида яшаб, яширин кенгаш ўтказиб туради. Бу кенгашга Абдурашидов маслаҳатчи ва раҳбарлик қилади. Исломхўжа иштирокидаги кенгаш мажлисларида асосан Хива-Россия муносабатлари муҳокама қилинади. Абдурашидов йиғилган Хиваликлар онгига Хива хонлигини Россия

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
қарамоғидан озод қилиш ва хонликни тараққий этдириш
ғояларини сингдирмоқда."

Табийки, бундай чор мустамлакачилиги учун зарарли бўлган хуфия ахборотларни олгач, генерал губернаторлик Абдурашидовни воҳадан йўқотиш чораларини кўради. Натижада "Амударё бўлими 1913 йил ёзида Абдурашидов ва бошқа жаҳидларни Хивадан ўз юртларига жўнатиб юборади" ("Туркестанский курьер, 1913 йил 21 август).

Абдурашидовни уйида сақлаган бош вазир уни воҳада олиб қолишга интилмасин, чор маъмурлари бунга йўл қўймайдилар.

Сарой эса бу пайтда фитна уясига айланиб бўлган, Исломхўжага муҳолиф саналган ҳар иккала гуруҳни Амударё бўлими қўллаб турганди.

Қолаверса, фитнакор Ҳусайнбекка подполковник, укаси Омонгалдига эса биринчи даражали Муқаддас Анна ордени бекорга берилмаганди. Оға-ини Матмуродовлар чор ҳукуматининг энг ишончли одамлари эдики, уларни шу боис тақдирлашганди. Ҳатто, ҳар иккала гуруҳнинг 1911 йилда тортиб олинган молу-мулкининг қайтариб берилишидаям чор ҳукуматининг қўли бор эди. Амударё бўлими бошлиғи полковник Колосовский уларга ёрдам бериб, қўллаб турганди. У 1914 йил 31 декабрда Туркистон генерал-губернаторига юборган ахборотида " Бизнинг Хива хонлиги саройидаги фитналарга аралашувимиз ва хон саройида Матмуродовлар гуруҳини тиклашимиз бош вазир Исломхўжанинг қатлига омил бўлган сабаблардандир" , дея ёзганди.

Ҳатто, Асфандиёрхон полковник Колосовскийнинг Матвафо Баққоловни бош вазирликка тайинлаш ҳақидаги таклифига эътироз билдирганида, у " Матвафо сенга керак бўлмаса менга керак", деб маҳаллий ҳукмдорни-

Хива хонини жеркиб ташлаганди. Кўриниб турибдики, хонни ҳам назарига илмайдиган полковник Колосовскийга Матвафо Баққоловдек фитнакор малайлар керак эди..

Хон саройида таржимонлик қилган В.Н.Корнилов эса " Матвафо Исломхўжа қатлининг айбдоридир.Бу фақат менинг эмас, балки хонликдаги инсонлар фикридир", дея ёзганди. Шу боисдан ҳам унинг Исломхўжага суиқасд қилинган пайтда Туркистон генерал-губернаторлигининг Петербург полиция департаменти вице-директорига юборган маълумотида, бош штабнинг Осиё бўлими бошлиғи генерал Цейлнинг бош вазир қатли бўйича ишни босди-босди қилгани,бу иш учун 200 минг рубл пора олгани, Цейл бу пулдан 20 минг сўмини ҳарбий министр Сухамлиновга бергани қайд қилинган.

Николай Романов Исломхўжа ўлиmidан хабардор этилган бўлсада, у суиқасд тафсилотини суриштириб ўтирмади. Зеро, мустамлака ўлкаларда силлиққина сиёсат юритиш учун доимо у ерда фитна ва иғво чиқариб туриш, ўз юрти равнақини ўйлайдиган ислоҳатчиларни йўқ қилиш мустамлакачиларнинг синалган усулларидан эди.Шунинг учун чор ҳукумати, жандармерия, Амударё бўлимига бошлиқ бўлган Гулушановский, Ликошин, Колосовскийлар Хива хонлигидаги фитнакор гуруҳларни рағбатлантириб, уларни Исломхўжага қарши гиж-гижлаб туришди.Хиванинг халқпарвар, маърифатпарвар, ислоҳотчи бош вазири Исломхўжа ана шундай қаттол сиёсат, фитна қурбонига айланганди.

Тарихни тўғриси ўзгартириб бўлмайди. Бироқ у ҳаёт бўлганида қандай бўларди дея тахмин эмасу, мулоҳаза, мушоҳада қилиб бўлади. Агарки Исломхўжага рақиб иккита гуруҳ бўлмай, ёки улар бош вазирга таъсир ўтирадиган даражада кучга эга бўлмаса ва ислоҳотчи 41

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

ёшида вафот этмаганида бизнингча у кейинги даврдаги имкониятлардан фойдалана оларди.

Биринчидан, “Ёш турклар” таъсиридаги “Ёш хиваликлар” нинг Хоразмдаги лидери табиийки Исломхўжа бўларди.

Иккинчидан у 1917 йил Россиядаги сиёсий ўзгаришлар туфайли Николай Романовнинг тахтдан четлатилиш вазиятидан, худди Польша, Финландия сингари чор мустамлакачилари сингари унумли фойдаланиб Хоразмнинг истиқлолга эришишини таъминлаган бўларди.

Яъни айнан 1917 йил апрелидаги манифест ва намоёнларни Хусайинбек Матмуродов, Бобоохун Салимов, Полвонниёзхожи Юсуповлар ва Назир Шоликоровлар эмас, ўзи ташкиллаштирган ва ҳукумат, ёки парламент раислигини қўлга киритган, куёви Асфандиёр билан ҳам зиддиятга эмас, мурасага борган бўларди.

Маълумки, Полвонниёхожи Юсупов 1920 йил апрелидаги қурултойда Хоразм халқ республикаси ҳукуматининг раислигига сайланган. Агар Исломхўжа 1917 йилдаги имкониятдан қандайдир сабабли фойдалана олмаган тақдирда ҳам, 1920 йил апрелидаги қурултойда Хоразм лидери сифатида ҳукумат раислигига сайланиши муқаррар эди. Ҳаттоки 1920-24 йиллардаги республика даврида худди Усмонхўжа, Файзулла Хўжалар Бухорони мустақил бошқаришга интиланларидек, Хоразмнинг ҳам ташқи сиёсатини ўзи идора этишга сиёсий ирода, қаттият топган бўларди.

Афсуски, тақдири азал туфайли 1913 йил августида Исломхўжа суиқасд қурбони бўлди ва унинг Хоразмни саноатлаштириш, хориж капиталини олиб келиш,

ёшларни хорижда ўқитиш, умуман олганда ислохотчилик дастури тўлақонли бажарилмай қолди.

Бироқ, шундай бўлсада, Исломхўжа жаҳон халқлари тараққиётидан бир неча аср ортда қолган, баъзи соҳаларда ўрта асрча мустабидлик ҳукм сураётган Хива хонлигида ўзгариш яшашга уринди ва дастлабки натижаларга эришдики, булар тарих саҳифаларидан ёрқин жой олди.

ҲУСАЙИНБЕК МАТМУРОДОВ

“Ёш хиваликлар” ҳаракатининг лидерларидан бири сулола тарзида Хива хонлигида муҳим ўрин, нуфузга эга Ҳусайинбек Муҳаммадмуродов эди..Матмурод девонбеги - нинг ўғли бўлган ушбу шахс тарихий асарларда ва айрим хужжатларда Ҳусайинбек Матмуродов номи билан ҳам қайд қилинади. Россиянинг 1873 йилги босқинчилигига қарши курашган қаҳрамон-Матмурод девонбегининг ўғли бўлганидан, ўз даврида ҳукмдорлар ва оддий халқ томонидан ҳурмату эътиборга лойиқ шахс сифатида қаралган.. Болалигида отаси томонидан қози Иноятулла охун ва қозикалон Салимохун, Юсуф ҳожи Доий сингари ўз даврининг машҳур шахсларига шогирд қилиб берилганидан, ҳуқуқий, сиёсий салоҳияти ўз даврининг энг тараққийпарвари бўлиб шаклланишига таъсир қилган.

У дастлаб. Хивадаги мактабни тамомлаб Муҳаммад Раҳимхон 2-Ферузхон мадрасасида таҳсил олади. Мадраса таҳсили давомида дин ва фикҳ илмини эгаллаш билан бирга адабиёт, шахмат билан ҳам жиддий шуғулланади. Мадраса таҳсилидан сўнг Ферузхон саройида, сўнгра Янги Урганч ҳокимлигида божимон сифатида фаолият кўрсатади.Маърифатпарвар Ферузхон унинг ижодкорлик

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
қобилиятини англагач, унга Нозирий таҳаллусини қўллайдди.

Шу тарзда у нафақат Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг фаол шахси, балки мумтоз адабиётга хос кўплаб ғазаллар ёзиб бой ижодий мерос қолдирган ижодкор сифатида ҳам тарихда қолди. Нозирийнинг адабий асарлари Тошкентдаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Ҳусайинбек ёш бўлишига қарамай, 1873 йилги Россия босқинига қарши отаси қўшинида босқинчиларга қарши курашади ва истилодан сўнг отаси билан бирга дастлаб Казалинск, сўнгра Калугага сургун қилинади. Сургундаги даврида-1876-78 йилларда Воронежга бориб, шаҳардаги кадетлар ҳарбий корпусида таҳсил олади. Рус тили ва адабиётини, ҳарбий таълим соҳасини чуқур ўрганади. Отаси билан сургундан қайтиб келиб божимонлик фаолиятини давом этдиради. 1901 йилда отаси вафот этгач Ферузхон даъвати билан Ҳусайин Муҳаммад Мурод ўғли девонбеги вазифасига киришади. 1905 йилда Хивада ўз номига 18 хужралик мадраса барпо этдиради.

Ҳусайинбек 1910 йилда Ферузхон вафот этгач Асфандиёрхон даврида ҳам девонбеги лавозимида фаолият кўрсатади. Хонликдаги муҳим амалдор бўлганидан, Ҳусайинбек Муҳаммадмуродов 1912 йилда Асфандиёрхон бошчилигидаги делегация таркибида Москва, Санкт-Петербург шаҳарларига ташриф буюриб, император Николай Романов ва сарой амалдорлари билан учрашган.

Бироқ вақт ўтиб, бош вазир Исломхўжанинг ер сув ислоҳоти жамиятда тадбиқ этила бошлагач, Ҳусайинбек девонбеги, Шайхназарбой ясовулбоши, Омонгалди Сардор, Соибназар меҳтарлар билан Исломхўжа ўртасида

айрим зиддиятлар келиб чиқади. Натижада Асфандиёрхон қайнотаси ва бош вазир Ислохмўжанинг ислохотларини қўллаб, Ҳусайинбек ва унинг укаларини ҳибсга олдиради. Бироз вақтдан сўнг улар авф этилиб, яна саройдаги ишига қайтишади. Натижада Матмуродовлар сулоласининг мақеи яна ошгач, Ҳусайинбек саройда яна ўз нуфузига эга бўлади ва Асфандиёрхонга ҳамроҳлик қилиб Россияга бориб келади.

Бу даврга келиб дунёдаги вазият ўзгара бошлаганини сезган тараққийпарварлар сингари, Ҳусайинбек ҳам жадиличлик ғояларини қўллаб, давлатчиликда ўзгариш ясаш имкониятини англайди. Натижада, 1914 йилларга келиб жадиличлик ғоялари Ҳусайинбек ва унинг сафдошларини “Ёш хиваликлар” номи билан сиёсий фаолият кўрсатишига имкон яратади. Ҳусайинбекнинг Патракдаги уйида ва бошқа ҳудудларда ушбу гуруҳнинг йиғилишлари бўлиб ўтади ва ундаги мавзулар дунё сиёсати, ўзгаришлар ва истиқболдаги давлатчиликни ислоҳ қилиш эди..

Тарихдан маълумки, 1917 йили империя маркази-Петрограддаги феврал инқилобидан сўнг “Ёш хиваликлар” фаоллиги ошиб, апрель ойида Хивада намоёиш ташкил этилади. Намоёиш ва монархияга қарши ислохотлар манифестининг ташкилотчиси ҳам бевосита Ҳусайинбек Матмуродов-шоир Нозирий эди. Бироқ хонликда парламент-“Идораи маршрутия” фаолияти кўп вақт ўтмай тўхтатилди. Натижада кўпчилик “Ёш хиваликлар” Тўрткўл, Чоржўй, Тошкент ва бошқа ҳудудларга қочиб кетишга мажбур бўлишди. Ҳусайинбек Матмуродов эса Толиб махсум, Исоқхўжа ва Абдусаломхўжалар билан Асфандиёрхон ҳукмига кўра қамоққа олиниб, маълум бир муддат Қўша дарвоза ёнидаги ҳибсхонада сақланади. 1918 йилда эса Дошёқ

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
қишлоғидаги Қўрпқўл ҳудудида хон навкарлари, ёвмуд аскарлари томонидан отиб ташланади. Полвонниёзхожи Юсупов ва бошқа сафдошлари томонидан Ҳусайинбек жасади Шоҳимардон қабристонига дафн этилади.

Ҳусайинбек Матмуродов шахсияти , ҳаёти ва жаҳидчилик ҳаракати ва Хоразмда кечган ижтимоий-сиёсий фаолияти , айниқса адабий мероси тўлиқ ўрганилмаган бўлиб, махсус тадқиқотни талаб қилади.

ПОЛВОННИЁЗХОЖИ ЮСУПОВ

...Исломхўжанинг 1913 йилдаги, Ҳусайинбек Матмуродовнинг 1918 йилдаги вафотидан сўнг Хоразмда жаҳидларнинг лидери Полвонниёз Юсупов бўлган. Исломхўжанинг котиби, маҳрами бўлган бу шахс вақт ўтиб, Хоразм халқ республикаси ҳукумат раиси сифатида ўша даврдаги вазиятдан унумли фойдаланиб, давлатчиликни тиклаш, мустамлакачиликка чек қўйишга интилди.

Полвонниёз Юсупов 1861 йили Хивада-савдогар оиласида туғилган бўлиб, 10 ёшигача ота-онаси қарамоғида вояга етган. Афсуски, 1871 йилларда ота-онаси вафот этгач амакиси Юсуфбой уни ўз тарбиясига олади. Амакиси Юсуфбой уни Хивадаги мактабда ўқиб савод чиқаришига, ўзи каби савдогарчилик илмини эгаллашига имкон яратади. Савдогарчиликга ихлос қўйган Полёз (Хоразмда уни анъанавий, одатдагидек исмини қисқартириб аташган) амакиси билан 1877 йили Россияга, 1904-05 йилларда Эрон, Туркия, Миср, Сурия ва Арабистонга сафар қилади. Макка ва Мадина шаҳарларини зиёрат қилиб Хоразмга Полёзхожи сифатида қайтиб келади.

Полвонниёзхожи савдогарчилик орқали шиддатли равишда ўзгариб бораётган давр янгиликларидан баҳра

олади. Рус, форс, араб тилларини ўрганади. Ўз даврининг илғор зиёлиси сифатида Россия, Туркияда нашр этилиб турган газета-журналларни ўқишни одат қилади. Турли давлатларда кўрган-кузатганлари, ўқиб ўрганганлари асосида илғор, тараққийпарвар фикрлар билан танишади. Уни айниқса Исмоил Гаспринскийнинг жадидчилик ғоялари ўзига тортади.

Айни пайтда савдогарчилик ортидан Хивада етук сармоядор, қолаверса ҳожи сифатида ўзига яраша обрў-эътибор топади. Хива хони саройидаги амалдорлар орасидан ҳам ўзига маслакдошлар топади. Полёзхожини ўзига яқин олган амалдорлар орасида йирик мулкдор, девонбегилар сулоласига мансуб Ҳусайнбек Матмуродов бор эди.

1912 йилда Хива хони Асфандиёрхон Россия ва Кавказга сафар қиларкан, Ҳусайнбек Матмуродовни, шу жумладан Матмуродовга саркотиб сифатида Полёзхожини ҳам ўз сафардошлари қаторига қўшади.

1913-14 йилларда Асфандиёрхон саройида авж олган турли гуруҳбозлик туфайли хонликда зиддиятли воқеалар авж олиб кетади. Тараққийпарвар бош вазир, хонликда жуда катта ислоҳотларни бошлаб юборган Исломхўжа 1913 йил августида ўлдирилади...

Асфандиёрхон турли гуруҳбозлар иғвосига берилиб ўз амалдорлари фитнаси гирдобига тушиб қолади. Натижада 1904-05 йилларда шакллана бошлаган, одатда ўз дўкон, уйларидаги зиёфатларда бирика бошлаган мулкдор, савдогарлардан иборат қатлам, 1910-14 йилларда манфаатлар гуруҳи сифатида тўпланди. 1917 йилга келиб сиёсий жараёнларнинг кучайиши, Петербургдаги императорнинг тахтдан қулатилиши, вақтли ҳукумат берган эркинликлар, қолаверса 1-жаҳон уруши бўлиб турган вазиятдаги бошбошдоқлик туфайли,

Хоразм жадиd намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

мустамлака хонлик Хивадаям мухолифат сиёсий куч сифатида намоён бўла бошлади. Ана шу сиёсий кучни юзага келтирганлар сафида Ҳусайнбек Матмуродов, Назир Шолиқаров, Бобоохун Салимовлар қаторида Полёзхожи Юсупов ҳам бор эди.

Ана шу сиёсий куч 1917 йил 5 апрелида Хоразм тарихида илк бор халқни намоёишга чорлаб, Асфандиёрхон саройида уни манифест имзолашга, идораи маршрутия–парламентар кенгаш тузишга мажбур қилади. Ҳша йилнинг кузида ташкил этилган кенгаш Асфандиёрхон ва унинг муттассиб амалдорлари томонидан тарқатиб юборилгач, юқоридаги шахслар (Ҳусайнбекдан ташқари) турли шаҳарларга бошпана излаб, сиёсий қочоқ сифатида кетишга мажбур бўлади.

Натижада ўзларини “Ёш хиваликлар” дея атаган гуруҳнинг Тошкент, Тўрткўл шаҳарларида инқилобий қўмиталари юзага кела бошлайди. Шу тариқа Полёзхожи Юсупов ҳам 1918-20 йилларда Тошкентда муҳожир сифатида яшашга мажбур бўлади. Бу даврда у Тошкентдан ўзлари каби бошпана топган “Ёш бухороликлар” ва бошқа тараққийпарвар кишилар билан танишади. Қолаверса Тошкентда ўтган 2 йил тарихимиздаги энг сиёсий воқеаларга қайноқ, шиддатли ва зиддиятли воқеаларга бой давр эди.

Ана шундай воқеалар силсиласида Полёзхожи ва унинг сафдошлари фикрлари янада қаътийлашди. “Ёш хиваликлар” партияси 1918 йил 5 июнда ўз дастури, тузилиш, муҳрига эга бўлган расмий ташкилот сифатида тўла шакланди. Улар дунёқарашининг шаклланиши ва тадрижий ривожланишида хонликдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум, Туркия, Эрон, Россия ва Туркистондаги сиёсий ўзгаришлар, 1917 йил ноябр, 1918 йил январидеги Қўқон воқеалари, ўлкада кечган сиёсий

Ўзгаришлар объектив шароит сифатида катта таъсир кўрсатди. Шу билан бирга рус инқилобчилари, солдат шўролари, Туркистондаги маҳаллий инқилобчилар таъсири субъектив омил сифатида катта роль ўйнади.

Ана шу ташкилот ва унинг маслақдошлари 1918 йил октябрида Асфандиёрхоннинг фитна туфайли ўлдирилиши, 1920 йил Саид Абдуллахоннинг тахтдан қулатилишига сабаб бўлишди. Большевиклар мададига таяниб ХХРни ташкил этган ҳам, унинг илк раҳбарлариям Полёзхожи ва сафдошлари эди.

1920 йил апрелидаги ХХРнинг 1-қурултойида шу боис Полвоннёзхожи Юсупов ҳукумат бошлиғи қилиб сайланган. Аммо миллий ва мустақил сиёсат юргиза бошлаган П.Юсупов ҳукумати РСФСРнинг Хоразмдаги вакиллари, шовинист шахсларга ёқмади. Натижада 1921 йил мартида Полёзхожи ва унинг ҳукумат нозирлари мажбурий равишда ишдан олинади, ўзлари бадном қилинади. Полёзхожи ва баъзи сафдошлари қочиб яширинишга мажбур бўлади.

Гарчи Полёзхожи кейинчалик Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ҳукумат раислигига келган пайтда “оқланиб” яна ХХСРнинг молия, солиқ ишларида фаолият юрита бошласада, бутунлай сиёсатдан чекинишга ҳаракат қилади. Зеро, кучлар нисбати РСФСРнинг шовинист арбоблари қўлига бутунлай ўтиб кетганди.

Хуллас, 1924-25 йиллар воқеаларидан кейин Полёзхожи Хива музейида оддий ходим сифатида ишлайди, воқеаларнинг боришини кузатиб боради.

Хасталик, кексалик боис 1936 йилда вафот этади.

Табиийки, ўз даврининг илғор зиёлиси, доимий равишда газет-журналларга ошнолик, қолаверса сиёсий воқеаларнинг “қайноқ” жараёнида кечган умр сабаб, у тарихнинг жонли гувоҳи сифатида кундалик ёзишни

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

одат қилганди.Хива музейидаги сокин ҳаёт уни кундаликлар асосида хотиралар ёзишга ундайди.

Натижада унинг ноёб воқеалар, жараёнларни қамраб олган хотиралари 1926 йилда юзага келади.Араб алифбосида битилган Полвонийёзхожи Юсуповнинг хотиралари 644 бетдан иборат бўлиб, унда муаллиф ўзи кўрган, кузатган, ўзи бошидан кечирган Хоразмдаги, шунингдек Туркистон ўлкасидаги воқеликни қаламга олади.

Катта ҳажмли асар асосан кундалик дафтар асосида ёзилгани боис, унга бирон ном, мавзу, бўлим, боб қўйилмаган. Полвонийёзхожининг асаридаги воқеалар асосан 1910-25 йилларда кечган жараёнлардир.

Маълумки, Хоразм тарихнавислигида Беруний, Ўтамиш ҳожи, Абулғози, Мунис, Огаҳий, Баёний, Бобожон Тарроҳлар воҳада кечган воқеалар силсиласини ўз асарларида ёритиб, келажак авлод учун катта маънавий мерос, мозий илмини эгаллашдаги муҳим манбани эсдалик сифатида қолдиришган. Полвонийёзхожи Юсуповнинг ушбу хотиралари ҳам ана шундай асарлар сирасидаги асарлардан ҳисобланади.

Хотиралар шу боисдан ҳам ўз даврида, ҳали Полёзхожи ҳаётлигидаёқ кўпчилик илми инсонлар эътиборини тортган.Шу боисдан Полёзхожини яқиндан билган,Хоразмда кечган сўнгги жараёнлар иштирокчиси, рус адиби Борис Чепрунов (1891-1938) “Хотиралар”ни рус тилига таржима қилганди. Рус тилига таржима қилинган нусха ҳажми машинкада 256 саҳифадан иборат.Бир неча нусхада босилган нусхалар Чепрунов томонидан собиқ МЛИ (марксизм ленинзм институти)нинг Ўзбекистон филиали партия архиви кўлёмалар фондига, ЎЗФА Қорақалпоғистон филиали кутубхонасига (14-фонд, 2-иш) юборилган.

Чепруновнинг ушбу таржима нусхасидан Хоразмнинг 20 асрдаги биринчи чорагига доир асарлар ёзган кўплаб тадқиқотчилари фойдаланишган. Буларга Г.Непесов (“Из истории Хорезмской революции”, Т, “Узбекистон” 1962), К.Муҳаммадбердиев (“История Хорезмской революции” , Т, “Фан”, 1986), И.В.Погорельский (“История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики” Л, “Университет, 1984)” Н.Қаландаров (“Образование и деятельность ХКП”, Т, “Узбекистон”, 1975)ларни ва уларнинг яратган шу ва бошқа тадқиқот ишларини кўрсатиш мумкин.

Афсуски, уларнинг ва бошқа муаллифларнинг асарларида кўп йилларгача Полвонийёҳжи Юсупов номи кўрсатилмай келинди. Чунки совет мафкураси Полвонийёз ҳожи Юсуповни ва у бошчилик қилган ҳукуматни “миллий буржуа ҳукумати” дея атаб бадном қилиб келарди. Шу боис юқоридаги ва шу мавзуга доир асарларда Полвонийёз ҳожи Юсуповнинг фаолияти тўла ёритилмай, фақатгина Юсупов ҳукумати дея чекланган, бирёқлама тарздаги маълумот билан кифояланиб келинди.

Ваҳоланки ўз давридаёқ Полвонийёз ҳожи Юсупов ва уларнинг “инқилобий фаолияти” , ҳукумати тўғрисида К.Хромых (“Создание фронта в Средней Азии. Хорезмская республика” (Военная мысль”, 1920, 3 1, стр 7) Г.Б.Скалов (“Хивинская революция 1920 года”, “Новый Восток”, 1923, № 4, стр 250), А.Виноградова (Хорезмская Советская Народная Республика” , “Жизнь национальностей”, 1923, Кн.1, стр 183)ларнинг мақолалари яратилганди.

Сталин ҳукмронлиги даврига келиб эса ХХР ва унинг арбоблари тўғрисида фақат бир ёқлама асарлар яратиш анъанаси пайдо бўлиб, кейинги даврдаям бу анъана шу

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
мафкуравий асосда давом этиб келди.

Фақатгина Хрущёв яратган “илиқлик”, қатағон қурбонларининг оқлана бошлашдан сўнггина Полвониёзхожи ва унинг сафдошлари тўғрисидаги айрим таъкидлар пайдо бўла бошлади. Х.Девонов, Н.Шоликаровлар оқланган бўлса, Полвонниёз хожининг яратган мемуари тўғрисидаги илк мақола М.Х.Алиакберов томонидан (“Общественные наука в Узбекистане” журнали, 1968 йил 2-сон) ёзилди.

Ана шундан сўнг то истиқлол давригача Полёзхожи Юсупов ва унинг фаолияти тўғрисидаги биронта ҳаққоний китоб тугул, мақолаям ёритилмади. Фақатгина истиқлолдан сўнг, “Туркистон” газетасининг 1992 йил 14-15 феврал сонларида “ Отилганлар ва сотилганлар “ (муаллифлар Рўзимбой Ҳасан ва Абдулла Абдурасулов) мақоласи чоп этилиб, унда Х.Девонов, Н.Шоликаров, Б.Салимовлар қаторида Полёзхожи фаолияти қисқа бўлсада ёритиб ўтилди.

Истиқлол берган имкониятдан фойдаланиб, тарихшуносликдаги шу даврга оид бўшлиқни тўлдириш, тарихни ҳаққоний ва холис ёритиш бўйича ташланган илк қадам Мақсуд Маткаримовга тегишли бўлди. Иқтисод фанлари номзоди, доцент М.Маткаримов 1993 йилда “Хоразм” нашриётида “Хоразм республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди” дея номланган китобини чоп этдирди. Ушбу асарда илк бора ХХР фаолияти, нозирлари олиб борган сиёсат ҳаққоний ёритилиб, Полёзхожи фаолияти ҳам қаламга олиб ўтилганди.

1999 йилда эса тарих фанлари номзоди, профессор Матёқуб Матниёзов томонидан “Полвонниёз хожи Юсупов ва унинг “Хотиралари” ҳақида”ги мақола яратилди.

2007 йилда эса О.Қўшжонов ва Н.Полвоновлар томонидан “Хоразмдаги ижтимоий сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар”, 2011 йилда эса ЎЗМУ доценти, тарих фанлари номзоди Неъматжон Полвонов томонидан “Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи” (1900-1924) дея номланган, мавзу ҳаққоний ёритилган монография чоп этилди.

Хуллас, истиқлол шарофати боисгина Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва ХХР ҳукумати, нозирлари, уларнинг фаолиятини ёритиш кенг кўламда, холислик асосида амалга оширилди.

Энг асосийси Полвонниёз Ҳожи Юсуповнинг “ набираси Анвар Отабоевда сақланиб келинган “Хотиралари” 1995-98 йиллар давомида Болта Давлетов, Бахтиёр Отажоновлар томонидан араб алифбосидан кирилчага айлантирилди.

Маълумки, Болта Давлетов Бодил таҳаллуси билан танилган шоир, Хонқа, Хива туманлари биринчи котиби, Хоразм вилоят ижроқўми раиси, обком котиби бўлиб ишлаган раҳбар, зиёли инсон эдилар. Болта Давлетовнинг ўғли, кинорежисёр Солий Давлетов Полвонниёзхожининг асарини араб алифбосидан кирилчага айлантириш жараёни ҳақида шундай дейди:

-Асли муллалар авлодидан бўлмиш Бахтиёр Отажонов ҳар гал хонадонимизга келиб, катта ҳажмли кўлёмани эринмай, машаққатлар асосида кирилчага айлантиришди. Тушунмовчилик туғдирган сўзларни қўшнимиз, профессор Отаназар Мадраҳимовдан сўраб суриштиришарди. Хотираларни чоп этиш ташаббускори ҳам отам билан бирга Отаназар ака эди деса бўлади. Машҳур санъаткор Шерозийнинг фарзанди бўлмиш Отаназар ака ғоятда илми инсон бўлиб, Полёзхожининг асари ғоятда сифатли, Девонов туширган расмлар

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
асосида нашр этилиш тарафдори эди...

Хуллас, бир неча йиллик машаққатли меҳнатлар натижасида Болта Давлетов ва Бахтиёр Отажоновлар саъйи ҳаракати, Анвар Отабоевнинг интилишлари сабаб “Хотиралар”нинг кирилча варианты юзага келди.

Полвонийёзхожи Юсупов 25 йиллик воқеаларни ёритиш жараёнида воқеаларнинг жонли гувоҳи сифатида асарга қўл ураркан, айрим ҳодисаларни қисқа, баъзиларни қолдириб тасвирлаган бўлиши мумкин. Аммо у 20 асрдаги Хоразм тарихининг чорак асрини ўқувчи кўз олдида гавдалантира олишга эришган.

Асар 1926 йилда, шўро мафкураси кучга тўла бошлаган пайтда ёзилгани учун айрим воқеалар, масалан 1924 йилдаги Қаландар Одинаевдек жасоратли арбоб, ХХР раҳбарининг фаолиятига қисқа тўхталган. Шунингдек, 1920 йил кузида Хивада яширинча тўрт ойча бўлган Закий Валидий тўғрисидаям бирон сатр ёзиб ўтмаган. Ваҳоланки, Бекжон Раҳмон, Худойберган Девонов, Полёзхожи Юсуповлар ҳар куни, Закий Валидий билан бораётган жараён, келажак истиқболлари тўғрисида суҳбат қуришган. Орадан вақт ўтиб Закий Валидийнинг 1969 йилда Истамбулда чоп этилган “Хотиралари”да бу суҳбатлар қисқача бўлсада ёритиб ўтилди. Шунингдек, 1937 йилда қамоққа олинган Полвонийёзхожи Юсуповнинг сафдоши Назир Шоликаровнинг тергов кўрсатмаларида Закий Валидийнинг Хивада кечирган ҳаёти акс этган.

Асарнинг яна бир қимматли томони унда Бобоохун Салимовнинг Россияга қилган сафари, Кремлда Ленин, Чичерин, Карахан, Бройдолар билан олиб борилган музокаралар, ХХР ва РСФСР ўртасидаги шартноманинг акс этдирилганидир. Полёзхожи ХХР раҳбари, қолаверса Бобоохуннинг дўсти бўлганидан делегация раҳбарининг

сафарномаси унга тақдим қилинганди.

Шу ўринда балки Бобоохун Салимовдек хонлик даврида қозикалон, ХХР даврида нозир бўлган шахс ҳам фақат саёхатнома эмас, Полвониёзхожига ўхшаш ўз бошидан кечирган “Хотиралар” ёзгандир, деган тахмин ҳам пайдо бўлди. Худойберган Девонов сулоласига мансуб 82 ёшли Абдулла Юсуповнинг сўзларига кўра, у 1983 йилда Қорақалпоғистонда яшовчи Бобоохуннинг ўғли Соатаддин буванинг уйида бўлган. Ўшандаги суҳбат чоғида ҳажми анча катта, араб алифбосидаги Бобоохуннинг қўлёзмасини у А.Юсуповга кўрсатган. Абдулла Юсупов араб алифбосини яхши билганидан Бобоохуннинг ёзганларини ўқиб кўрган. Унда Бобоохуннинг Ленин билан учрашганига оид тафсилотга қизиқиб, шу мавзугагина кўз югуртирган.

-Ҳозир орадан анча йиллар ўтиб катта ҳажмли асар Бобоохун бошидан кечирган хотиралармиди, ёки Полвониёзхожи “Хотиралари”га киритилган сафарномамиди, эслолмайман. Афсуски, Соатаддин бува ҳам оламдан ўтиб кетди,- дейди Абдулла ота.

Гурланлик Бобоохун авлодларидан суриштирувимиз ва уларнинг Қорқалпоғистондаги изланишларига кўра, Абдулла Юсупов кўздан кечирган қўлёзма тўлиқ сақланмаган. Афсус..

Шу ўринда Полёзхожи “Хотиралари” каби Хоразм тарихига доир яратилган қўлёзмалар кўпчиликни ташкил этишини айтиб ўтиш керак. Масалан Муҳаммад Ёқуб Ахангаровнинг “Хоразм тарихи” материаллари”, Жуманиёз хожи Бобониёзовнинг “Хива инқилобий ҳаракати тарихига оид материаллар” , Ҳасан Мадаминовнинг “Хива хонлиги тарихидан лавҳалар” (1910-13 йиллар), Абдулла Болтаевнинг 85 дафтардан иборат, қарийиб 50 жилдни ташкил этувчи, ҳозиргача

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

умуман чоп этилмаган, жудаям ноёб, воқеалар холислик асосида ёритилган асарлари, Бобожон Сафаровнинг “Хоразм тарихи”, Матёқуб Отажоновнинг “Хоразмни ўрганиш учун материаллар” шулар жумласидан. Ушбу қўлёзмалар Хоразмнинг 20 асрнинг биринчи чорагига доир воқеалар ёритилган, манбаларни бир-бирига таққослаб ўрганувчи асарлар ҳисобланади. Қолаверса, муаллифларнинг айримлари айнан шу даврда Хоразмда раҳбарлик вазифасида, баъзилари воқеаларнинг жонли гувоҳи сифатида кўрган кечирганларини қоғозга туширган зиёли шахслардир.

Асарни ноёб мулк сифатида сақлаган Анвар Отабоевга, арабчадан кирилчага айлантирган марҳум Болта Давлетовга, Бахтиёр Отажоновга, уларга кўмакдошлик қилган марҳум профессор Отаназар Мадраҳимовга, ўз қимматли маслаҳатларини берган Матёқуб Матниёзов, Солий Давлетов, Абдулла Юсуповларга миннатдорчилик билдириб қоламиз.

БОБООХУН САЛИМОВ

Хива хони қозикалони Салимохуннинг энг катта фарзанди бўлган Муҳаммад Карим-Бобоохун Хоразм Россия империяси томонидан истило қилинганидан тўрт йил ўтиб-1877 йилда туғилган.

Аввал оилада ота-онаси, кейин мактаб тарбиясини олган Бобоохун Хивадаги Оллоқулихон мадрасасини ҳам ўқиб тугатади. Унинг ёшлиги ижтимоий сиёсий ҳаракатлар авж ола бошлаган XX асрнинг бошларига тўғри келганлиги боис, азалдан шижоатли ва журъатлилик умр сафардошига айланган бу инсон отаси вафот қилган вақтдан бошлаб қозикалон бўлиб ишлайди.

Ўзида нафақат лавозимига хос юксак ислоний эътиқод, балки оддий инсоний ғурур кучли бўлган

Бобоохун фуқароларнинг арз-додини тинглаш, турли жанжал ва шикоятларни адолатона йўл билан ечишга ҳаракат қилади. Бироқ, феодал-монорхияга асосланган, бунинг устига мустамлака давлатда ижтимоий адолат борасида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Қолаверса, баъзи руҳонийларнинг муттасиблиги, бир қатор шарқ тилларини билган, ўз даврининг маърифатпарвар илғор зиёлилари билан яқин маслакдош бўлиш Бобоохунни жамиятда илғор тараққийпарвар кучлар билан бирлашиб, ислоҳатлар ўтказишга ундади. Шунингдек, у жамиятда рўй бераётган салбий муносабатларни йўқотиш учун мудроқ ғурурни уйғотиш лозимлигини англаб етганди. Шу боис ҳам ўша даврдаги вазиятни чуқур англаган Бобоохун ушбу шеърини қоғозга туширганди:

*Хазон фаслида булбулдек,
Дил афгор ўлғон ўхшайдур.
Жаҳолат дардига барча
Гирифтор ўлғон ўхшайдур,
Сукут айлаб демас бу кун
Рост сўзни шайхулисломлар.
Халойиқ ичра бидъатлар,
Баддийдор ўлғон ўхшайдур...*

Бошқа бир шеърида эса қуйидаги жумлалар бор:

*Ожизо, шаҳри ичра ҳеч,
Ҳеч ким менга ғамхўр эмас,
Бош олиб саҳрога юргил
Бир мозори изладим.
Яъни узлат гулшанидан
Гул узори изладим...*

Ёки бошқа бир шеърида эса қуйидагича ёзган:

*Ожизо, зор кўнгиллар,
Бўлди хандон оқибат.*

Бизларга зулм этганлар,

Бўлди яксон оқибат...

Қодирберган ҳожи Низомиддинохун ўғлининг отаси хотираларга таяниб айтишича “Бобоохун икки йилча қозикалон ноибни бўлиб ишлаб Асфандиёрхон билан иш юритиш борасида зиддиятлар келиб чиққани учун истеъфога чиқади ва Гурланга келиб деҳқончилик билан шуғулланади. Бобоохуннинг айнан сарой амалдорлари олдида Асфандиёрхонга қозикалон ноиблиги мухрини ташлаб истеъфога чиқиб кетишини, мутассиб диндорлар ва сарой амалдорлари “хонга қарши чиқиш” дея тушунтиришга уринишади ва уни жазолашни Асфандиёрхондан илтимос қилишади. Натижада кунлардан бирида Асфандиёрнинг навкарлари Гурлан беклигига келиб уни отмоқчи бўлганида қочишга муваффақ бўлади. Яна бир сафар навкарлар уни ушлаб Хивага олиб боришаётганда ҳозирги Қўшқўпир ҳудудидан қочиб Гурланга келади. Учинчи мартаба яна хон навкарлари уни ушлаб то Хивагача олиб борадилар. Бобоохун энди яхши инсонлар мадади билан Ичанқалъадан қочиб Амударё соҳилига яқин Хивадан анча олис-туркманлар ва қорақалпоқларга яқин мавзе-Жумуртоғдаги Эшонёп қишлоғига боради ва у ерда тирикчилигини қилиб юради. Дўстлари ёрдамида оиласини, укаларини ҳам Эшонёпга олиб боради”.

Бу вақтда Бобоохуннинг укаларидан Низомиддинохун Гурландаги уйларини ёвмудлар талаганини эшитиб Жунаидхон олдида боради. Негаки, Низомиддинохунга одамлар “уйларингни Жунаидхоннинг навкарлари талади” деб айтишганди. Ўша босқин пайтида ёвмудлар Гурландаги Иброҳим эшоннинг ҳам уйини талон тарож қилишган эди.

Жунаидхон бу вақтда Тахта ҳудудида қароргоҳ барпо қилган эди. Гурландан отда Тахтагача бориш Низомиддинохунга осон бўлмайди. Йўлда Жунаидхоннинг пистирмалари бўлиб, у Жунаидхон олдига кетаётганини айтиб, текширувлардан ўтгач, Тахтадаги қароргоҳга етиб боради.

Чодирда ўтирган Жунаидхон Салимохуннинг ўғли келганини унга айтишгандаёқ тезда Низомиддинохунни қабул қилади. Ҳол-аҳвол сўрашади. Воқеани эшитиб “Сиз нимага келганингизни биламан. Гурландаги уйлариңни Исфандиёр Ушоқбекка талатган. Дунёхўр дунёхўрни топади” деган. Негаки, Ушоқбек ҳам туркман сардорларидан бўлиб, Асфандиёрхон билан ҳамкорлик қиларди. У Жунаидхон билан муҳолифатда эди.

“Отамнинг айтишича,-дейди Қодирберган Низомиддинохун ўғли - Жунаидхоннинг махсиси ялтироқ бўлиб, узун чакмон кийган, елкаси кенг, бақувват одам бўлган”. Бу пайтда Жунаидхон ёнида Гурланнинг Бековулидан Юсуф эшон ҳам фаолият кўрсатаётганига б ойча бўлганди. Юсуф эшон Жунаидхонга ўзидан кўра Низомиддинохуннинг илмий салоҳияти юқорилигини айтади. Натижада Юсуф эшон Бековулга қайтгач, шаърий, фикҳий масалалар бўйича Жунаидхон Низомиддинохунга мурожаат қилиб турган.

Шу тариқа Бобоохун 1917 йилда “Ёш хиваликлар” Асфандиёрхонга нисбатан Хивада намойиш ўтказгунча Эшонёп қишлоғида деҳқончилик қилиб яшайди. Ўша йили у Хивадаги давлат ва жамиятда ислохотлар ўтказиш орқали ўзгариш яшашга интилаётган Полёзхожи Юсупов, Ҳусанибек Матмуродовлар сафига келиб қўшилади. Бу пайтга келиб 1917 йилдаги чоризм пойтахтидаги февраль инқилобидан сўнг Асфандиёрхоннинг мустабидона сиёсати таъсири пасайганди. Баҳром Ирзаевнинг

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

таъкидлашича, “Бобоохун уммат ва миллатни жаҳолатдан, маърифатсизликдан фаровонлик ва тараққиёт сари элтишга бел боғлайди. Гарчи, жаҳидчилик ҳаракатига хон, унинг таянган амалдорлари ва аксар мутаасиб диндорларнинг қаршилигини билгани ҳолда уларни қўллаб қувватлади. Боиси, Бобоохун Салимовга ўрта асрча одатлар устувор Хоразм хонлиги эмас, тараққий топган Ватан керак эди. Шу мақсадда ўз даврининг маърифатпарвар илғор зиёлилари билан яқин алоқада бўлди. Жамиятдаги илғор тараққийпарвар кучлар билан бирлашиб, хонни ислоҳот ўтказишга ундади”.

Давлат мукофоти лауреати, наққош уста Абдулла Болтаев ўз эсдаликларида ёзишича эса, “Бобоохун Салимов 1917 йил 5 апрелдаги Кўҳна Арк олдидаги намоишда Полёзхожи Юсупов, Назир Шоликоров, Ҳусайнбек Матмуродов, Жуманиёз Султонмуродовлар билан бирга иштирок қилади”.

1917 йил феврал ойида империя марказида юз берган буржуа инқилобининг таъсири ўлароқ Хивада юз берган бу ҳодисада “Ёш хиваликлар” Асфандиёрхонга ўзларининг қарашлари акс этган манифестни топширадilar. Манифестдан феодализм монархияга асосланган хонликни “Идораи маршрутия” орқали бошқариш каби демократик ислоҳотлар ўрин эгаллаганди.

Манифест эълон қилинган 5 апрель куни Ҳ. Матмуродовнинг уйида “Ёш хиваликлар”нинг мажлиси-давлатни бошқаришнинг янги усули-Идораи маршрутия тузилди. Нозирлар Кенгаши бошлиғи қилиб Ҳусайнбек Матмуродов, Мажлис (парламент) раиси қилиб эса Бобоохун Салимов сайланади. Биринчи даврада “Идораи Маршрутия”- вакиллар Кенгашидаги аъзолар сони 17 та

эди. Кейинчалик аъзолар сони 23 кишига етди. Бобоохун Салимов воҳадаги реал вазият билан яхши таниш бўлганлигидан, унинг маслаҳати асосида туркман, қорақалпоқ ва қозоқларнинг вакиллари киритилиши натижасида аъзолар 49 кишини ташкил этди.

Полёзхожи Юсуповнинг “Хотиралари”га кўра, апрел ойидаги хурриятпарварлик ҳаракатида Бобоохуннинг роли катта бўлган. У “Ёш хиваликлар”дан иборат “Идораи маршрутия” ишини ташкил қилиш, фуқаролар эркинлигига оид ислоҳотлар ўтказиш ташаббуслари билан чиқади. Бобоохун етук ҳуқуқшунос бўлганлигидан Хивадаги чор армияси командирлари, муттассиб диндорлар билан музокара, мунозараларда уларни мантиқли, диний ва дунёвий асосдаги савол-жавоблар билан енгиб чиқади. Тарихчи Баҳром Ирзаевнинг фикрича “хон хокимиятини чеклаб, давлат бошқарувини маълум даражада қўлга олган “Ёш хиваликлар” ўз олдиларига йўл ва кўприклар қуриш, хонликнинг бутун ҳудудида янги усул мактабларини ташкил этувчи қўмита тузиш, сув тақсимотини ислоҳ этиш, мажбурий ишларни бекор қилиш, давлат маблағлари сарфланиши устидан назорат учун молия вазирлиги ташкил этиш, касалхоналар қуриш ва бошқа ўз даврининг долзарб вазифаларини ҳал этиш мақсадида амалий фаолиятга киришадилар. “Ёш хиваликлар” ҳукуматининг мамлакатни бошқаришда тажрибаси етишмади ва сайловлар ўтказиш, молия соҳаларида катта қийинчиликларга дуч келди. Муваққат ҳукумат ёрдам бериш ўрнига Хива хонлигида ўзгаришларни амалга оширишни таъқиқлаб қўяди ва аксинча, Мирбадаловга “Ёш хиваликлар” ҳукуматининг хонлик бошқарувига оид ислоҳотларини қаттиқ назорат остига олишни топширади.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Асфандиёрхон “Ёш хиваликлар” ҳукуматини халқ орасида обрўсизлаштириш мақсадида ҳар ишни қилди. Ҳатто, туркман сардорларига турли инъомлар бериб, шаҳар ва қишлоқларга ҳужум қилишга ундайди. “Ёш хиваликлар” ҳукуматида талончиларга қарши курашиш учун қурол йўқ эди. Рус қўшинлари Мирбадалов қўл остида эди. “Ёш хиваликлар” ҳукуматининг Тошкентга қурол-яроғ сўраб қилган мурожаати ҳам натижасиз тугайди.

1917 йил 23 майда Асфандиёрхон Жунаидхон билан тил бириктириб “Идораи маршрутия”ни тугатади. Ҳалокат хавф солган “Ёш хиваликлар”нинг айримлари Петро-Александровск, Тошкент, Чоржўй, Мари каби шаҳарларга қочиб, ҳаётини сақлаб қоладилар. 1917 йил июнь ойида хон тарафдори бўлган бир гуруҳ диндорлар ва амалдорлар пайтдан фойдаланиб, Кўҳна Арк яқинида “Ёш хиваликлар” ҳукуматига қарши намоёиш уюштиради ва уларни “диндан қайтганлар” деб эълон қилади. Намоёиш тамом бўлгандан сўнг мажлиснинг фаол аъзоларидан 17 киши бош вазир Ҳусайинбек Матмуродов билан бирга қамоққа олинади.

1917 йил сентябрида Хивага келган Оренбург казак қўшинлари кўмондони полковник И.М.Зайцев кўмагида Асфандиёрхон яна демократик ислохотларни чеклашга муваффақ бўлади. 1917 йил 21 ноябрда Муҳаммад Раҳимхон мадрасасида “Ёш хиваликлар”ни бутунлай йўқ қилишга ҳукм қилинади. Натижада “Ёш хиваликлар” Тўрткўлга қоча бошлашади. Ҳаракат етакчиларидан Паҳлавонниёз ҳожи Юсупов, Назир Шоликоровлар Тошкентга келиб, 1917 йил 30 декабрда Асфандиёрхон томонидан ҳибсга олинган дўстларини озод қилишда ёрдам сўраб Туркистон ХКСга, сўнг Туркистон МИКга мурожаат этади. “Ёш хиваликлар” раҳбарлари

Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва Назир Шоликоровлар 1918 йил 10 январда Қўқонга бориб, Туркистон мухторияти ҳукуматидан ҳам ёрдам сўрайди. Мухторияти ҳукумати ҳам ҳибсдаги “Ёш хиваликлар”ни озод этишини сўраб Асфандиёрхон номига телеграмма йўллайди...

Бироқ, демократияга асосланган “Идораи-маршрутия”нинг фаолияти афсуски узоқ давом этмади. Муваққат ҳукуматнинг Хивадаги вакили генерал Мирбадалов ва муттасиб руҳонийларнинг, Асфандиёрхоннинг талаби билан 1917 йил 23 майда “Идораи маршрутия” фаолияти тўхтатилади. Кўпчилик эса Чоржўй, Мари, Тошкент ва Тўрткўлга ўтиб кетишга мажбур бўлди” (“Хоразмнинг қозикалони бўлган зот”, Азон.уз.21.07.2022 йил).

Қодирберган Низомаддинохун ўғлининг айтишича, Асфандиёрхоннинг таъқибу тазйиқидан сўнг “Бобоохун Хивадан қочиб Тўрткўлга, ундан эса Жумуртоғдаги Эшонёп қишлоғига боради. У ерда тирикчилигини қилиб юради”.

Бу орада, аниқроғи, 1919 йилнинг декабр ойида Туркистон совет қўшинларининг жанубий отряди И. Урядов қўмондонлигида, шимолий отряд эса, Н. Шайдаков бошчилигида Амударёнинг чап соҳилига ўтиб, Хива хонлигига бостириб кирадилар. Кўрсатилган қаршиликларга қарамасдан большевиклар, 1920 йилнинг январ ойи охирида Хива хони Саид Абдуллахонни тахтдан туширадилар. Жунаидхон эса кучлар нисбати тенг бўлмаганлиги сабабли чекинишга мажбур бўлади.

Шу тариқа 1920 йил 1 февралда Хива хонлиги ағдарилгач муваққат инқилобий қўмита тузилади. Муваққат ҳукумат аъзолари муҳожирликдаги “Ёш хиваликлар”дан иборат эди. Мулла Жуманиёз Султонмуродов муваққат ҳукумат раислигига

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

тайинлангач, Бобохун Салимовни ҳам ҳукумат аъзоси ва нозирликка таклиф қилади. Бироқ Бобоохун Салимов ўзининг маслакдош дўсти Полёзхожи Юсупов бу пайтда Тошкентда бўлгани бўлгани боис, у билан маслаҳатлашмагани учун бундай юқори лавозимни рад қилади. Ўшанда Полёзхожи Тошкентдан туриб Хивага-Бобоохунга мактуб йўллаб, ҳукумат аъзоси бўлса халқ учун фойдали ишлар қилиш лозимлигини айтгани, бу “Ёш хиваликлар” учун ҳам айна муддао эканлигини айтгач, Б. Салимов таклифга рози бўлади. Натижада “кундалик масалаларни ҳал қилишда ташкил қилинган ҳайъат- 3 кишидан иборат бўлиб Мулла Жуманиёз Султонмуродов - Раис, Полёзхожи Юсупов ва Бобоохун Салимовлар унинг муовинлари эдилар”(Ўзбекистон миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 1-дело, 4-11 варақлар).

Шунингдек, адлия нозирлиги қошида халқ суди ташкил қилиниб унинг раиси Олимжон Ақчурин эди, Кўчмамадхон Сапаев ва Бобоохун Салимовлар суднинг аъзолари бўлишган. Халқ судига катта ваколат-олий жазога ҳукм қилиш ҳам берилганди. Шунингдек, халқ суди фуқароларнинг арз-додларини тинглаш каби қозикалоннинг ишларини давом эттирарди. Орадан икки ой ўтиб 27-30 апрел кунлари халқ қурултойи бўлиб ўтади ва ҳукумат таркиби сайланади.

Полвонниёзхожи Юсуповнинг хотираларига кўра, қурултой ўтказилаётган вақтда қуйидаги воқеа содир бўлган: “Махфий қолмасинким, ҳар қаъла ва вакил сайлаш учун кетган одамлар халққа воқеани тушунтириб, халқни ўз ихтиёри бирлан биринчи Қурултойга вакиллар сайлаб келдилар. Қурултойга келган вакилларни кутиб олиб зиёфат қилмоқни ихтиёрини биродар Жуманиёз Оллақулиевга топширдилар. Бир неча кунда тамоми вакиллар келиб бўлдилар. Андин сўнг 22 ланчи апрелда

1-Қурултой мажлиси очилиб, вакиллар мани бир овоздин президиумга раис қилиб сайладилар. Ман туриб вакил биродарларга раҳматлар айтиб, илтимос қилдим:

-Президиум раислигига бизлар бирлан Тошкентдин Хива экспедициясида член комиссия бўлиб Туркистон ҳукуматидин келган нўғай биродар Ризоаддин Шокировни сайлаб, мани шунга муовин қилсангизлар эркан,-деб.-Нечунким, ушбу биродаримиз Тошкентлик мусулмон биродарлари тарафидан келган, ҳам шунингдек кўп катта Қурултойларни ўтказган, ҳам бизларга келган меҳмон турур. Ҳам меним розилигим шунда турур,-дедим.

Вакил биродарлар маним илтимосимни қабул қилиб президиум раислигига биродар Шокировни, биринчи муовинлигига мани, иккинчи муовинлигига Бобоохунни сайлаб қўйдилар.Аъзолар Қўшмаматхон, Шомурод бахши, Ғуломали ва бошқаларни сайлаб тамом қилдилар ҳам ишга тутиндилар.Биродар Шоликаров туриб:

-Бул вақтгача зулм истибдодга эзилиб хонлардин, ҳам оларнинг қуйруқи бўлган золим сипоҳи-тўралардин ҳам Жунайидхон, ҳам онга қуйруқ бўлган бир қароқчи туркманлардин кўрган хўрлик-зўрликларингиздан, Сизларнинг ичларингиздан хоннинг халққа қилиб турган зулм, жабру ситамларига тоқат қила билмай ҳижрат қилиб қочиб, Тошкентга бориб, Россия шўролар ҳукуматига зори-тавалло қилиб, мундаги фақир камбағал халққа бўлиб турган зулм-жабрларни англатиб, шўролар ҳукуматидан ёрдам олиб золимларни йўқ қилиб, Сизлар учун ушбу ҳеч тамом бўлмайтурган озодликни олиб бермакка сабаб бўлдилар.Албатта Сиз муҳтарам вакиллар бу муҳожирларнинг қилган хизматини тақдир қилсангизлар керак,-деди.

Тамоми вакиллар қўл чошиб қарши олдилар.Ҳам эълон қилди:

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

-Ушбу биринчи қурултойларингизни Туркистон ҳукуматида ўтирган мусулмонлар тарафидан муборакбодлик қилурман,-деди Шолиқаров. Яна қўл чопиб қарши олдилар.

-Ҳам кўп Қурултойларни фароғатчилик, осойишлик бирлан ўтказмақларингизни тилаб сўзимни тамом қилиб айтурман. Яшасин Хоразмнинг биринчи Қурултойи!,-деб сўзини тамом қилди яна Шолиқаров.

Вакиллар кўп узоқ қўл чопиб қабул қилиб, раҳматлар ўқиб миннатдорчилик эълон қилдилар. Андин сўнг Олимжон Ақчурин сўзлади, ҳукуматнинг тутган йўлларини халққа англади. Андин сўнг ҳар кимлар сўзладилар. Шунинг бирлан биринчи мажлис ёпилди. Вакиллар ўз манзилларига бориб, ноҳари қилиб истироҳат қилдилар. Кечада ҳам мажлис бўлди. Анда ҳам баъзи масалалар қаралиб ҳал бўлди. Ушбу тартиб Қурултой тўрт кун давом қилди. Товариш Измайлов ҳар мажлисда бўлур эрди. Шокиров, Ақчурин, ҳам Обидовлар Хоразм учун қонун асосини ҳозир қилдилар. Қонун асоси шундан иборат турур: Хоразм Россия шўроларига монанд бир халқ жумҳурияти турур деб ўрта йўл бирлан мамлакатнинг аҳволи руҳиясига мувофиқ қилиб қонун асосини тартиб қилган эрканлар. Шул қонун асосини ўқиб халққа тушунтирдилар. Вакиллар бутун қабул қилдилар. Қонун асосида 15 адад нозир бўлмоғи керак эркан. Шунга номзод кўрсатиб овозга қўйдилар. Нозирлар шўросининг раислигига уч кишини кўрсатдилар: бири фақир турур, бири Бобоохун, бири Мулла Жуманиёз.

Махфий қолмасинким, партиянинг мақсади Мулла Жуманиёзни раисликка ўтказмақ турур, халқ вакилларининг мақсади ё фақир ё Бобоохунни ўтказмақ турур. Шунинг бирлан бизларни учаламизни ҳам мажлисдан чиқариб юбордилар. Қурултой вакиллари

музокара қилиб қолдилар. Бизлар залга кириб ўтирдик. Бир неча сўз сўйлашиб ўтирган ҳамон биродар Мулла Жуманиёз айтди:

-Тақсир маним кўнглимга бир сўз келур, агар маъқул бўлса айтур эрдим,-деди.

Бобоохун эшон :-Хўп айтинг,-деди.

Мулла Жуманиёз айтди:

-Бизлар халқ учун музокара қилиб турмоқи ҳожат эрмас турур. Ман таклиф қилурман, аввалдин инқилобчиларнинг бошлиқи Ҳожи афанди эрди. Ҳам Марказий инқилоб қўмитасида раис эрди. Бул киши яна нозирлар шўросига раис бўлсин, ман муовин бўлурман, сиз адлия нозирини бўлинг.

Бобоохун айтди:

- Ман аввалдин айтурман, хўп яхши,-деб қабул қилди.

Ман айтдум:-Бобоохун эшон раис бўлсинлар, бизлар муовин бўлиб хизмат қилурмиз,-дедим.

Бобоохун Эшон айтдилар:

-Ман русча билмасман, фақат Ҳожи бобо бўлсин, маним адлия нозирлигим бўлур,-деди....”

Шу тариқа давлат бошқарув тизимида катта тажрибага эга бўлган ҳуқуқшунос Бобоохун Салимов камтарлик қилади ва 1920 йил 30 апрелдаги 1-БутунХоразм халқ вакилларининг қурултойида, Хоразм Халқ Республикаси раиси бўлиб сайланиш имкониятидан ўз ихтиёри билан воз кечади. Бироқ унинг давлатчиликдаги тажрибаси ва ҳуқуқшунослиги эътиборга олинади ва ҳукуматнинг адлия нозирини қилиб сайланади.

Маълумки, Хоразмлик жадидлар хонлик давридаги истибдод ва чор амалдорларининг зулми туфайли, то 1920 йилгача Асфандиёрхон, Саид Абдуллахон ва чор истибдодига қарши фақат сиёсий кураш олиб

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
боришганди. Яъни, бой мулкдор, савдогарлар тоифасидан чиқган “Ёш хиваликлар”нинг фаолияти асосан сиёсий курашларда кечганди. Фақатгина 1910-1913 йилларда ислохотчи бош вазир Исломхўжанинг ташаббуси ва саъйи ҳаракати билан Кабир Абдурашидов, Давид Бакиров, Мухтор Бакиров сингари ўқитувчилар Хўжайли, Хонқа, Гурлан бекликларида янги усул-жадид мактаблари ташкил этишганди. Шунингдек Хивада Рамазон Сайдашев, Аҳмаджон Акаев сингари татар ўқитувчилари ҳам фаолият кўрсатишарди. Бироқ айнан “Ёш хиваликлар”нинг Туркистон, Фарғона водийсидаги сингари жадид мактаблари очишгани, Беҳбудий, Авлоний, Ибрат ва бошқалардек дарслик ёзишгани тўғрисида уларнинг айримлари хотираларида (П.Юсупов, Б.Салимов, Б.Жуманиёзов) ва архив ҳужжатларида бирон тарихий факт йўқ.

Шунингдек. Фарғона водийси ва Туркистоннинг бошқа ҳудудларидаги каби хонлик даврида биронта жадид матбуоти нашр этилмагани ҳам тарихий ҳақиқат. Тўғри улар дунё матбуотидан хабардор бўлишган. Тарихчи Баҳром Ирзаев таъкидлаганидек, “Ёш хиваликлар” фақат Россия матбуоти, “Таржимон”, “Вақт”, “Иттифоқ”, “Тараққий”, “Юлдуз” газеталари, “Шўро” журналлари билангина чекланган эмас. Улар Эрон, Афғонистон, Миср, шунингдек Истанбулда турк тилида нашр этилган “Ваҳдат”, Ҳиндистоннинг Калькутта шаҳрида чоп этилган “Ҳабл ул-матн” ва бошқа нашрлар орқали ҳам жаҳонда юз бераётган ўзгаришлардан бохабар бўлаётган эдилар”. Яъни феодализм монархияга асосланган хонлик истибдоди, мустамлакачилар зулми шароитида, энг чеккадаги, темир йўл етиб келмаган, ишлаб чиқариш корхоналари деярлик бўлмаган (19 аср охири ва 20 аср бошларида ака-ука Крафтларнинг Янги Урганчда ёғ,

Хонқа, Хива, Гурланда айрим бойларнинг кичик ҳажмли пахта корхонасигина фаолият кўрсатарди), шу туфайли иқтисод таназзулга юз тутган Хива хонлигида, жадид матбуот, демакки театрнинг фаолият кўрсатиши учун вазият етилмаганди.

Бош вазир Исломхўжанинг бошқарув тузилмаси, ҳисобсиз ерларни ислоҳ қилиш, хонлик темир йўл келтириш, умуман давлатчилик борасидаги жадаллик билан кетаётган ислоҳотлари, афсуски 1913 йил августдаги суиқасддан кейин умуман тўхтаб қолади. Ана шу жараёнлар бевосита кўз ўнгида содир бўлган Полвонниёз ҳожи Юсупов, Бобоохун Салимов ва бошқа “Ёш хиваликлар” хонлик давридаги сиёсий курашларда тобланиб боришди. Гарчи улар Ҳусайинбек Матмуродов ҳамда бошқа сафдошларини йўқотишсада, хонлик истибоди ва мустамлакачиликка қарши курашда чекинишмади. Шу тариқа “Ёш хиваликлар” фақат хонлик тугатилиб Хоразм Халқ Республикаси фаолиятини бошлагачгина катта имкониятга эга бўлишди. Натижада ана шу имкониятдан фойдаланган ҳолдагина Хоразмда мактабларни ташкил қилиш, улар учун ҳам дарсликлар яратиш борасида саъйи-ҳаракат бошлашди. Шу билан бирга айнан бой берилган имконият-ўз ғояларини халқ оммасига етказишда катта рол ўйнайдиган матбуот, театр ҳам вужудга келди.

1920 йилнинг июнь-сентябр ойларида Хоразм Халқ Республикасининг Бобоохун Салимов бошчилигидаги делегация Кремлга дипломатик музокара учун боришганди. Музокара тўрт ойга чўзилганлигига масофанинг узоқлиги эмас, большевиклар раҳбариятининг ҳийла найранг билан иш тутиши, баъзи масалаларда юзага келган келишмовчиликлар, аммо

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Бобоохуннинг қаътияти сабабли амалга оширилган шартномани имзолаш эди.

Маълумки, 1920 йил 30 апрелдаги I-Бутун Хоразм қурултойида, Полёзхожи Юсупов бошчилигида нозирлар ХХР номидан РСФСРга бориб, Ленин бошлиқ большевиклар раҳбарияти билан музокара олиб бориш учун давлат делегациясини ташкил этишни энг асосий, долзарб масала қилиб қўйишади.

Натижада делегацияга раҳбар этиб етук ҳуқуқшунос, адлия нозирини Бобоохун Салимов сайланади. Жуманиёз Оллақулиев, Мулла Нурмуҳаммад, Мулла Ўроз, Матёқуб охун, Мулла Иброҳим, Мадримбой, Ших Муҳаммад, Мулла Ўроз Абдулла, Мулла Жуманиёзлардан иборат делегация шу тариқа 3 июнь куни Хивадан йўлга чиқади.

Бобоохун Салимовнинг “Кундаликлари”да ёзилишича, ҳижрий 1338 тарих ҳижрийда Хоразм халқ қурултойи иттифоқлари бирлан Русия шўролар ҳукуматининг маркази Масков шаҳрига қурултой тарафидин вакил бўлиб, шўролар ҳукуматини табрик қилиб, баъзи илтимослар қилмоқ учун биз фақирвакил Бобоохун ҳайъат раиси, Жуманиёз Оллоқулиев, Мулла Нурмуҳаммад, Мулла Ўрозлар ҳайъат аъзоликка сайланиб, Муҳаммад Ёқуб охун, Мулла Иброҳим ва Мадримбойлар раис хизматчиси, Ших Муҳаммад ва Мулла Ўрознинг одами Абдулла, Жуманиёзнинг одами ва товариш Луткевич, товариш Измайлов тарафидин йўлбошчи қилиб мазкур тарихда моҳи шариф рамазоннинг 17-сида пайшанба куни йўлга чиқиб, Хонқага келиб, Оллаберганбой Гавдон ва Хонқа шўроси раиси Матёқуб хўжа истиқбол қилиб дарё лабига келтириб, ҳаммаларимизни қайиққа миндируб узотиб қолдилар.

Қайиқларимиз Шоҳобод ёпи ичидан дарёга чиққан вақтда кеч бўлиб, қоронғи тушган сабабли кемачиларимиз юра билмай ноилож бир қайирда ётиб жума куни эрта бирлан дарёдин ўтиб Беклибой Боякнинг жойига бориб роҳатланиб таом еб, пешин вақтдин сўнг чиқиб шаҳарда Жуманиёз Оллоқулиев уйига бориб асойиш қилиб таомдин сўнг дарё бўйига бориб пароходда первий клласда жойлашдук. Пароход шанба куни йўлга равона бўлди....”

Шу тарзда делегация вакиллари Амударёдан пароход орқали Чоржўйга, ундан Бухоро, Самарқанд орқали Тошкентга етиб боришади. Бобоохун Салимов Тошкентдалик пайтида у ердаги Ҳиндистонлик Мавловий Баракатилло, Истамбуллик Козимбей, Қошғарлик Иброҳим Афанди сингари шарқ давлатларининг консуллари билан учрашиб, дунёдаги вазият, шарқдаги сиёсат, Россиянинг таъсиру тазйиқи бўйича суҳбатлашадилар.

Эътиборлиси шундаки, Турккомиссиянинг В.Куйбишев, М.Фрунзе, Крижаницкий каби раҳбарлари Бобоохун Салимов билан Тошкентда ўтказган музокараларда, Хоразм Халқ Республикаси томонидан тасдиқланган делегация аъзоларини ўзгартиришни талаб қилишади. Бобоохуннинг хотираларида ёзилишича, “Жуманиёз Оллоқулиевни баъзи важлардин мандат бермай, бизларга йўлдош қилмоқдин олиб қолдилар”. Бунинг устига Ж.Оллоқулиев ХХР делегацияси аъзоси бўлсада, Турккомиссия томонидан Тошкентда ҳибсга олиниб, то делегация Москвага кетгунча сўроқсиз турмада сақланади. Мақсад, ғоятда сиёсатдон, миллий кайфиятдаги арбобни Кремлга юбормаслик, делегация аъзолари орасида тушкунликни юзага келтириш эди.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Шунингдек, делегацияга Турккомиссия томонидан яна 4 рус аскар ва таржимон Иброҳим Бурнашев қўшиб қўйилади. Хуллас, ХХР делегацияси катта қийинчиликлар билан 18 июль куни Москвага етиб келишади.

Гарчи делегация Москвада РСФСР ташқи ишлар вазири Г.Чичерин, ўринбосари Л.Карахан, шарқшунос олим ва жамоат арбоби А.Самойлович, Хоразмда фаолият кўрсатган Г.Бройдо каби арбоблар билан баҳамжиҳат ҳар иккала давлат ўртасидаги шартномаларни ишлаб чиқишга киришсаларда, иш олға силжийвермайди.

Хоразмда бўлиб ҳақиқий вазиятни кузатган, Бобоохун Салимовнинг дўсти Бройдо Кремлдагиларнинг ХХР делегациясига нисбатан шовинистик муносабатда бўлаётганини айтади. Бобоохуннинг хотирлашича, Бройдо бу борада шундай деган: “ Сизларнинг ишингиз шу кунгача тағйир бўлгани (юришмаганининг), шартноманинг имзо қилинмаётганининг сабаби, баъзи кишилар онга рози бўлмай мони (қарши) бўлиб турганлар. Хусусан товариш Измайлов Хоразмдин келгандин сўнг мазкур шартномаларингизни кўруб, дебдурким, бу шартномадаги сўзлар асло Хива халқи ва ҳукуматининг ёду-хаёлларида йўқ турур. Оларга бу тариқа кўп ҳуқуқ бермак лозим эрмас”, деган. Яъни делегацияни Ленин қабул қилишни ортга суриб, ташқи ишлар вазири Чичерин учрашувидан кейиноқ асосий мақсад бўлган ХХР суверинетити тўғрисидаги шартномани имзолашдан ўзини олиб қочади.

Делегация раҳбари Бобоохун Салимов музокара ўтказиш ва шартномани имзолатиш борасида Ленин, Троцкий каби большевик арбоблар билан учрашиш имконини тополмайди. Гарчи улар ҳар кун Кремль ва ташқи ишлар вазирлигида сарсон бўлсаларда, ортга қайтишни ўйламай, Ленин билан учраштиришни талаб

қилишади. Бу борада делегацияга Бобоохуннинг дўсти Г.И.Бройдо ёрдаб бериб Ленин билан учраштиришга ҳаракат қилади. У 1920 йил апрель-июль ойларида РСФСРнинг ХХР даги мухтор элчиси бўлиб ишлаган, воҳадаги кўплаб зиёлилар, хусусан Бобоохун билан дўстлашган, ҳатто унинг Гурландаги уйида меҳмон ҳам бўлганди.

Бироқ ХХРнинг иқтисодий, сиёсий, миллий хусусиятларини яхши билган Бройдо республика раҳбарларига ён босган дея айбланиб, шахсан Лениннинг кўрсатмасига кўра ишдан четлаштирилиб Москвага чақириб олинганди.

Хоразм делегациясининг Москвадалик пайтида шаҳардаги кўплаб сайилгоҳ, театр, концертларга бориши большевиклар томонидан атайин ташкиллаштирилади. Мақсад чекка бир ҳудуддан келганларга гўё ўзларининг меъморчилигу маданиятини намоёниш этиб, қудратини кўрсатиш ва уларни қойил қолдириш эди. Аммо делегация аъзолари учун биринчи галдаги мақсад сайру томоша эмас, Хоразм билан Россия ўртасида шартнома имзолаш бўлган. Шу боис улар Ленин билан учрашиш имкони бўлмаётган пайтларда, Москвадаги шарқ мамлакатларидан келган элчи, консул, ҳарбийлар билан суҳбатлашадилар.

Хусусан, Измирлик Назмий Содиқбей ва доктор Фуводбей, Бухоролик Мирза Маъди Хўжа додҳо, Татаристон жумҳурайиси Саидалиев, Туркия ҳукумати хорижия нозири Жамол пошшо, Эронлик Мирсолиҳ Музаффарзодалар билан учрашиб суҳбат қурадилар.

Хоразм делегацияси Ленин билан учрашиб музокара олиб бориш чўзилаверган ўша кезларда, Петроградда, Бокуда бўлиб ўтган халқаро шарқ халқларининг

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
конгрессида ҳам иштирок қилиб келадилар. Шарқ халқларининг ҳаёти ва ўша пайтдаги сиёсат муҳокама қилинган ҳар иккала конгрессда Бобоохун Салимов шарқ давлатларидан келган вакиллар, хусусан Хоразмлик Бекжон Раҳмон ва унинг сафдошлари билан фикрлашиб олади.

Бу орада Бройдонинг ҳатти ҳаракатлари билан Ленин ниҳоят хоразмликларни қисқа фурсатга қабул қиладиган бўлади. Ниҳоят 1920 йил 10 август жума куни Ленин Бобоохун Салимов, Мулла Ўроз ва Мулла Нурмуҳаммадни Кремльда қабул қилади. Кремль ходими Бурнашев ва Кельбер кузатувида Ленин хонасига кирган хоразмликлар ҳол аҳвол сўрашиб, воҳадаги вазият ҳақида сўзлаб берадилар. Бобоохун Ленинга қарата “келганимизга анча бўлди, то шу вақтгача бизлар сизга йўлиқа билмадук” дейди. Шунда Ленин ҳозир уруш кетиб турганини баҳона қилиб, “ мундин сўнгра ҳар вақт сизларга бировдин зулм ситам етишса дарҳол манинг хусусий ўзимга бир хат ёзиб билдиргайсизки, они дарҳол даф қилурман”, дея жавоб беради. Шу вақт хонадаги телефон жиринглаб, ким биландир гаплашгач, “ мани бир ишга чақирадурлар, афу қилингларким, яна ҳар вақт сўзлашмак кўнгилларингизга тушса албатта яна йўлуқурмиз” дейди.

Гўёки, хоразмлик вакиллар билан шунчаки ўтирган, бу иш эмасдек. Шу боис Бобоохун сиполик билан Ленинга “ Ишларимиз битса тезроқ кетмоқчимиз” дея ҳар иккала давлат ўртасида шартномани имзолашни унга эслатиб кўяди.

Ленин эса, Бобоохуннинг хотираларида ёзилишича, “ман ушбу кун сизларининг ишларингизни комиссияга айтурман. Албатта тез биткарурлар”, дея жавоб беради. Шу тарзда музокара бошланганига энди 20 дақиқа

бўлганида Ленин ваъдани қуюқ қилиб, “ иш” баҳона Бобоохунни ўзидан узоқлаштиришга ҳаракат қилади.

Лениннинг ваъдасига ишонган хоразмликлар бир ҳафтача яна сарсон бўлиб, РСФСР ташқи ишлар вазирлигига қатнайдилар. Имзоланажак шартномани муҳокама қилиб тайёр ҳолга келтиришади. 15 моддадан иборат иқтисодий алоқалар, 8 моддадан иборат ҳарбий ва сиёсий соҳалар бўйича шартнома тайёрланади. Шартномаларда ҳар иккала давлатнинг тенг ҳуқуқлилиги ва манфаатлари ифодаланганди.

РСФСР ташқи ишлар вазири ўринбосари Л.Карахан Бобоохунга шартномаларнинг русча матни билан танишиб чиққанини, яна бир ҳафтадан кейин шартномани имзолаш мумкинлигини айтади. Лениннинг “тез” деган ваъдаси хуллас икки ҳафтагача чўзилади. Аммо яна ҳафта ўтадики, шартномани имзолаш бўйича аниқ фикр РСФСР ташқи ишлар маҳкамасида йўқ эди.

Бунинг устига Ленин томонидан уларга Москвадалик пайтида ҳамроҳ қилиб қўйилган кузатувчилар Хоразм делегациясини мазах қилиб устидан куладиган одат чиқаради. Бобоохун хотираларида бу ҳақда шундай ёзади: “Кельбер бирлан таржимонимиз Иброҳим Бурнашев кам-кам бизларни содда ва бечора кўруб беадобона сўзлари ва хойинона ҳаракатлари ҳаддин ошган жиҳатдин, оларнинг аҳволитидин товариш Бройдо бирлан товариш Янсонни огоҳ қилиб хизматларидин бекор этиб, Кельбернинг ўрнига Крашилов, Бурнашев ўринга Бакиевни тайин қилдурдик”.

Бу орада Лениннинг топшириғига кўра, А.Измайлов тайёр ҳолга келган, РСФСР ташқи ишлар маҳкамасида Г.Бройдо, Чичерин, Караханлар томонидан Бобоохун ҳамкорлигида тайёрланган шартномага илова қўшишни талаб қилади. Измайлов Бобоохунга РСФСР ташқи ишлар

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

ишлар маҳкамаси комиссиясининг илова масаласида мажлисини ўтказишни айтади.

Хоразм делегацияси ўзларининг манфаатларига зид, Россия фойдаси учун тайёрланаётган илова ҳақидаги мажлисга бормай байкот эълон қиладилар. Бобоохунга маслакдош дўсти Бройдо шундай дейди: “Сизларнинг фойдангиз учун биринчи даражали муҳим ва даркор моддаларга илова қўшиб, Хоразм ҳақида фойдасиз, балки зарарли бўлгудек иш олиб бормоқчи улар. Нечук бўлса ҳам ғайратли бўлинг, ман ҳам қўлдин келган ёрдамни дариғ қилмасман”.

Гарчи Бройдо ёрдам беришга интилсада, А.Самойлович, Л.Карахан каби РСФСР ташқи ишлар маҳкамаси ходимлари Бобоохун олдида Ленин тобшириғига кўра тайёрлатилган иловани бериб уни имзолашни таклиф қиладилар.

Иловада, Бобоохуннинг хотираларида ёзилишича, “Хоразмдаги бутун почта ва телеграфлар Русия ҳукуматининг ихтиёрига қоладур. Хоразмнинг ҳозирда экилмай турган ерларидин русларнинг истифода (фойдаланмоқ) этмоқ ҳақи борлигини Хоразм ҳукумати тасдиқ қилади. Амударё аёқи, Орол денгизида балиқ овламоқ русларга махсусдир. Ариқларни қазмоқ ва тозодин ариқ ёрмоқ русларнинг тадбирлари ва хоҳлаганларга мувофиқ бўлур. Ва доғи Хоразм ҳукумати ўз еридин оташ араба йўли берур ва йўлнинг ҳар тарафидин бир чақиримлик ер ҳам берур” дейилганди.

Бобоохун фикрига кўра, “бу илова Хоразм ҳақинда генерал Кауфман ва Галкинлар ясаган шартномалардин минг мартаба ёмонроқ турур. Шу боис илованинг охиirroқларини қулоқ эшитса ҳам, кўнгул фаҳм этмай, курсига суяниб, молу-ҳайрон бўлибманки, иловалар

ўқилиб тамом бўлгандин сўнг, ҳаммалари мани ёнимдин чиқиб кетганларини ҳам онгламай қолубман”.

Шундан кейин Бобоохун Ленин томонидан буюртма бўйича А.Самойлович тайёрлаган иловани имзоламаслигини айтади. Шунда Самойлович, “ман ёлғиз таржимон турурман, бошқа иш қўлимдан келмас, аммо не чора қилурман” дея ташқи ишлар вазирлигига мурожаат қилишни айтади.

Сўнгра Бобоохун Чичерин, Карахан каби рус дипломатлари билан музокара олиб бориб, Хоразм делегацияси иловани имзоламаслигини билдиради. Делегация раҳбари сифатида Бобоохун, “бизларнинг ишларимиз бул тариқа чувалашаверса, бизларга шартнома даркор эрмас”, дея Ленин билан учраштиришни талаб қилади.

Чичерин илова бўйича Караханга учрашиш кераклигини айтади. Карахан эса бетоблигини айтиб узр сўрайди. Шунда бюрократик тўсиқлар жонига теккан Бобоохун Чичериннинг ёрдамчиси Крашиловга, “товариш Ленин билан товариш Чичеринга телефон қилинг, ўзим ёнингизда турурман, то оларни кўрмагунча бизларни ишларимиз битгудек ўхшамайду” дейди. Крашилов эса телефон бузуқ дея баҳона топади. Икки ойдан бери тайёр шартномани имзолатолмай сарсон бўлаётган делегация охири РСФСР халқ комиссарлари кенгаши бош назоратчиси Бакиев олдига шундай шарт қўяди. Бобоохун унга шундай дегани унинг хотираларида қуйидагича келтирлади: “Ўзим югурмагунча, кишига инониб иш битмайду. Крашилов бизга айтадурким: “Ман Ленин бирлан Чичерин иккисига ҳам телефон бердим. Жавобида иккиси ҳам дедиларким, Хива вакиллари сўзларини Караханга айтсунлар. Карахан бизларга айтур деб Крашиловнинг бу сўзи Карахан бирлан маслаҳат

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
айтилган сўздир. Ман бунга ишонмасман. Улуғлар ҳаргиз вакиллар сўзларини бизларга бевосита айтмасун демаслар, бу ёлғон турур. Бизнинг жойдаги телефонларни бузуқ дегани ҳам ёлғон турар. Бизларни товариш Ленинга йўлиқмоғимиз зиёда зарур ва лозим эрканини, то шул кунгача ҳеч бир ишларимизни битмай турганини айтуб қўйдик. Жавобида дедиким: ушбу сўзларингизни Ленинга билдирурман. Нима жавоб айтса яна сизларга айтурман деди”.

Аммо на Ленин, на Чичерин ҳар иккала давлат ўртасида имзоланажак шартнома ёнидан, Хоразм манфаатлари учун зид, Россия манфаати устун иловани олиб ташлашни истамасди.

Шундан сўнг Бобоохун Салимов Чичерин ва Караханга, агарда иловани имзолаган тақдирда, большевикларнинг шарқдаги сиёсати, хусусан Лениннинг Чор Россияси зулми остидаги Ўрта Осиё халқлари мустақилдир деган ғоясига путур етажаги, шундан кейин большевиклар сиёсатига ҳеч ким ишонмаслигини батафсил тушунтиради.

Ана шундан сўнггина Ленин, Чичерин ва Карахан Хоразм манфаати учун зид бўлган иловани олиб ташлаб, шартномани имзолашга рози бўладилар.

Шу тариқа “ 1920 йил 13 сентябрда Кремльда РСФСР ва ХХР ўртасида шартнома имзоланади. Шартномани РСФСР томонидан ташқи ишлар вазири Г.В.Чичерин, ХХР номидан адлия вазири Бобоохун Салимов имзоладилар” (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1 рўйхат, 6-дело, 128-129 варақлар).

Ушбу шартномага кўра, РСФСР ҳукумати ХХР мустақиллигини ва дахлсизлигини тан олди. Россия империяси даврида рус капиталистлари томонидан Хива хонлиги ҳудудида бунёд қилинган барча банклар,

заводлар, фабрикалар, савдо корхоналари ва бошқа иншоотлар ХХР мулки деб тан олинади. Давлат чегараси деб, 1920 йил 13 сентябрдаги чегара тан олинди ва чегара белгилаб қўйиладиган бўлди. РСФСРда яшайдиган ХХРнинг фуқаролари, ХХРда яшайдиган РСФСР фуқароларининг ҳуқуқ ва бурчлари белгилаб олинади.

“Имзоланган шартнома 1920 йил 29 сентябрда РСФСР МИК сессиясида ва 1920 йил 26 октябрда ХХР нозирлар кенгашида тасдиқланади” (Ўзбекистон миллий архиви, Р-71 фонд, 1-рўйхат, 6-дело, 128-129 варақлар).

Ана шу тариқа икки ой давомида Бобоохун Салимов бошчилигидаги делегация Ленинни ўзларининг тайёрлаган ХХР мустақиллиги тўғрисидаги шартномани тан олдиришга мажбур қилади.

15 сентябр куни Бобоохун Салимов Москвада Анварпошшо билан учрашиб қўлга киритилган дипломатик ғалаба, бундан кейинги ХХРнинг сиёсати масаласида суҳбатлашадилар.

17 сентябр куни эса Хоразм делегацияси раҳбари Бобоохун Салимов Москвадаги ХХР элчилари ва ҳамроҳлари билан ўзларининг ХХР мустақиллиги ҳақидаги шартномани РСФСР томонига имзолатгани шарафига тантанали зиёфат берадилар. Ушбу тадбирда Туркия вакиллари Анварпошшо, Самийбек, Афғонистоннинг мухтор вакили Муҳаммад Муҳаммад Валихон, Доғистонлик Шамил афанди, Москвадаги мусулмонлар кенгаши раиси Султон Алиев ва бошқалар иштирок қилишади.

Ушбу тантанада Анварпошшо шундай нутқ сўзлайди: “ биродар Бобоохун бу Осиё иқлимининг, хусусан Ислон мамлакатлари хароб ва беъэтибор бўлиб, аксари ерлари мусулмонларининг қўлидан кетуб турган бир вақтда сиз руслар бирлан бул тариқа мусулмонларга манфаатли

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

аҳдномани Хоразм учун ясаганигиз бир улғ қаҳрамонлик ва фавқулодда бўлибдурким, бул тариқа бошдан аёқ мусулмон фойдасига бўлган аҳдномани неча юз йиллардин буён ҳеч ислом мамлакати қила билган эрмасдур. Оллоҳ таоло бу ишингизни доимо муборак қилғай. Неча юз минг аскар кучи бирлан қилиб бўлмаган ишни, ёлғиз тил ва қалам кучи бирлан битказибсиз”.

Хуллас, тантанали тадбирдан кейин кўпга чўзилган, машаққатли сафар якун топади ва Бобоохун Салимов бошчилигидаги делегация ХХР мустақиллигини тан олган шартномани олиб, Москва, Самара, Оренбург орқали октябр ойида Хоразмга етиб келадилар.

Бироқ ХХР мустақиллигини тан олдирган “Ёш хивалик”ларнинг амалга ошираётган фаолиятлари РСФСРнинг мухтор вакили М. Сафонов, Хоразмдаги Қизил Армия қўшинларининг Хоразм иштирокиюн партияси раҳбарларига маъқул келмас, улар қоғозда тан олинган мустақилликни амалга оширишга тўсқинлик қилишарди. Натижада 1921 йилнинг мартада бир гуруҳ коммунистлар ва қизил армия сиёсий ходимлари Полёзхожи Юсупов ва сафдошларини бадном қилиб ишдан олмоқчи бўлдилар. Улар ўз ниятларига эришадилар ҳам.

Натижада Полёзхожи Юсупов ва унинг ҳукумати аъзоси бўлган Бобоохун Салимов, Назар Шоликоров ҳамда бошқа сафдошлари қочиб яширинишга мажбур бўлдилар. Полвонниёзхожи Юсуповнинг “Хотиралари”га кўра, айнан 1921 йил мартадаги тўнтаришидан сўнг М.Сафонов ва унинг тарафдорлари “шул вақтда Гурланга Бобо Охун Эшонга бир неча милиция юборган эрканлар. Милициялар бориб, Бобо Охун Эшонни уйини мусодара қилиб, ўзини орестоват қилиб, олиб қайтганлар. Қўшқўприкка келгандин сўнг Бобо Охун Эшон таҳорат

қилмоқчи бўлган. Шул вақтда милициялар отларини ёнига келганлар. Бобо Охун Эшон вақтни ғанимат топиб, қоронғу оқшомда бир тарафга қочиб кетган. Милициялар отларидин фарахат бўлгандин сўнг келиб, Бобо Охун Эшонни тамоми ҳар тарафларга югуруб, қараб ҳеч ердан топмай, йўлдош бўлиб келган Муролдбой Охунга кўп изо ва ҳақоратлар берганлар. Шунинг бирлан тонг отуб тамоми қалъа ва қишлоқларга отлиқ юриб, ҳеч бир асар топмай, қайтиб шаҳарга келиб маълум қилганлар...”. Яъни Бобоохун Салимовни Гурландан олдириб уни Хивага келтириш бўйича М.Сафоновнинг саъйи-ҳаракатлари барбод бўлади.

Натижада Бобоохун Салимов яна ўзини ҳимояланишга, маълум бир муддат сиёсатдан чекинишга мажбур бўлади. Шу тарзда М.Сафоновнинг ва большевиклар таъсири, талаби билан ХХР ҳукумат нозирлари ҳам янгидан тайинланади, уларнинг кўпчилиги коммунистик партиянинг аъзолари эди. РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили М. Сафанов, Пурхив бошлиғи-Х. Мусаев, Ш. Ҳасанов, Х. Ваисов каби қизил армиячилар эса ўзларини худди хонлик давридаги Чор Россияси амалдорларидек тутишар, шунинг учун ҳам “Ёш хиваликлар” ишларига доимо аралашиб туришарди.

Вазият шу даражага етадики, большевиклар халқаро ҳуқуқни бузиб, Бобоохун Салимов ва Г. В. Чичеринлар имзолаган РСФСР ва Хоразм ўртасидаги шартномани бузиб келишар ва бунинг яққол исботи 1921 йил 6 мартдаги машъум воқеа-ҳукумат тўнтариши эди. Большевикларнинг ўзларини чор амалдорларидек тутганлигини ХХР раҳбарларини “ўз вазифасини бажармаган” деган баҳона билан ҳатто 2 ойдан ўзгартириб турганлигидан ҳам билиш мумкин.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

1921 йилнинг 6 мартдан сентябр ойигача бўлган қисқа муддат ичида Ж. Қўчқоров, М. Оллаберганов, М. Ибняминов ва яна М. Оллабергановлар ХХР ҳукуматини бошқардилар. Бундан ташқари қизил қўшин томонидан кўплаб нозирлар ҳам бир неча бор алмаштириб турилган.

1921 йилнинг сентябрида ХХР МИК раиси қилиб Отамахзумохун Муҳаммадраҳимовнинг тайинланиши эса ХХР фаолиятида ўзгариш ясади. У ҳукумат бошлиғи бўлгач, амалга оширган ишлар ҳатто большевиклар “доҳий”сини ҳам чўчитиб қўйди. О. Муҳаммадраҳимов Москва топшириғига кўра ХХР фавқулодда комиссияси раиси бўлиб келган А. А. Иоффени ХХР ички ишларига аралашгани учун 24 соат ичида Хоразмдан чиқиб кетишни талаб қилиб ультиматум топширади.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов шунингдек, 1921 йил 6 мартда номи бадном қилинган, большевиклар таъқибига туфайли яшириниб юрган шахсларни ХХР раҳбарлари сифатида ишга таклиф этади. Жумладан Бобоохун Салимовни ҳам. Тўрткўл, Юмритоғ ва туркманлар орасида яшириниб юрган Бобоохун Салимов шундан сўнггина Хивага бориб яна сиёсий фаолиятга киришади.

ХХР МИК ҳайъатининг қарори билан дипломатик тажрибага эга бўлган Бобоохун энди Афғонистонга элчи қилиб тайинланади. Бироқ 1922 йил 5 февралдан ХХР ташқи сиёсатини РСФСР ҳукумати орқали олиб борилиши муносабати билан қўшни давлатлардаги элчилар қатори Бобоохун Салимов ҳам чақириб олинади. Энди у Хоразмда маориф ва маданият нозирлигида мактаблар учун янги ўқув қўлланмалари яратиш комиссиясининг раиси бўлиб ишлай бошлади. Полвонниёзхожи Юсуповнинг “Хотиралари”га кўра, у Москвага бориб Бройдо, Караханлар билан учрашади. Ўша суҳбатларда Бройдо,

Карахан каби Бобоохун Салимовнинг дўстлари Полвонниёзхожидан уни сўраб суриштирадилар. Ўша суҳбатдан маълум бўлишича Бобоохун шу даврда Хивадаги мадрасада мударрислик фаолияти билан шуғулланган.

Бобоохун Салимов ушбу вазифада ишлаб туриб ўзи ҳам мактаблар учун “Алифбе” ва “Ўқиш” китобини яратади. Шунингдек маслакдош жадид биродари Мулла Бекчон Раҳмонов билан ҳамкорликда ўқув қўлланмалари ёзади. Айниқса унинг “Мактаб” сарлавҳали шеъри халқ маорифи учун сидқидилдан ишлаган жонкуярнинг ёрқин қиёфасини кўрсатади:

*Хушдур не бало ҳавойи мактаб,
Жон ўлса раво фидойи мактаб.
Мактаб демаки мадори илмдир,
То илм иладур бақойи мактаб,
Рашк ўтига ўртамиш Эрамни,
Гулзори фараҳ фазойи мактаб
Анвойи илм маъданидир.
Ҳар гўшайи бир саройи мактаб.
Тан ўлғуси булбули баҳорда.
Тифлони ғазал саройи мактаб.
Ҳар кимда бор эрса жаҳл дарди
Даф айлагуси давойи мактаб
Гўдаклар адибу олим ўлмас.
То чекмагунча жафо мактаб,
Топмоқ тиласанг икки жаҳонни
Зинҳор бўл ошнойи мактаб,
Хоразм элин айлагай мунаввар,
Нури қамари саймойи мактаб,
Мингдан бирини тугатмас Ожиз
Юз йил деса ҳам санойи мактаб.*

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

“Хоразм элин айлагай мунаввар мактаб” деб билган Бобоохун Салимовнинг давлат бошқарувидаги тажрибаси инobatга олинади ва 1923 йил бутун Хоразм аҳлининг IV қурултойида ХХР адлия нозирининг муовини, 1924 йил 26 мартдан ХХР адлия нозири вазифаларида фаолият кўрсатиб бошлайди. Шунингдек у 1924 йил 17 апрелдаги руҳонийларнинг I-қурултойи чақирилиши ва ўтказилишига раҳбарлик қилди.

Полвонниёзхожи Юсуповнинг “Хотиралари”га кўра ушбу қурултой ташкил этилиши ва ўтказилишида Бройда фаоллик қилган. У Хивага келгач Бобоохунни Гурландаги уйдан Хивага чақиртириб айнан унга қурултойни юқори савияда ўтказишига ишонч билдиради. Бройдонинг таклифи билан Полвонниёзхожи, Бобоохун ва Нуржон охун раҳбарлигидаги комиссия ташкил этилади ва уларнинг саъйи-ҳаракати билан қурултойга нафақат Хоразм, балки бошқа худудлар, жумладан Бухоро ва туркман уруғларидан вакилларнинг иштироки таъминланади.

Афсуски 1924 йил 22 ноябрдаги миллий давлат чегараланишидан кейин Бобоохун Салимов сиёсий фаолиятини тўхтатиб аввал Гурланда, кейин Юмуртоғ этагидаги, Эшонёп бўйидаги қишлоқда деҳқончилик билан шуғулланишга мажбур бўлади....

Бу вақтда жамиятдаги онгли, фикрлаш тарзига эга бўлган инсонларни “халқ душмани” деб атай бошлаган давр бошланганди. Бобоохун Салимовнинг кўпгина таниш билишлари ҳам шу тарзда “халқ душмани”га чиқарилиб, қамоқхонага ташланади. У бир танишини ҳақлиги ва ҳеч қандай “халқ душмани” эмаслигини исботлаб Қипчоқдаги қамоқхонадан чиқаради.

..1929 йил 9 майининг кунчиқар маҳали махсус Бобоохунни йўқ қилиш учун тузилган гуруҳ Юмуртоғдаги қишлоққа боради. Қодирберган Низомиддинохуннинг

хотирлашича, “бемаҳалдаги отлар дупури ва ниҳоят эшикнинг қаттиқ тақиллаши Бобоохун ва унинг умр йўлдоши Шукуржон аяни безовта қилади. Долонда турган Бобоохун уларни кузатиб “ахир бу таниш йигитларку” дея ҳайрон бўлади. Бироқ уларнинг важоҳатини кўриб қочмоқчи бўлади. Афсуски, уни тутиб отиб ўлдиришади. Ўғли Соатаддин қочиб бораётганида унга ҳам икки ўқ узишади. Шукурки, ўқ тегмайди. Бироқ, 1930-йиллар қирғинидан қочиб қутулаолмай “халқ душмани” деб қамалади”.

Шу ўринда тарихчи сифатида мени кўп йиллардан бери бир савол ўйлантирарди: Бобоохун “ахир бу таниш йигитларку” дея таниган кимсалар кимлар бўлиши мумкин? Собик иттифоқ пайтида айтиб келинган “босмачилар”ми, ёхуд ГПУ(Давлат бош сиёсий бошқармаси) чиларми? ГПУчилар нега судсиз, сўроқсиз уйига бостириб келганича отиб ўлдиришди? “Босмачилар” деган тахмин ўз-ўзидан йўққа чиқади. Зеро, бу пайтга келиб Хоразм воҳасида совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат-“босмачилик” деярилик тугатилган эди.

Демак, ГПУми?Маълумки, бу пайтда ушбу ташкилот такомиллашиб ўз иш услубига эга эди: қайсидир иш бўйича айбдор деб гумонланган шахс ҳудуддаги бўлимга чақиртирилар ва тергов ҳаракатлари олиб бориларди. Қолаверса Бобоохун 1924 йилдаги миллий чегараланишдан кейин умуман сиёсатдан чекинган ва ўз ерида тинчгина деҳқончилик қилиб келарди. Хуллас, бу савол, яъни Бобоохунни айнан уйига бориб ўлдиришдан қайси гуруҳ, кимсалар, ташкилот манфаатдор эди, деган савол мени тарихчи сифатида кўп йиллардирки ўйлантириб келади. Шундан келиб чиқиб гувоҳлар (турмуш ўртоғи Шукуржон ая, ўғли Соатаддиннинг)

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
кўрсатмалари, хотиралари , ёхуд биронта архив ҳужжати
йўқ ёки топилмаган экан, савол меним назаримда
жавобсиз бўлиб келар эди...

Шунга ўхшаш бир ҳолат: Бобоохуннинг сафдоши
Бекжон Раҳмонов ҳам, айрим тарихчилар, хусусан
профессор Олланазар Собировнинг (“Хоразм ҳақиқати”
газетасининг 1992 йил 18,27 февраль) мақоласида 1929
йил Амударёдаги кемада ўлдириб кетилгани ёзилади.

Агарки Бобоохуннинг ўтмишдаги сиёсий фаолияти,
ёхуд Кремлдаги шижоати, қаътияти туфайли десак,
орадан 9 йил ўтгач уни жисман ўлдиришга зарурат
бормиди? Негаки Полвонниёз ҳожи Юсупов, Назир
Шоликоров, Худойберган Девонов сингари Бобоохуннинг
сафдошлари бу пайтда Хивада одатий турмуш тарзи
билан ҳаёт кечиришарди. Шунингдек 1924 йилдаги
миллий чегараланиш пайтида Хоразм манфаатлари учун
қаътиятлилик билан курашган Султонқори Жуманиёзов,
Қаландар Одинаевлар эса совет идора-ташкилотларида
фаолият кўрсатишарди. Демак, Бобоохун Салимовни
кимлар, нимага, қандай мақсадда ўлдиришганди????!!

Ушбу саволга жавобни Салимохуннинг Гурлан
туманида яшовчи авлодлари, шажаранинг вакиллари
қўйидагича изоҳлашди:

-Бобоохун ўзига республика давридаги адлия нозири,
Москвага боргандаги берилган дахлсизлик мандатини
сақлаб қолган бўлиб, шу асосда 1928-29 йилларда
аксилинқилобчиликда айбланиб ноҳақдан қамалган
юртдошларини озодликка чиқарган эди. Табиийки
Манғит, Қипчоқ ва округдаги ГПУчилар бу ҳақда ўзининг
юқори идораларига маълум қилишади. Натижада юқори
бошқарув тузилмаси, ишларига тўсқинлик қилаётган
Бобоохунни йўқ қилишга буйруқ беришади. Натижада
буйруқни ижро этиш учун тузилган гуруҳ 8 май куни

(яъни суиқасддан бир кун олдин) Эшонёп бўйи қишлоғига бориб тунаб қолишади. Маҳаллий аҳоли кийимидаги (жумладан туркман либосидаги) қуролланган отлиқларнинг бедазорда ниманидир муҳокама қилишаётгани, тунни шу ерда ўтишаётганини қишлоқдаги айрим кишилар кўришган. Айнан ана шу гуруҳ эртасига бемаҳалда Бобоохун уйига бориб унга суиқасд қилишган...

Маълумки, Бобоохуннинг сафдошларидан Полвонниёз ҳожи Юсупов, Султонқори Жуманиёзовлар 1936 йилда хасталиги туфайли вафот этишади ва Хивага дафн қилинишади. Бироқ улар билан бир сафда, бир ғоя учун курашган Хоразмлик жадидлардан Худойберган Девонов, Назир Шоликоров ва бошқалар “Катта террор”- 1937 йилда “халқ душмани” сифатида қамалиб, 1938 йил 4 октябрда отиб ўлдирилган.

Агарки...агар тақдир Бобоохун Салимов, Бекжон Раҳмоновларга ҳам атиги 7 йил, Полвонниёз ҳожига 1 йил яшашни инъом қилганида, табиийки давр тўфонлари уларни ҳам ўз домига тортиб кетарди.

...1929 йил 9 май. Бобоохун ҳаётининг сўнгги куни....

Умр интиҳоси фожиали тугаган Бобоохун Салимовнинг ҳаёти тарихчи Жумабой Раҳимов ёзгандай “Чақмоқ каби чақнаб ўтди. У ғоят мушкул бир пайтда ҳақ ва ҳақиқат учун кураш йўлига кирди”...

Жадид зиёлиси Бобоохун Салимовдан Ёқутжон, Ҳадияхон, Исомиддин, Соатаддин, Абдулла, Ҳамидулла, Шуқурилла исмли фарзандлар ва энг асосийси яхши ном қолди ва сулола давомийлиги давом қилмоқда.

ХУДОЙБЕРГАН ДЕВОНОВ

Хоразм жадидларининг “Ёш хиваликлар” ҳаракати (партияси) намояндаларидан бири Худойберган Девонов-

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
1878 (айрим манбаларида 1879) йили Хивада, Қадам Ясовулбоши исмли хон амалдорининг мирзаси бўлиб хизмат қилувчи Нурмуҳаммад девон ва Рўзика ая хонадонидан таваллуд топганди. Худойберганнинг отаси, айрим манбаларда айтилишича, хон саройида мунший (котиб) ва табиб бўлиб хизмат қилган. Бошқа бир манбада Нурмуҳаммад отанинг Хўжайли туманида ҳоким бўлганлиги айтилади. Худойберган Девоновнинг ворисларидан бўлган Абдулла Юсуповнинг изланишларига кўра, Нурмуҳаммад Хўжайли туманидаги ер-сувнинг бошқарувчиси бўлган. Х.Девоновнинг ўзи 1937 йилда НКВД терговчиларига берган кўрсатмасида Хива туманидаги Бадирхон қишлоғида отасининг 6 гектар ери бўлгани ва у шу ерларни теварак-атрофдаги деҳқонларга бўлиб берганини ҳамда шу ерлардан даромад олганини айтган.

Х.Девоновнинг 1935 йил 9 декабрда Урганчда ёзилиб, лотин ёзувида машинкада кўчирилган ҳужжатга қараганда, “Худойберган” нафақат бўлажак фотографиянинг, балки отасининг ҳам исми бўлган. Яъни исм-шарифи Худойберган Нурмуҳаммедов бўлмиш ота тўнғич фарзанди дунёга келганида азбаройи хурсанд бўлганидан ва бу бевафо дунёдан ёлғиз ўтмай, из қолдириб кетажасига ишонганидан Оллоҳга шукроналар айтиб, фарзандини ҳам Худойберган деб атаган. Худойберганга қўйилган Девонов шарифи эса отасининг хон девонхонасида ишлаганидан келиб чиқиб қўйилган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Наим Каримовнинг ёзишича, “шу нарсани айтиш жоизки, тарихнинг биз тилга олган даврларида жангари уруғларга мансуб кимсалар яқин шаҳар ва ўлкаларга бориб, қул ва чўри сифатида хизмат қилиши ва “яхши” пулга сотилиши мумкин бўлган кишиларни ўғирлаб

келиб, қул бозорларида сотишган. Кейинчалик “Худойберган” ёки “Оллоберган” исмини олганларнинг аксари қул бозорларида сотилиб, мардона меҳнатлари билан ўз тақдирларини яратган кишилардир”.

Худойберган Девоновнинг ўзи 1937 йилда ҳибсга олинган пайтида қамоқхонада таржимаи ҳолини ёзган бўлиб, унда шундай жумлалар бор: “1850 йилда, Худойберган Нурмуҳамедов Эроннинг Калат деган жойидан такалар томонидан келтирилиб, Хевада Отажон тўра деганга қул қилиниб, 18 тиллага сотилганлар. Бир неча йиллар отам унинг хизматида ишлаб, иш орасида ўқиб, саводини чиқарганлар. Кейин девонлик (писарлик) қила бошлаган. Отажон тўра Мадраҳим 1 (Хива хони Муҳаммад Раҳимхон 1 назарда тутилмоқда-У.Б) томонидан ҳибс қилингандан кейин у Қадам маҳрам қарамоғида девонлик (писарлик) хизматида бўлган. Қадам маҳрам ясовулбошилиқ мансабига тайинланганидан сўнг майдондаги хизматларни отамга топширган. Отам Хўжайлида ер, сув, таноб ишларида бўлган. Шундай қилиб, Қадам маҳрам ўзининг ўлажак вақтида қарамоғидаги ворисларини отамга топширган. Яъни отамни васий қилган. Отам эса ўлганича уларнинг хизматида бўладир.. Мен 1878 (айрим манбаларда 1879 йил-У.Б) йилда Хева шаҳарида туғилиб, 9 ёшимдан эски мактабга қатнаб ўқидим. 15 ёшимгача оз-кам саводим чиқди. Кейин йўнуқчилик ишига киришдим. Отам эса бу ишни оғир ҳисоблаб, яхшироқ ва одамнинг зеҳнини ўстиратурган хунарларни ўрганишимга ташвиқ қилар эди. 1889 йилда мени соатсоз устага шогирд қилиб бердилар. Бир йил давомида бу ишни ўрганиш учун устодим бўлмиш Адам исмли бир рус устага 300 сўм тўладим. 3 йил бу иш билан шуғулландим. Шул вақтларда фото ишларини ўрганишга менда катта ҳавас пайдо

Хоразм жадиd намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
бўлди. 1903 йил бир миқдор пул анжом қилганим ҳолда
Полвон ҳожи билан биргаликда Маскавга кетдим...”

Академик Наим Каримовнинг таъкидлашича,
“Худойберган Девонов таржимаи ҳолини ёзган кезларида,
чамаси, немис миллатига мансуб кишилар билан
ҳамкорлик қилганлиги, чунончи, Оқ масжидга келиб
ўрнашган немислардан бири Вильгельм Пеннердан
фотографияни ўрганганлигини айтиш хавфли бўлган
кўринади.. Шунинг учун ҳам у Адамнинг рус миллатига
мансублигини айтгани ҳолда асосий устози Вильгельм
Пеннер номини умуман тилга олмаган. Ҳолбуки, унда
фото санъатига қизиқишнинг уйғониши ва унинг илк
ўзбек фотографи бўлиб шаклланиши шу Вильгельм
Пеннернинг номи билан бевосита боғлиқ” (“Жаҳон
адабиёти”журнали 2008 йил,161-162 бетлар).

Худойберган Девоновга отасидан мерос сифатида
Хива яқинидаги Бадирхон қишлоғида 6 гектар ери, 4 та
хўкизи ва 2 та оти бор эди. Отаси, кейинчалик
Худойберганнинг ўзи ҳам саройдаги ишлар билан банд
бўлганлиги сабабли, ерини яримчиларга бериб,
келадиган фойда эвазига яшашган.Шу туфайли ҳам унда
Хива яқинидаги Оқмачит қишлоғидаги меннонит
немисларидан хусусан фотосуратчи Вильгелм Пеннердан
суратга туширишни ўрганишга имконият бўлган.Агарда
Худойберган оддий деҳқон ёки этикдўзнинг фарзанди
бўлганида, 19 аср охиридаги тирикчилик ташвишидан
умри ерга ишлов бериш, оёқ кийим ямаш билан ўтиб
кетарди.

Маълумки, меннонит немислари христиан динининг
аннабатиизм мазҳабидан ажралиб чиққан оқим бўлиб,
улар диний эътиқодига кўра, қўлига қурол ушлаб
урушларда қатнашиш, умуман одам ўлдириш, ҳаётига
тажовуз қилишни гуноҳ ҳисоблаганлар. Шу боисдан ҳам

уларнинг тақдирига ватанлари-Германия (Пруссия)нинг Марионбург ўлкасини ташлаб, Россияга келишлари ёзилган экан. Чунки, Пруссия ҳукумати 19 аср бошларида урушга тайёрланар экан, меннонитларни ҳам фронтга жалб этишга қарор қилганди. Бу эса меннонитлар эътиқодига зид бўлгани учун, Марионбурглик муҳожирлар Россияга келиб яшай бошлашади. Азалдан чор империяси амалдорлари сиёсат юргизишда немисларга таянгани учун, меннонит миллатдошларига бу ерда яхши шароит яратиб берилади. Аммо Россиядаги барча эркакларни ҳарбий хизматга жалб этиш тўғрисидаги император фармонидан кейин, меннонитлар у ерни ҳам эътиқодларига кўра ташлаб кетмоқчи бўладилар. Шунда асли келиб чиқиши немис зодагонларига мансуб империянинг Кауфман, Дреш сингари генерали немис-рус оқсуяклари меннонитларга Ўрта Осиёга боришни таклиф қилишади. Шу тариқа 1883 йилда улар Хива хонлигига келиб ўрнашишади. Хон Феруз меннонитларга биргина шарт-воҳада чўчқа боқмасликнигина ўтиниб сўрайди ва уларни Хива яқинидаги Оқмачит қишлоғига жойлаштиради. Ана шундан кейин Оқмачит немислари деган атама ва хонликдаги этник жамоа пайдо бўлади.

Сарой мирзосининг оиласида туғилган, ўз даврининг бадавлат оиласи фарзанди бўлгани учун унда ўз қизиқишидан келиб чиқиб Вильгелм Пеннердан фотосуратчиликни ўрганади. Шу боис Худойберган аксарият воҳаликлар каби деҳқончиликка эмас, илму фанга, техникага қизиқди. Мактабда таҳсил олди. Шу билан бирга Хивада кийим-кечак билан шуғулланувчи дўкон очиб, савдо билан машғул бўлди. Техникага қизиқиш устунлик қилгач эса, савдогарчиликни йиғиштириб, соатсозлик билан шуғулландики, бу ўша 19

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

асрда ҳам катта янгилик бўлиб, фақат хон, унинг баъзи амалдорлари ҳамда Хива хонлигидаги Чор Россияси акскарларидагина соат бор эдики, Девонов уларга соат сотиш, бузилганларни таъмирлаш билан шуғулланди.

Вильгелм Пеннердан 1890 йилдан бошлаб фото, 1907 йилдан эса кино сирларини ўрганган Худойберган, оддий авом кишилар ва мутассиб руҳонийларнинг “Шайтон суратчи”, “Афсунгар киночи” дея қарашларига қарамай, тараққиёт маҳсули бўлган мўъжизавий оламга қадам қўйди. Бу борада уни маърифатпарвар Хива хони Муҳаммад Раҳимхон 2-Феруз қўллаб-қувватлаганини таъкидламоқ лозим.

Тарихдан маълумки, 1898 йили Санкт-Петербург шаҳрида Николай Романовга тож кийдириш маросими нишонланади ва унда дунёнинг кўплаб мамлакатлари раҳбарлари, шу билан бирга Россиянинг мустамлака ўлкалари, жумладан Хива хони Ферузхон ҳам қатнашади. Адабиёт ва санъат шайдоси, янгиликларга интилувчан Ферузхоннинг Санкт Петербургда бўлиши унинг дунё фан техникасидаги ўзгаришларини кўриб ҳайратланишга олиб келди. Санкт Петербургда дунё маданиятининг марказларидан биридаги саройлар, ундаги фавворалар, фото ва киносанъатининг тараққий топаётганлиги унда онгида катта ўзгариш ясади. Ана шу боисдан у Худойберганнинг фото ишларига мутассиб диндорларнинг зуғуми боис қаршилик кўрсатмай аксинча Девоновни қўллаб қувватлади.

Шу ўринда яна бир нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, Худойберганнинг бахтига ўша вақтда Хоразм ҳукмдори созанда, бастакор ва шоир Ферузхон эди. Агарки, унинг ўрнида тарих ва тақдир ҳукми билан худди ўтмишда кўп бўлганидек, маишатпараст ёхуд жаҳолатгўй кимса хон бўлганида Худойберган Девоновнинг ишлари

умуман олдга силжимаган, кўпгина тараққийпарварлар сингари ҳатто ўлимга маҳкум ҳам этилган, шу тариқа 19 аср охири ва 20 аср бошларида ўзбек фотокиночилигига Хивада асос солинмаган бўларди. Шукрки, унинг ва халқимиз бахтига ва тақдир тақозосига кўра Хива хони Ферузхон эди. Шу боисдан ҳам Худойберганни Феруз саройга ишга олди, ўзи билан бирга 1907 йили Россияга ҳам олиб кетганди.

Мутаассиблик авж олган бир пайтда хоннинг тараққийпарвар маслакдошини қўллаганини ҳам миннатдорчилик билан айтмоқ лозимки, у баъзи шайхулислом ва жаҳолатгўй бандалар Худойберганга фото билан, киночилик билан шуғулланиш гуноҳ дея зуғум ўтказишган пайтларда, ўзи ибрат бўлиб суратга тушди.

Бироқ Ферузхоннинг 1910 йилдаги ўлимидан сўнг вориси ва ўғли Асфандиёрнинг атрофини жаҳолатгўйлар қамраб олгани, Исломхўжадек тараққийпарвар бош вазирнинг 1913 йилдаги ўлимидан сўнг, Девоновнинг фотокино борасидаги ишларини қўллаб қувватлайдиган инсонлар қамрови камайди. Гарчи Девонов Асфандиёрхон ва унинг амалдорлари суратини ишлаган бўлсада, уларда Ферузхондек янгиликни қўллаб қувватлаш, ташаббускорлик йўқ эди.

Аммо Девонов ҳам тараққийпарвар зиёли бўлгани учун 20 аср бошларидаги жадиличликдек миллий уйғониш ҳаракатига қўшилади. Хоразмлик жадиждлар-“Ёш хиваликлар” ҳаракатидаги Полёзхожи Юсупов, Мулла Бекчон Раҳмонов ва Бобоохун Салимов каби зиёлилар билан маслакдошликда иш олиб борди.

Шу билан бирга хонлик саройида ишини давом этдириб, Хоразм пулларини босадиган зарбхонага мудирлик қилди, Асфандиёрхон, Саид Абдуллахон ҳамда

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

уларнинг оила аъзоларининг, баъзи сарой амалдорларининг ҳам суратларини ишлади, уларга сураткашликни ўргатди. Чунончи, Асфандиёрхондек ҳали шаҳзодалик пайтида Фаррух таҳаллуси билан ижод қилган шоир ҳам географияга қизиқиб Россия география жамиятининг аъзолигига сайланган иқтидорли инсон бўлгани сабаб, Худойберган Девоновдан фотография сирларини ҳам ўрганганди.

Хоразмда унинг яратган янгилиги-фото ва киночиликка гарчи мутассиблар қаршилик кўрсатсада, 1915 йилларга келиб одамлар кўникиб бошлашган эдилар. Шу боисдан у фото ва кинолавҳалар яратиб, Абулғози, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихнавислигини давом этдирган ҳолда, ўз даврида рўй берган воқеа-ҳодисаларни фотокиноасмаларга муҳрлаб, тарихчилик вазифасини ҳам бажарган.

Эътиборлиси шундаки, Девонов суратга туширган лавҳалар чиройли композициялар, озода кийинган, кинога тушишга шайланиб турган кишилар эмас, ҳаётнинг тасмадаги аксидир.Энг ҳайратланарлиси, бирорта яратилган лавҳада кишиларнинг объективни сезгани, нигоҳини, юриш-туришини ўзгартиргани, яъни сунъий ҳаракат этгани сезилмайди.

Айниқса, мутаассиблар таъсирида авом одамлар суратга тушмоқликка ҳаракат қилган, кўрққан онларда, уларни бунга кўндириш қийин эди. Уларнинг муҳитига кириб, бу аппаратлар тараққиёт натижаси эканлигини тушунтиргани, одамларни фотокиноаппаратлар олдида эркин ҳаракат қилишга одатлантира олгани Девоновнинг нафақат оператор ёки сураткаш, балки билимдон режиссёр бўлганиниям кўрсатади. Шу билан бирга у одамларни тўплаб, ўзи олган кинолавҳаларни намоиш этиб, киносеанс ҳам ўтказиб турганки, бу кинони 20 аср

бошларида кенг оммага тарғиб этган тараққийпарварлик ҳам бўлган.

1917 йил апрелида Хивада жаидлар-“Ёш хиваликлар” Асфандиёрхонга давлатни Идораи Маршрутия- яъни парламент орқали бошқаришни талаб қилиб чиқишади. Халқ ҳам жаидларни қўллаб қувватлагач, Асфандиёр олдинига Кенгаш-парламент тузишга рози бўлади. Бироқ сўнгра мутассиблар таъсирида ва чор армияси генерали Мирбадалов ёрдамида “Ёш хиваликлар”ни таъқиб қилиб, ҳатто уларни ўлдиришга ҳаракат қилади.

Шундан сўнг “Ёш хиваликлар”дан Полёзхожи Юсупов, Худойберган Девонов ва бошқалар Тошкентга кетиб муҳожирликда яшашга мажбур бўлишади. Девонов Тошкентдалик пайтида фотография билан шуғулланиб кўплаб суратлар ишлайди.

1920 йилда Хива хонлиги тугатилиб Хоразм Халқ Республикаси ташкил этилгач, Худойберган Девонов жаид дўстлари билан ёш республиканинг ҳукумат таркибига киради. Молия нозир, тафтиш комиссияси раиси каби лавозимларда ишлади, Ўрта Осиёда биринчи бўлиб Хоразм қоғоз фабрикасини қуришга интилади.

Молия нозир сифатида ХХРнинг мато ва қоғоз пуллари билан бирга, чақа-танга пуллар зарб этишни ҳам йўлга қўйди. Шу билан бирга у фото ва киночилар ҳаракатини кенг қамровда давом этдиришга интилиб, республиканинг турли жойларида фототўғараклар очди, мактаб, интернат ва билим юртларида ўқув курслари ташкил этди. Фотокино тарихи, босиб ўтилган жараён, тажрибалари ҳақида мақолалар ёзди.

Айни пайтда эса ўзи шогирдлари билан Хоразмнинг турли жойларидан лавҳалар ишлади, ташкил этилган газеталарга суратлар бериб борди. Кинотеатр очишга ҳам ҳаракат қилди.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

ХХР ҳукумат аъзоси сифатида Х.Девонов сиёсий фаолият ҳам олиб бориб, 1923 йилнинг август-декабр ойларида Москвада бўлиб ўтган халқ хўжалиги кўрғазмасини ташкил этишда қатнашди. Кўрғазмага нафақат сиёсий арбоб, балки етук кино устаси сифатида ташриф буюриб, “Хива ва хиваликлар”, “Ўрта Осиёнинг меъморий ёдгорликлари” номли кинолавҳалар ишлаб, уларни россияликларга намоёиш этди.

1924 йилда ХХР тугатилгач, у сиёсий фаолиятдан четлашиб, умрини санъатга бағишлади. Шогирдлари билан фотокинолавҳаларни суратга олди. Кейин эса “Узбекистанская правда” газетасининг Хоразмдаги, Москвадаги “Совкино” нинг Ўзбекистондаги махсус муҳбири бўлиб, суратлар олди, кино ишлаш билан машғул бўлди.

Айни пайтда кўплаб шогирдлар етиштириб ўз билимларини ёшларга ўргатиш билан машғул бўлди. Ўша даврда, округ маркази бўлган Урганч шаҳридаги мактаб ва техникумларда фотография “фан”и киритилган ва бу “фан”ни ўтиш Худойберган Девоновга топширилган эди. Худойберган Девонов то 1937 йилда қамалгунича ўз зиммасига топширилган шу вазифани шараф билан бажариб, ўндан зиёд малакали фотографларнинг етишиб чиқишига қалб кўрини бағишлади.

“Ер юзи” журнали 1926 йилдаги сонларидан бирида эълон қилинган “Ўзбек фотографчиси” деган мақолада у тарбиялаб етиштираётган шогирдлар тўғрисида бундай самимий сўзларни ёзган эди: “Девонов ёш ҳаваскорларни етиштириш борасида ҳам кўп иш қилди. Хивалик ёш йигитни шогирдликка олиб, уни яхши фотографчи қилиб етиштирди, шунингдек, яна бир йигитни ҳам фотографчиликка ўргатди. Бу йигит ҳам моҳир фотограф бўлиб етишди. Девонов 1924 йилда Хивадаги таълим-

тарбия тезникумида фото бўлимини очди. Бунда ўз аппарати, ўз билими билан 13 болани фотографчилик ишига ўргатди”.

Аммо 1926 йилдан шўроларнинг мажбурий равишда авж олдириб юборган ер-сув ислоҳоти сиёсати Худойберган Девонов ҳаётига ҳам таъсир қилди. Яъни, у бор ери, молу мулкани ташкил қилинган Хивадаги колхозга топширишга мажбур бўлади. Бу ҳол сабабини у кейинчалик шундай дея тушунтириб ўтган экан: “Агар 1926-27 йилларда 15 ярим таноб келадиган ер сувимни давлатга топширмаганимда, мени ўша вақтдаёқ, албатта қулоқ қилган ва бутун хўжалигимни тортиб олган бўлардилар. Мен шу ҳолни эътиборга олган ҳолда шундай қилишга мажбур бўлдим”.

Девоновни молу мулкани колхозга топширишга мажбур қилган ҳолат, 1926 йилда ЎЗССР МИК Жиноят кодексининг 80 моддасига қўшимча киритган, унда “ер майдонини яширган ёки қишлоқ хўжалик асбоблари сони ҳақида нотўғри маълумот берганлик учун 3 йилгача муддат билан озодликдан маҳрум этилиб, молу мулки мусодара қилиниши назарда тутилган эди” (“Қизил Ўзбекистон” газетаси, 1926 йил 25 декабрь).

Бундан ташқари ЎЗССР халқ комиссарлари советининг “Меҳнат тўғрисидаги қонунлар кодекси тадбиқ этилиши лозим бўлган қулоқ хўжаликларининг белгилари ва шундай хўжаликларни ҳисобга олиш тартиби тўғрисида” 1930 йил 6 апрелда 52-сонли қарори чиққанди.

Мазкур қарорнинг турли бандларида, “Қишлоқ хўжалик ишларида, касб ҳунармандчиликда, корхоналарда мунтазам равишда ёлланма меҳнатдан фойдаланувчи деҳқон хўжаликлари, оиласида меҳнатга яроқли эркеклар ва ўз ерига ишлов бериш учун хўжалик

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

имкониятлари бўла туриб, ўзининг ерини ижарага берувчи ёки унга чорикорлар орқали ишлов берувчи хўжаликлар” қулоқ сифатида жазога тортилиши, ўз юртларидан бадарға этилиши белгилаб қўйилганди.

Девоновлар оиласи эса Хивадаги Бадирхон қишлоғидаги ери ва 4 та хўкиси, 2 та отини мудом ижарачиларга бериб келганди. Юқорида чиққан қарорлардан сўнг, Девоновлар оиласи бор молу мулкани колхозга топширишга мажбур бўлди.

Ана шу воқеалардан сўнг Девоновнинг ҳаёти оғирлашиб, моддий томондан аҳволи қийин бўлиб қолади. Чунки нафақат у, балки отаси ҳам ер, молу мулкани ижарага бериб, шундан келган фойда ҳисобига яхши яшашган ва Девоновнинг ҳам ижод қилиб, фотокиночилик билан машғул бўлишига имкон бўлганди. Ер-сув ислоҳоти даврида ери, молидан ажралганидан кейин эса...

Хуллас, у аҳволи оғирлашганидан бошқа танишларидан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. Чунончи, у 1928 йилда Тошкентга бориб, ер ишлари халқ комиссарлигида ишлаётган Карим Болтаев ёнига боради. Девоновнинг Тошкентга келишига сабаб, у янги фотоаппарат олиш учун у ерга борганди. Бироқ, пули етмагани боис, Карим Болтаевдек ҳамюртидан ёрдам сўрайди. Девонов ҳамюртидан шу билан бирга, ўзининг Фарғона водийсига бориб, бораётган жараёни суратга олмоқчи эканлигини айтади. Хуллас, Болтаевнинг берган ёрданидан сўнг у водийга бориб суратлар ишлайди. Натижада, 1928 йилда “Узбекистанская правда” газаси саҳифаларида Девоновнинг водийдан суратга олган фотолавлари чоп этилади.

1932 йилда Хива район халқ маориф бўлими мудири Ризаев имзолаган шаҳодатномада қайд қилинишича,

Худойберган Девонов ўзининг 32 йиллик хизмати мобайнида чинакам фото-кино ходими деган унвонга муносиб кишиларни етиштириб берган. “Девонов, - деб ёзилган унда, - Хоразмда энг катта аҳамиятга эга фото-кино илмини ривожлантириш, айниқса, бу майдонда турли монеликларга қарамасдан, олдимизда турган турли тарихий, инқилобий воқеаларда кучи етганча ташаббус кўрсатди ва кўрсатмакда”. Яна шу хужжатдан маълум бўлишича, у шу йилларда Хива район фото бўлими мудури бўлиб ҳам ишлаган.

Хоразм округ маориф бўлими мудури Раҳмонов томонидан имзоланган ва Хоразм округи Ижроия Қўмитаси ҳайъатига юборилган хатда Девоновнинг тарихий хизматлари қуйидагича эътироф этилганди:

“Худойберган Девонов ўзининг 35 йиллик фото ишлари соҳасида ҳормай-толмай ишлаш билан (бирга) Хоразм оазиси (воҳа) да санойи нафиса ишини(нг) бошланиши ва бу ишга негиз солиш билан санойи нафиса тарихида (Хоразмда) биринчи ўринни олишга ҳақлидир. Нафис санъатнинг ўсишига энг қаттиқ душман бўлган диний хурофотларнинг энг куч олган хужум ва танбеҳларга қарамай, ишини тараққий қилдира бериши, бунинг натижасида Хоразм тарихи учун энг қимматли расмлар олиниб, тарих учун жуда кўп материаллар йиғнаб бериши жиҳатидан (қараганда) Девоновнинг тарих фани соҳасида ҳам катта хизматлари бор. Девонов хонлар даврида эски урф-одат, турмуш, қишлоқ хўжалиги, Хоразмнинг инқилоб тарихи, инқилобдан сўнгги ўсишларига доир... кўп қимматли материаллар берди ва бермакда”.

Худойберган Девонов шу билан бирга матбуот орқали фотокино санъатни тарғиб қилиш ва ёшларга ўргатиш бўйича ҳам фикрларини билдириб, бир қатор

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
таклифларни илгари суради. 1935 йилнинг 18 августида “Инқилоб қуёши” газетасида ёритилган “Фотомухбирларни етказишга зўр аҳамият берайлик” номли мақоласида ҳам шу борадаги ниятлари акс этганди.

Маълумки, 1930 йилларга келиб қулоқлаштириш ва қатағоннинг илк босқичлари кечаётган давр эди. Ўша таҳликали, айна пайтда Девоновга ўхшаш зиёлилар ер ва молу мулкидан айрилиб хўрланиб қолган пайтда биринчи фотокинооператорга Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев каби республиканинг раҳбарлари унинг аҳволини тушуниб ёрдам беришган.

Хусусан, 1935 йилнинг сентябрида Акмал Икромов Урганчга келганида, Девонов олий мартабали меҳмон ва яқин таниши бўлган давлат арбобини суратга тушириш учун олдига боради. Ана шунда, А.Икромов Хоразмлик раҳбарларга қарата, “Буни қаранглар-а”, Девон ота ҳам кесайиб қолипти. Унга нафақа тайинлашни сўраб, округ ижроия комитети номидан хат тайёрланг ва тезроқ Тошкентга юборинг” дейди.

Шу сабаб, Девонов тегишли ҳужжатларни тайёрлаб, Тошкентга боради. Бироқ, Акмал Икромов йўқлиги туфайли у ҳамюрти, Ўзкомпартияда ишлаётган ижодкор Қурбон Берекин билан учрашади.

Хуллас, шу саъйи ҳаракатлар сабаб, Файзулла Хўжаев имзоси билан Девоновга нафақа тайинлаш тўғрисидаги халқ нозирлари кенгашининг қарори чиқади ва у ойига 300 сўм нафақа оладиган бўлади.

У нафақат Хоразмдан, балки Тошкент ва Фарғона водийсидан ҳам лавҳалар яратиб, 1937 йил ёзигача давр солномачиси сифатида фаолият кўрсатган. Ўша йилнинг 30 июнида унинг олийжаноб фаолиятига чек қўйилди-хонлик даврида зарбхона мудири, сарой амалдори

бўлгани, хонларни суратга туширгани, жадидларга қўшилгани, ХХР пайтида нозир бўлиб ишлагани, қисқаси миллий кайфиятдаги зиёли бўлгани учун ноҳақдан “халқ душмани” тамғаси билан ҳибсга олинади.

Девоновнинг Урганч ва Хива шаҳарларидаги уйини тинтув қилиш пайтида Худойберганга тегишли қўшотар милтиқ, 300 га яқин фотосурат, 120 варақдан иборат ёзишма, 17 та турли туман ҳужжатлар олиб кетилади.

Девоновнинг маҳбуслик анкетасида, унинг тергов давомида айтган гап-сўзлари келтирилганки, булар орқали ўша даврдаги вазиятни билиб олиш мумкин.

Маълумки, Девонов Хоразм Халқ Республикасининг молия нозирини бўлиб ҳам ишлаган. Жадид дўстлари мустамлакачилик бошқача кўринишда давом этмаслиги ва фожиаларнинг олдини олиш учун Худойберганни Москвага ёш республиканинг мухтор вакили қилиб тайинлашади. Бироқ, Москванинг ХХРдаги вакили Бык Девоновнинг Москвага боришига рухсат бермайди ва Худойберган молиячи сифатида Хивада ишини давом этдираверади.

ХХРнинг биринчи раҳбари бўлган Полёзхожи Юсупов ўз хотираларида, Бык Девоновни Москвага юборишга норози бўлганини айтиб, “Худойберган Девоновдин бошқа кимни олиб кетсангиз сизга ихтиёр” деган. Ҳа, мустамлакачилар Девоновдан шунчалик чўчирдилар.

Аммо Девоновнинг моҳир дипломатик қобилияти борлигини яхши билган “Ёш хиваликлар” дек жадид маслакдошлари уни 1923 йили Москвада очилажак кўргазмани ташкил этиш комиссияси таркибига киритиб, Россияга юборишади. У комиссия билан 12 августда Москвага бориб, декабрнинг сўнгги кунларида ишларни яхши йўлга қўйиб воҳага қайтиб келади.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Уларнинг юртга қайтиши мудҳиш кунларга тўғри келади. Девонов ва ХХРнинг зироат нозири Муҳаммад Аминатдинов биргаликда Хонқага етиб келишганида Хива Жунаидхон томонидан қуршаб олинган, шу боис Москвадан келаётган комиссия бир қанча муддат у ерга бормай Тўрткўлга боришга мажбур бўлади.

Орадан бир неча кун ўтиб, Жунаидхон шўролар томонидан қаттиқ зарбага учрагач Хива қамалдан озод этилади. Шундан сўнг у Хивага кириб келади, аммо тезда ҳибсга олинади. Унга Жунаидхон билан тил бириктириб Хивани қамал қилганларида ёрдам берганлик, унинг фотографи бўлганлик, Жунаидхон талаби билан айрим саҳналарни суратга олганлик, Москвага борганда мустамлакачилар рухсатисиз Мадраҳим Девонов Германияга пахта сотганида уни тўхтатиб қолмаганликда айблашади. Ваҳоланки, Жунаидхон Хивани қамал қилган пайтда Девонов эндигина Москвадан Хоразмга келаётган, ҳатто Хивага ҳам кираолмаганди. Шундай тўқима айблар қўйилган вазиятда яна уни жаҳид дўстлари айби йўқлигини исботлаб озод этишади.

1937 йилда унга қўйилган айблардан яна бири Хивага келган туркий халқлар озодлик ҳаракати йўлбошчиларидан бири Закий Валидий воҳага келганда, у билан маслакдошлик қилганлиги эди. ХХР даврида Хивани кўриқлаш гуруҳи, яъни милиция раҳбари бўлиб ишлаган Назар Шоликоров ўз хизмат бурчига кўра, Хивага келган ҳар қандай кишини кузатиб юришга, шу туфайли бўлиб ўтган воқеаларни 1937 йилда ҳибсга олингач айтиб беришга мажбур бўлганди. Шунга кўра, Девонов ва Валидий ҳақида бундай дейди: “Мен уч кунгача (Хоразмга) кимнинг келганини билолмай юрдим. Юсупов (ХХР ҳукумати бошлиғи бўлган Полёзхожи Юсупов) бошлиқ барча халқ комиссарлари уйларига ҳам

келмай қаердадир йиғилиш ўтказаетган эдилар. Бу ҳол менда шубҳа уйғотди. Хоразм билан Бухоронинг бирлашган ҳолда кураш олиб бориши учун Хоразмга бухоролик вакиллар келишган эди. Мен музокара олиб бориш учун вакил этиб тайинландим. Романов мен билан бирга эди. Меним ёнимда ўтирган Мулла Бекчон орадан бир неча соат ўтмай кенгашни эртага қолдиришимни сўради ва ўзининг бу илтимосини уйда меҳмони борлиги, кетиши зарурлиги билан изоҳлади. Мен рози бўлдим ва биз иккимиз бир отга миниб у билан бирга кетдик. Девоновнинг уйига яқин қолганимизда у отдан тушиб қолди. Мен уйга келганимдан сўнг тоғам Олланазарни халқ комиссарларининг уйда йўқлиги эканликларини текшириш учун юбордим. У милиция билан юриб кечаси соат учда Юсуповни тутиб келтирди, аммо мен уни қўйиб юбордим.

Эрталаб Юсуповнинг олдига бориб, ўтган кеча қаерда бўлганини суриштирдим. У Раҳмонов Бекчоннинг, Жуманиёз ҳожи Полвонниёзовнинг сўнгги кечада Худойберган Девоновнинг уйда бўлганини айтди. У ерда Закий Валидий билан бирга Айдаров ҳам бўлган. Юсуповнинг сўзларига қараганда уларга кийим бош ва пул бериб Бухорога кузатиб қўйишган экан”

Демак, Шоликоров маълумотига кўра, Закий Валидий Хивадан Бухорога кетиш куни Худойберган Девонов уйда бўлган.

Хуллас, 1920-24 йиллардаги ХХР даврида бундай зиддиятли воқеалар кўп бўлиб турарди. Девоновнинг моҳир дипломат эканлигини шу нарсадан ҳам билса бўладики, хонлик даврида туркман уруғлари билан давом қилиб келаётган можароларни у ХХР даврида оқилона тинч йўлга қўяолди.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Девонов ана шундай мураккаб вазиятда ҳам фото ва кино билан машғул бўлишни унутмади. Шогирдлар тарбиялаб бор билимини ёшларга ўргатди. Умуман олганда, ўша даврдаги қийин вазиятга қарамай, Девоновнинг кино ва фотосанъатга қўшган ҳиссасини билиш учун, бир манбага мурожаат қилайлик. "Инқилоб кўеши" газетасининг 1928 йил 27 июлдаги сонидан ёзилишича, "Хивада 16 июнь кунини Девонов иш фаолиятининг 25 йиллик юбилеини ўтказилади. Юбилейда қатнашган Девонов тадбир иштирокчиларининг саволларига жавоб қайтариб йиғилганларга иш бошлаган илк даврлари ҳақида сўзлаб берди".

Ана шу фактлардан маълум бўлаяптики, у фаолиятини кино соҳасида 1903 йилдан бошлаган.

Шу ўринда Девонов ҳали ҳаётлик пайтида 1926 йили "Ер юзи" журналининг 11 сони, 13 саҳифасида нашр қилинган А.Ёқубовнинг "Ўзбек фотогофчиси" мақоласини келтириб мавзунини давом қилдирсак.

"Худойберган Девон ўғли Хоразм ўзбекларидан. 13 ёшида суратга (фотографга) ҳаваскор бўлиб, шу иш билан шуғулланди. Ҳозир Девоновнинг қўлида Хоразмнинг турмуш, кун кўриш ва тарихига оид 500 хилдан ортиқроқ расм бор. Агарда инқилоб вақтида олинган расмларни ҳисоблаганда 1500 га етарди. Ҳатто шундай расмлар борки, бу расмлар хон даврида, бундан 40-50 йил илгари олинган бўлиб, Девоновнинг қўлида сақланган.

Девоновнинг сураткашликка ишқибозлиги натижасида кино ишларига ҳам қизиқиш туғдиради. Шунга кўра, Девонов 1903 йилдан бошлаб кино ишларига ҳавасланадур ва шунга киришадур. Ҳозир Девоновнинг сурат ва кинолар учун хусусий лабораторияси бўлиб, 4 та фото, 1 та кино аппарати бор. Девоновнинг қўлида

Хоразм кўринишлари ва тарихий воқеаларга оид 300 метрдан иборат ҳар хил кинохабарлари борким, бунини Девоновнинг ўзи ва ўғли ишлагандир. Девонов сурат олиш, кино олиш билан шуғулланмай балки халққа картина кўрсатиш вазифаларини ҳам бажарадур. Ўзининг картина кўрсатадурғон аппаратлари бўлиб, ички Россиядан ва бошқа ерлардан лента олиб халққа кўрсатадур. Девонов ёш ҳаваскорлар етиштиришда ҳам катта хизматлар қилди. Бир хивалик йигитни шогирд қилиб олиб, уни яхши фотографчи қилиб тайёрлади. Шу қаторда яна бир йигитни 3 йилдан бери ўргатиб келадир. Бу йигит ҳам ҳозир ғайратли фотогаф бўлди. Девонов хусусий кишиларни етиштириш билан қаноатланмай, мендан Хива учун эсдалик қолсин деб 1924 йилда Хивадаги таълим тарбия фото шўъбаси очди. Бунда ўз аппарати, ўз ғайрати билан 13 болани текинга фотогаф ишига тайёрлади.

Девоновнинг мана шу хизматларини Хоразм вилоят ижроия қўмитаси ва Хоразм ишчи деҳқони тақдир этди. Вилоят ижроқўми Девоновнинг хурматини тақдир этиб, ишчи деҳқонлар номидан бир олтин соат тақдим этди.

Ўзбек фотогафчиси Девоновдан Ўзбекистон тарихий бойлиги билан танилган Хоразм ўлкасида фойдаланишни ўзбек давлат киносининг эсига тушириш орзусида эди. Сўнгги олинган маълумотларга кўра, ўзбек давлат киноси Девоновни Тошкентга чақиртириб бир мунча вазифалар топширибдур”.

Шу ўринда бир мулоҳазаки, Девонов ҳали ҳаётлик пайтида ёзилган юқоридаги мақолаларда Худойберган дастлаб 1903 йили кино соҳасига қўл урганлиги ёзилаяпти. Маълумки, у 1907 йили Петербургга борганидан сўнг “Патэ” аппаратини Хивага олиб келган. Демак, у 1903 йилда балки чор мустамлакачиларининг

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

хонликка келган қайсидир вакилининг киноаппаратларидан, ёхуд меннонит немисларидаям киноаппарат бўлган бўлиб, Девонов ундан фойдалангандир, деган савол туғилади. Ҳар ҳолда Девонов замондошлари хато қилмагандирларки, кинога туширишни 1903 йилдан бошлади деб! Қолаверса, ўша мақолалар ёзилган пайтда Девонов ҳаёт эди.

Ҳа, Девонов кино ва фотосанъатга кўпроқ ҳисса қўшиш ниятида эди ва шунга интиларди. Аммо... аммо 1937 йилдаги қатағон “ машинаси” уни ўз домига тортди. 1937 йилнинг 30 июнь куни, ярим кечада, НКВД ходимлари Хива шаҳрининг 4-маҳалла 4-элатидаги Худойберган Девонов яшаган 18-уйга бостириб келдилар. Х.Девоновни ҳибсга олиш ҳақидаги қарорда унинг хон нозири оиласидан эканлиги, ўзининг девон (мирза) лик билан шуғулланганлиги, Муҳаммад Раҳимхон-Феруз ва Асфандиёрхонларнинг фотографи бўлганлиги, инқилобдан сўнг Хорахм Халқ Республикасида молия нозири бўлиб хизмат қилганлиги, шу кеча-кундузда эса Урганч шаҳрида сураткашлик касби билан машғуллиги айтилган эди. Ўтказилган тинтув давомида Х.Девоновнинг 90 варақдан иборат ёзишмаси, 230 дона фотосурати ва қўшотар ов милтиғи олиб кетилди. Айни пайтда айбланувчининг куёви Ҳасан Читқаровнинг Янги Урганч шаҳри Ленин кўчасидаги 18-уйида ҳам тинтув ўтказилиб, чемоданда сақланган 20 варақдан иборат ёзишмаси, 17 варақдан иборат ҳужжатлари ва 59 дона фотосурати мусодара қилинди. Шу куни кечаси қамоқхонада Х.Девонов номига маҳбуслик анкетаси очилиб, унга қуйидаги маълумотлар қайд этилди: ўзбек, Хоразм округи ер-сув хизмати бўлими фотографи, отаси Хива шаҳридаги Қадам ясавулбошида девон (мирза)

бўлган, унинг 6 гектар ери, 4 та хўкизи, иккита оти, 1 та туяси ва бир уйи бўлган.

Маҳбус отаси билан бир хўжаликда ишлаган, отаси вафотидан сўнг эса 1927 йилга қадар отамерос ер-сувни ижарага бериб, ундан даромад олган. (Х.Девонов 1927 йилда шу ер-сувни шўро ҳокимияти фойдасига топширган.)

Шу вақтда оиласи: хотини Бекажон Отажонова (56 ёшда, уй бекаси), ўғли Машариф Худойберганов (40 ёшда, Хазорасп туман халқ маориф бўлимида фотограф), опаси Онажон Девонина (70 ёшда), синглиси Ўғилжон Девонина (41 ёшда, уй бекаси) дан иборат бўлган. Маҳбус мазкур анкета саволларига жавоб бериб, эски мактабда ўқигани ва ўрта маълумотга эга эканини, шунингдек, 1925 йилда ХХСРнинг Меҳнат ордени билан мукофатлангани ва молия нозири бўлиб хизмат қилганини айтган.

1937 йил 17 августдаги чора кўриш тўғрисидаги қарорда шундай дейилади: „1878 йилда туғилган, хивалик, хон вазири оиласидан чиққан, собиқ девонбеги ва сураткаш Худойберган Девонов инқилобдан кейин Хоразм Халқ Республикасининг молия нозири бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги кунда Урганч шаҳрида сураткашлик қилапти. У аҳоли ўртасида инқилобга қарши миллатчилик тарғиботини олиб боришда айбланади. Шу тариқа қарор қилинади: фуқаро Девонов Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 66-моддаси бўйича айбланувчи деб топилсин. У Урганч турмасига банди қилинсин“.

Академик Наим Каримовнинг ёзишича, “шубҳасиз, Худойберган Девонов билан бир вақтда хоразмлик кўплаб танилган ва танилмаган кишилар ҳам ҳибсга олинган. Шаҳар қамоқхонаси маҳбуслар билан тўлиб-тошиб кетган. Шу ва бошқа сабабларга кўра, НКВД ходимлари

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
маҳбус фотографни 8 сентябрга қадар терговга чақиришмаган. 8 сентябрь куни эса у терговчи билан юзма-юз учрашиб, унинг саволларига жавоб берган”.

“...Мен, - деб ёзилган Х.Девоннинг кўрсатмасида, - 1923 йили Хоразм ҳукумати томонидан ХХРнинг Москвадаги кўргазма комиссиясига аъзо, кўргазма комиссиясига раис этиб эса Ҳожи Аминатдинов тайинландик. У ХХР сув тизимининг раиси эди. Мен 1923 йил 12 августда Москвага бориб, 27 ёки 28 декабрда қайтиб, 1924 йил 15 январда Хоразмга етиб келдим. Мен Аминатдинов билан бирга Хонқага етиб келганимда, Хиванинг Жунаидхон қўшинлари томонидан ўраб олингани маълум бўлди. Шунинг учун биз Хонқадан қочиб, Тўрткўлга бордик. Улар тугатилган кейин Хивага келдик. Шу куннинг эртасига ЧК (ходими) Слободин мени ҳибсга олди, аммо мен (фақат) 1 кун(гина) қамоқхонада бўлдим. Менимча, мени аксилинқилобий ташкилотга мансуб, деган шубҳа билан ҳибсга олишган эди. Орадан икки ёки уч ой ўтганидан кейин ЧК мени Мадраим Девоний билан бирга яна ҳибсга олиб, 20 кунча гувоҳ сифатида қамоқхонада сақлашди. Мен кўргазма комиссиясининг аъзоси бўлганимда, Мадраим Девоний ХХРнинг ташқи савдо раиси (нозири) эди. У Москвада бўлган пайти(миз)да Москвадаги қандайдир Ломбергми ёки Ленгерми деган немис ваколатхонаси билан Германияга пахта сотиш масаласида шартнома тузган. Мадраим Девоний буни судда тан олган ва (уни) отиб ташлашган...

.1928 йилда Карим Болтаев Тошкентда Наркомзем (Ер ишлари халқ комиссарлиги) да ишлар эди. Мен шу йили Тошкентга фотоаппарат сотиб олиш учун борган эдим. Пулим бўлмагани учун Тошкентда Наркомземга, Болтаевнинг ҳузурига бориб, ундан моддий ёрдам

сўрадим ва Фарғона водийсига саёҳатга бориб, баъзи бир янгиликларни суратга олиш ниятида эканлигимни айтдим.

Ўшанда Болтаев менга бундай деган эди: “Сиз халқ маорифи соҳасида кўп иш қилдингиз, шунинг учун илтимосингизни бажо келтирамиз”. Болтаев шу заҳоти Маориф халқ комиссарлигидаги қандайдир Жаргинга қўнғироқ қилиб, унга менга маблағ билан ёрдам беришни топширди ва телефонда унга менинг қаердан келганлигим ва қайси лавозимда ишлаётганимни айтди. Шундан кейин Болтаев мени Маориф халқ комиссарлигига юборди. Мен Жаргиннинг ҳузурига борганимда, у менга пул беришга ваъда қилди...

...1936 йили ёки 1935 йилнинг сентябрь ойида ЎзКП(б) котиби Икромов Урганчга келган. (Уни) фотограф сифатида суратга олишим учун мени Нормат Исроиловнинг (Хоразм округи раҳбари бўлиб шоира Зулфияхонимнинг акаси) уйига таклиф қилишди. Борсам, у ерда Икромов ўтирган экан. У мени кўриб: “Кексайиб қолибсиз”, деди ва ўша ерда тик турган Нормат Исроилов, Назирқул Ҳасанов, (Машариф) Қориев ва бошқаларга қараб, бундай деди: “Девонов қариб қолипти, унга нафақа белгилаш масаласида окрижроқумда ҳужжатларни расмийлаштириб, бизга, Тошкентга юборинглр. Биз унга ойлик нафақа тайинлаймиз”. Шу ҳодисадан кейин мен бевосита округ халқ маориф бўлими (раиси) Раҳмоновга мурожаат этиб, унга Икромовнинг топшириғини етказдим... Тошкентда Берекин менга: “Файзулла Хўжаев орқали расмийлаштиринг”, деди ва дарҳол Файзулла Хўжаевнинг котиби Абдуллажоновга қўнғироқ қилиб, қабул кунини белгилаб беришини айтди.

У (Абдуллажонов) менга 21-куни ариза билан келишимни тайинлади. Роса уч кундан кейин менга 300

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

сўм ойлик нафақа бериш ҳақидаги Халқ Комиссарлари Советининг Файзулла Хўжаев имзо чеккан фармойиши қўлимга тегди. Агар 1926 ёки 1927 йилда 15,5 таноб еримни давлатга бермаганимда, мени, албатта, қулоқ қилишган ва хўжалигимни тортиб олишган бўларди. Мен шу ҳолни эътиборга олганман...”

(Наим Каримовнинг “Киномиз кашшофи” мақоласи, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2003 йил 15 августи).

Худойберган Девонов 1937 йил 25 ноябрда Тошкентга, Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссарияти ихтиёрига жўнатилади. 1937 йилда Девонов қамалгач, нафақат давлат, балки халқ томонидан ҳам “халқ душмани”нинг беваси, қариндошларига муносабат ўзгаради. Шу тўғриси Девонов қариндошларининг ҳаёти жуда оғир босим, шубҳа остида қолади. Девоновнинг беваси-Бикажон Отажоновнинг таъминоти қийин аҳволда қолиши билан эрининг қолган барча буюмларини сотиш орқали кун кечира бошлайди. Девоновдан қолган, немис усталари томонидан тузатишган чиройли, бежирим шкафлар, мебел жиҳозлари, ҳар хил ошхона анжомлари сув баҳосига айвонга чиқарилиб, ўша даврдаги колхоз раисларига сотиб юборилади.

1938 йил 5 октябр куни эрталаб соат 10 дан 35 дақиқа ўтганда Тошкентда бошланган машъум суд 20 дақиқа давом этиб, унда Девонов тақдири ҳал этилади-биринчи ўзбек фото ва кино оператори, режиссёри, ана шу санъатларнинг тарғиботчиси Худойберган Девонов отишга ҳукм этилади. Ҳукм ўша даврдаги одатий тарзга кўра шошилиш ижро ҳам этилган.... Ҳукм Тошкентнинг Юнусобод туманидаги қатлгоҳда ижро этилди.

Аммо бу мудҳиш ҳукм ва унинг ижроси Х.Девонов оиласидан узоқ вақтгача яширилиб келди.

Шу боисдан унинг синглиси Онажон Девонова 1940 йилда Ўрта Осиё ҳарбий округининг ҳарбий прокуратурасига, қизи Бибижон Нурматова эса 1957 йили собиқ иттифоқ Олий суди ҳарбий коллегиясига хатлар йўллаб Девонов ҳақида маълумот олишга интилишган.

1958 йилнинг 28 мартда Девоновнинг рафиқаси Бикажон Отажоновнинг Москвага-Олий Совет президиуми раиси Ворошиловга йўллаган илтимос хатида эса “Худойберган Девоновнинг ҳеч қанақа айби йўқ эди. У Ежов (1937 йилгача собиқ иттифоқ НКВД халқ комиссари бўлиб ишлаган) ишлаган вақтда кекса инчилобчи, обрўли киши сифатида қамалди. Унинг қамоққа олинганидан буён 20 йил ўтди. Шу пайтгача унинг тақдири ҳақида бизга ҳеч нарса маълум эмас. Балки у қамоқда вафот этгандир. Мен 1881 йилда туғилганман, ёлғизман. Ҳеч кимдан ёрдам олмайман. Чунки репрессия қилинган фуқаронинг хотини саналаман. Юқоридагиларни ҳисобга олиб, Худойберган Девоновнинг ишини қайта кўриб чиқиш ва тегишли ҳужжат беришингизни сўрайман”, дейилади. Ниҳоят, СССР Олий Судининг Ҳарбий коллегияси 1959 йил 25 июнда 1938 йил 5 октябрда чиқарилган ҳукмни бекор қилиб, Х.Девоновни оқлаш ҳақида бир битимга келди.

Хуллас, 58 ёшида шўро мустамлакачилик тузуми тараққийпарвар инсон, ажойиб кинооператор, фотограф ҳаётига фожиали тарзда чек қўйди. Аммо унинг серқирра ҳаёти ва ижодий фаолияти ўзи тасмаларга муҳрлаган тарихнинг ёрқин саҳифаси бўлиб қолди.

Сулола давомчилари

1937 йили Худойберган Девонов хонадони ҳақида берилган маълумотномада унинг оила аъзолари ҳам акс этган:

“СПРАВКА

Бериладир ушбу справка 4-участка 4-элатда ўлтурумли Худойберган Девоновга.

Шунинг учунким, мазкурнинг қарамоғидаги жон сонлари:

- 1.Худойберган Девонов, 58 яшар.
 - 2.Бекажон Девонова, хотини, 62 яшар.
 - 3.Ўғулжон Девонова, укаси, 44 яшар.
 - 4.Онажон Девонова, опаси, 62 яшар.
 - 5.Ҳожи Машарипов, ахтиқи1, 15 яшар.
 - 6.Жуманиёз Машарипов, ахтиғи, 12 яшар.
- юқоридагилар дурустдир.

Сайлов ва сайланув ҳуқуқига моликдир.

Хива шаҳри 4-участка совет раиси (Сапаров)

Котиби (Абдуллаев)”.

Маълумки, ҳали Худойберган Девонов ҳаётлик пайтидаёқ унинг Оллаберган ва Тўтижон исмли фарзандлари ҳаётдан кўз юмишганди. Шу боисдан ҳам Девоновнинг 1920-30 йиллари тушган суратларга разм солсак унда маҳзунлик, соч-соқолининг оқариб кексалик аломатлари эртароқ кўрина бошлаганига амин бўламиз. Ваҳоланки, у ҳатто 1937 йилда қамоққа олинган пайтда бор-йўғи 58 ёшга кирганди.

Худойберган Девоновнинг шогирдлари ичида энг иқтидорлиси жияни Юсуф Ҳасанов эди.Қолаверса, биринчи кинооператор уни ўғил сифатида асраб олган, болалигидан уларнинг хонадонида вояга етганди.

Бора-бора, тоға-жиян, устоз шогирдлар фотосанъатни юксак тараққий этдириб, кўплаб лавҳалар яратдилар.

Юсуф Ҳасанов 1934 йили Хивадан Урганчга кўчиб келиб вилоят марказида яшаб ижод қила бошлайди. Девонов қатағон этилганидан сўнг, унинг ишини давом қилдириш, меросини ахтариб топиш ва сақлаш билан ҳам айнан Юсуф Ҳасанов шуғулланади.

ОТАМАХЗУМОХУН МУҲАММАДРАҲИМОВ

Хоразмдаги жаид фаолларидан ва республикага раҳбарлик қилган давлат арбоби Отамахзумохун бўлиб, у Хива шаҳрида туғилган ва мадраса таҳсилани тугатиб, Қозикалон мадрасасида мударрис, охун вазифаларида фаолият кўрсатганди.

Афсуски, Хоразм тараққиётида муҳим ўрин тутган сиёсий иродали, қаътиятли шахсинг айнан нечанчи йилда, Хиванинг қайси ҳудудида, қандай оилада таваллуд топганлиги ҳақида аниқ маълумотлар топилмаган.

Умуман олганда Хоразмнинг хонлик ва республика давридаги қаътиятли шахсияти фаолияти махсус илмий тадқиқотни талаб қилади.

Отахмахзумохуннинг сиёсий иродали, қаътиятлилигини бош вазир Исломхўжанинг ислохотлар давридаги рақиблари қақшаткич зарба берсада чекинмаганлигига, Бобоохун Салимовнинг РСФСРга бориб мустамлакачиларни тан олдирган шартнома тузишдаги жасоратига тенглаштириш мумкин. Агарки, Хоразмлик жаидларнинг ҳаммасида ҳам Отамахзумохун сингари матонат бўлганида, республиканинг тақдири умуман бошқача бўлиши мумкин эди.

У ўз сафдошлари бўлган Бобоохун Салимов, Полвонниёзхожи Юсуповларнинг энг яқин маслакдоши бўлган ва жаидчилик ҳаракатидаги энг таъсирчан шахс эди. Отамахзумохун хонлик тугатилгандан кейинги республика даврида адлия нозирлигида масъул вазифада

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

ишлаган тажрибали ҳуқуқшунос эди. Шу боис ҳам 1921 йил 23 майда 60 кишидан иборат Хоразм Марказий Ижроия Комитети ва унинг ҳайъати таркибига адлия нозири қилиб сайланган. 1921 йил 14 сентябрда ХХСР МИКда “Олий инқилоб жазо маҳкамаси” ташкил қилинганида, бу маҳкамага: Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов-(адлия нозири) раис сифатида, нозирлар кенгашининг раиси-Менглихўжа Ибниязминов, олий муфаттиш раиси-Худойберган Диванов, зироат нозири-Абдуллахўжа Абдурахмонхўжаев, дохилия нозири Ҳасан Эрматов, туркман шўба раиси-Янгибой Муродовлар аъзо сифатида кирган эдилар.

Ушбу маҳкаманинг асосий мақсади 1921 йил 6 мартдаги давлат тўнтариши сабаб, ҳукуматга қарши ишларни кимлар амалга ошираётганлигини аниқлаш ва унга қарши курашиш эди. Дастурамалда “ҳукумат билан аҳоли ўртасида низо чиқаришига кимлар сабабчи бўлмоқда? ХХСР ходимларими? ёки четдан келганларми?” деган савол турар эди. Шунингдек, бу дастурамалда “нозирларни кимлар ҳибсга олдилар, уларга қандай айб қўйилган эди, уларни аксилинқилобчи деб айтиш учун сиёсий бирон ҳужжатлари бормиди, ёки нозирлар жиноятни билиб қилдиларми, ёки янглиш қилдиларми?”-сингари саволлар билан ХХСРга нозирлик қилган ҳукумат раҳбарларини адолатсиз бадном қилинганлигини исботламокчи эдилар. Ҳатто дастурамалда “четдан келганлар ҳукумат раҳбарлари бўлиши мумкин эмас”,-деб алоҳида таъкидланган эди.

“Олий инқилоб жазо маҳкамаси билан бир вақтда Фавқулодда жазо комиссияси ҳам ташкил қилинган бўлиб уларнинг ҳар иккаласи ҳам ХХСР 1 қурултойи даврида сайланган нозирларни ишларини тўғри аниқлаб баҳо беришни асосий мақсад қилиб қўйган эдилар”.

(Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 3-дело, 11-варақ, М. Ахангаров. “Хоразм тарихи материаллари”, 1964, 107-бет).

Олий инқилобий жазо маҳкамаси дастурамалини Бекжон Раҳмон ва Муҳаммадқуб Холмуҳаммедовлар ёзишган ва у ХХСР МИК томонидан тасдиқланиб ишга киришилган эди. Бунинг оқибатида кўпгина хуфиёна қилинган ишлар очилиб қолиши мумкинлиги аниқ эди. Шунинг учун марказдан унинг бошқа чораси изланди.

“1921 йил сентябрь ойида ХХСР МИК мажлиси чақирилиб “ўз вазифасини бажараолмаган ва ишни чалкаштирганлиги учун”,-деган айб билан Хоразм Марказий Ижроия Комитетининг раиси-Муҳаммадраҳим Оллаберганов ишдан олиб ташланди. Унинг ўрнига ХХСР адлия нозирлиги вазифасини бажариб келган-Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов тайинланади. Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ўрнига адлия нозири қилиб Маҳмуд Раҳимов тайинланади” (Ўзбекистон Миллий архиви. Р-71-фонд, 1-рўйхат, 2-дело, 26-варақ).

Айнан Отамахзумохун даврида Хоразм ва республиканинг миллий манфаатлари юзасидан ғоятда долзарб ишлар қилинди. Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ХХСР МИКга раҳбар бўлгач Ҳасан Муҳаммаджоновнинг ўрнига ўзбек ҳарбий зиёлиларидан етишиб чиққан Миркомил Миршараповни ҳарбий нозир ва рус ҳарбийларидан бўлган Михаил Волошиннинг ўрнига ўзбек ҳарбийларидан бўлган Ҳасан Эрматовни доҳилия нозири қилиб тайинлади.

“Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов маориф соҳасида ҳам миллийлаштириш сиёсатини олдинга сурди. Маориф нозири қилиб қўйилган татар зиёлиларидан етишиб чиққан Ҳофиз Зиёвутдинов ўрнига ўзбек зиёлиларидан бўлган Жумамуродохунни маориф нозири қилиб

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси тайинлади". (Ўзбекистан Миллий архиви. Р-71-фонд, 1-рўйхат, 3-дело, 202-варақ).

Афсуски 1920 йилдан шу давргача кўпгина тарихий ва қимматбаҳо буюмлар талон-торож қилинган, ўзлаштирилган ва марказга олиб кетилган ва бу жараёнлар яна давом қилмоқда эди. Миркомил Миршаропов ҳарбий нозирлик вазифасига тайинланиши муносабати билан 1921 йил 15 октябрда 63- сонли буйруқ чиқарди ва бу буйруқ ХХСР МИКнинг 1921 йил 18 октябрдаги 58-сонли баённомаси билан тасдиқланди.

“Ушбу буйруқда урушда қўлга тушган ўлжалар айрим кишиларнинг мулки бўлмаслиги, Хоразм ҳудудидан четга чиқарилиб кетилмаслиги, шунингдек, ҳозирги вақтда Хоразм коммунистик партияси аъзолари ва ХХСРдаги Россияликлар қўлида бўлган нарсаларни тезлик билан Хоразм аскарлари таъминот шўъбасига топшириш лозимлиги, ушбу вақтга қадар айрим шахслар тарафидан уруш баҳонаси билан олиб кетилган нарсаларни қайтариб беришнинг қатъий чораларини кўриш, шунингдек 2-ўқчи бригадаси штаби ҳам, унинг таъминот шўъбаси тарафидан 1920 йилда ва 1921 йилнинг бошларида олиб кетилган нарсаларни ўз ўрнига қайтариши белгиланди. Шунингдек, Хоразмдан олиб кетилиб Бухорода сотилган бриллиантларни ўз жойига қайтариш вазифаси ҳам кун тартибига қўйилди. Шунинг билан бирга Хоразм тупроғидан четга олиб чиқилиб кетилган тарихий, қимматли нарсаларнинг кимлардалигини аниқлаш, жумладан Хоразм халқининг ҳарбий ҳаётини кўрсатадиган қурол ва Хоразмнинг сипоҳигарчилик даврини кўрсатадиган олмос, бриллиант, олтин, кумуш каби қимматли нарсаларга бундан кейин эҳтиёт бўлишни ХХСР ҳукуматидан сўралган эди”

(Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 6-дело, 50-варақ).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов Хоразм Халқ Совет республикасининг бошқа давлатлар билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш ва республикани тараққий қилдириш борасида ҳам бир қанча ишларни амалга оширган эди. Жумладан, қўшни Афғонистон, Бухоро ва бошқа давлатларда Хоразмнинг элчихоналарини очиш ҳамда уларнинг элчихоналарини Хоразмда ташкил этишга рухсат берди.

Афғонистондаги элчихонага раис қилиб Бобоохун Салимов тайинланди. У 1920 йил апрелдан 1921 йил март ойигача Хоразм Халқ Совет республикасида адлия нозири бўлган, Полвонийезҳожии Юсупов ҳукумати ағдарилгач у ўзини ҳукумат ишларидан четга олиб юрган эди. Унинг котиби қилиб Абдуллахўжа Абдурахмонхўжаев ва элчихона аъзоси қилиб Марат Тўраев белгиланди.

“Бухоро Халқ Совет республикаси элчихонасига раис қилиб Мулла Ўроз Хўжамуҳамедов белгиланди. У республика ҳукумати аъзолигига киритилган эди. Ўроз Хўжамуҳамедов Хоразм Халқ Совет Республикаси делегацияси таркибида Москвага бориб РСФСР ва ХХСР ўртасида имзоланган 1920 йил 13-сентябрдаги 24 моддадан иборат шартномани тузишда қатнашган эди. Шунингдек, у ўзбеклар ва туркманлар ўртасидаги низоларни тугатиш мақсадида ХХСРнинг туркман шўъбаси раҳбари сифатида кўпгина ишларни ҳам амалга оширганди” (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71- фонд, 1-рўйхат, 3-дело, 219-варақ).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов раҳбарлик қилган даврда хоннинг ва хон амалдорларининг тортиб олинган экин ерлари, кўллар, тўқайлар ва бойлардан тортиб олинган ҳовли жойлар, уларнинг боғлари ерсиз ва кам

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
ерлик деҳқонларга бўлиб берилди. “Фақат 1921 йилда 6,5 минг десятина (7095 гектар) ер ерсиз ва кам ерлик деҳқонларга бўлиб берилди” (М.М.Маткаримов “Аграрные преобразования в Хорезме и их социально-экономические последствия”, диссертация қўлёзмаси, Тошкент, 1976, 48-бет).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов динга, диндорларга ва вақф ерига, умуман олганда ХХСРнинг ишларига қаътиятли раҳбар сифатида ёндошди ва Кремль томонидан чизиб берилган андозани бутунлай рад қилди.

Тарихий вазиятга кўра, асрлар давомида диний ақидаларга эътиқод қилган халқ оммасида бирданига вақфни бекор қилиб инқилоб яшаш қийин эди. Ерсиз ва кам ерлик деҳқонларга вақф ерларидан бўлиб берилган ерларда ҳам иш кўнгилдагидек эмас эди. Шу боисдан ҳам вақф ерларга экин экиб ҳосил олган деҳқонлар ўз ерларида етиштирилган ҳосилни кечқурун, яширин равишда ушбу ернинг собиқ эгаларига, масжид имомлари, мадрасалар мутаваллиларига олиб бориб беришарди. Шунинг учун ҳам Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ХХСРнинг 11-қурултойида қабул қилинган вақф тўғрисидаги қарорларни бекор қилди. Шариат нормаларини тиклай бошлади. Ислом динига ишонувчиларнинг ҳурматини жойига қўйди. Вақфдан олинадиган солиқни бекор қилди.

Шунингдек, Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ХХСР ҳукумати ишларига коммунистик партия аъзоларининг аралишиши ва раҳбарлик қилишига чек қўйишга ҳаракат қилди. Унинг миллий раҳбар сифатида танлаган тўғри стратегиясида, бир республика ҳудудида коммунистик партия марказий комитети ва ҳукумат марказий ижроия

комитетидан иборат қўшхокимиятчилик бўлиши мумкин эмас эди.

Хоразмда амалга оширилаётган Отамахзумохуннинг бундай миллий раҳбарлик бошқаруви табиийки Кремльдан юборилган вакилларга тўсқинлик эди. Тўсқинлик кучаймаслиги ва ХХСРни таъсир доирасидан чиқармаслик учун, РСФСР МИК ва халқ комиссарлар совети 1921 йил октябрь ойининг охирларида Бутун Россия МИК аъзоси, Октябрь тўнтариши кунларида Петроград ҳарбий-революцион комитети аъзоси, РКП (б) МК Туркистон Бюроси ва Туркистон комиссияси раиси, В. И. Лениннинг топшириғига биноан Ўрта Осиёга юборилган Адольф Абрамович Иоффе раҳбарлигида ХХСРга фавқулодда комиссия юборди. Комиссия Хоразмда амалга оширилаётган миллий бошқарув тизимидаги ишларни бекор қилишга ҳаракат қилди. "Бунга қарши Хоразм МИКнинг раиси Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов Адольф Абрамович Иоффега, Хоразм республикасининг ички ишларига аралашадиган бўлса 24 соат ичида Хоразмни ташлаб чиқиб кетиши ҳақида талабнома топширди" (Н. Қаландаров "Образование и деятельность Хорезмской коммунистической партии", Тошкент, 1975, 154-бет).

Отамахзумохуннинг Хоразмда тинчликни ўрнатиш борасидаги саъйи-ҳаракатларида ҳарбий нозир Миркомил Миршаропов билан ҳамкорлиги катта натижалар берди.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ХХСР худудида тинчлик ўрнатиш, бунинг учун муросага бориш мақсадида Курбон Муҳаммад сардор-(Жунаидхон) билан ҳам 1921 йил 6 ноябрда "Бирлик келишуви шартномаси" тузишга муваффақ бўлди.

Яъни Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов шартнома имзолаб, ундан олдинги рус ҳарбийларининг қўполлик билан қилган тактикасини такрорламаганди. Маълумки, 1921 йил октябрь ойининг бошларида Жунаидхон “Ўрта қудуқ” номли ҳудудда турганида Закаспий фронтининг қўмондонлари-Билеяев ва Белоусовлар уни ўраб олиб бутунлай таслим бўлишга мажбур қилганди. Шартномага биноан Жунаидхон ўз қуролларини ҳам топшириши керак эди. Аммо Жунаидхон бу талабни миллий лидер сифатида тан олмади ва келишилган куни қуролларини топширмади.

Шартнома бажарилмагач Белоусов ва Билеяевлар 12 кишилиқ отлик қўшин билан Жунаидхон олдиға етиб борди ва шартноманинг бажарилишини талаб қилди. Жунаидхон шартномани рад қилгач эса унга тўппонча ўқталаб асир олинганини маълум қилди. Аммо Жунаидхон ва унинг шериклари ўша вақтда Белоусовни ва Билеяевларни отиб ўлдирдилар.

Шу тариқа Билеяев ва Белоусовларнинг Жунаидхонни куч ишлатиш йўли билан бўйсундириш нияти амалға ошмаган эди.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов куч ишлатиш йўли билан иш битмаслигини билгач Жунаидхон билан мурасаға келиш учун 5 кишилиқ комиссия тузди. Комиссия раислиғига доҳилия ноziри Ҳасан Эрматов белгиланди ва унинг аъзолиғига ҳарбий ишлар ноziри Миркомил Миршарапов, адлия ноziри муовини, руҳоний-Исо охун, котиблик вазифасига Муҳаммад Юсуп девон Отажонов, туркманлардан вакил сифатида-Элмуҳаммад Чариевлар комиссия таркибига киритилди. Ушбу комиссия 1921 йил 5 ноябрда Жунаидхон билан музокаралар олиб бориб яраш шартномасини тузишға муваффақ бўлдилар.

“Шартномани Жунаидхон томонидан унинг энг яқин маҳрами Шайх Нафас Холниёз ўғли, Жунаидхоннинг энг эътиқодли руҳонийси Хон Эшон ва бошқа бир қанча кишилар имзолаган эдилар. Шартнома 7 пунктдан иборат бўлиб “Бирлик шартномаси” деб юритилган эди”. (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фанд, 1-рўйхат, 3-дело, 204-207-варақлар).

ХХСР раҳбариятининг миллий руҳдаги давлатчилик бошқаруви, ўз ички ишларини ўзи мустақил равишда амалга ошираётганлиги РСФСРнинг Хоразм ХСРдаги мухтор вакили -Иосиф Моисеевич Быкга, Хоразм коммунистик партияси раҳбарлари номи билан иш олиб бораётган айрим шовинистларга ёқмас эди. Улар халқнинг сиёсий жиҳатдан ўз йўлларини аниқ белгилаб ола олмаганликларини яхши сезиб давлат тўнтаришлари ва давлат раҳбарларини ўзгартириб туриш сиёсатини амалга ошириб турдилар. РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Бык 1921 йил 10 ноябрда РСФСР ташқи ишлар халқ комиссарлигига ёзган хатида “ҳозирги Хоразмнинг ҳукумат раҳбарлари Хоразм учун керак эмас. Ҳукумат бутунлай Менглихўжа Ибняминов ва Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов қўлига ўтди. Миллий масала билан айрим интеллигенция шуғулланади”, деб ёзган эди. (Н. Каландаров, “Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии”, Тошкент, 1975, 155-бет).

Отамахзумохун Хоразм ҳукумати ички ишларига аралашгани учун РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкни воҳага қайтиб келмаслик талаби бўйича 19 ноябрь куни РСФСР ҳукуматига мурожаат йўллайди. Бироқ Кремль муносабат билдиравермагач, Отамахзумохун янада жиддийроқ ҳаракат қилишга киришади. Жумладан, 22 ноябрь куни Россия ҳукуматига

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
радиотелеграмма юбориб, РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкнинг ўз ваколати доирасидан чиқиб, Хоразм ҳукуматини халқ душмани дея тарғибот қилаётгани, миллатлар орасига низо солаётгани, қонхўрлиги ва талончилиги учун зудлик билан чақириб олишни сўрайди. Акс ҳолда, рўй бериши мумкин бўлган кўнгилсизликлар, икки давлатнинг орасига сиёсий ва иқтисодий алоқаларига раҳна солиши, дўстликнинг ўрни урушга айланиши эҳтимоли юқорилигини маълум қилганди. Бу радиотелеграмма Хоразмнинг РСФСРдаги доимий вакили Султон қори Жуманиёзов, ва таржимон Жуманиёз Оллақулиевлар томонидан Кремлдаги В.И.Ленин, Чичерин, Калининларга етказилади.

Бироқ Кремль маъмурияти ҳам Хоразмдан қилинган иккинчи мурожаатга расман жавоб бермай эътиборсиз қолдиради. Натижада 1921 йил 23 ноябрь куни Отамахзумохун Хоразм ҳукуматининг йиғилишини ўтказиб, РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкнинг зудлик билан, 24 соат ичида ХХСР худудини тарк этиши ҳақида қарорини чиқаради. 1921 йилнинг 25 ноябрь куни Хоразм радиоси Хоразм ҳукуматининг 17 нафар раҳбарлари томонидан имзоланган қарорини ўқиб эшитиради. Вазиятнинг таранглигини сезган Кремль шундан сўнггина РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкни Москвага қайтариш ҳақида расман қарор чиқаради. Бироқ Иосиф Моисеевич Бык 27 ноябрь куни Хивадаги Қизил Армия кучларига таяниб, гўёки ХХСР МИК ва Хоразм коммунистик партияси фавқулодда мажлисини чақиради.

Мажлисида республика раҳбари Отамахзумохун ва ҳарбий нозир Миркомил Миршаропов “халқ душмани” дея аталади.

Ана шундай фикрга таянган ҳолда 1921 йил 27 ноябрда Хоразм коммунистик партияси марказий комитети, Хоразм марказий ижроия комитети, республика нозирлар кенгашининг кенгайтирилган қўшма мажлисини чақирди. Ушбу мажлисида Хоразм марказий ижроия комитетининг раиси Отамахзумохун Муҳаммадраҳимовни, Хоразм республикаси нозирлар кенгашининг раиси Менглихўжа Ибниязминовни, Хоразм марказий ижроия комитетининг иш бошқарувчиси-Бекжон Раҳмонни, Хоразм марказий ижроия комитети ижроия бўлимининг бошлиғи Муҳаммаджон Абдаловни, молия нозири-Муҳаммад Юсуп Отажоновни, доҳилия нозири - Ҳасан Эрматовни, хорижий нозири -: Мулла Ўроз Хўжамуҳамедовни, ҳарбий ишлар нозири Миркомил Маршароповни, туркман шўъба раиси-Янгибой Муродовни, Тригуловни, Агайдаровни, Юнгировни Хоразм халқининг душмани,-деб эълон қилишди. Уларни ишдан олиб ташлаш ва қамашга қарор қилинди” (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 3-дело, 235-варақ).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов мажлисга чақирилмади. У ўз устидан чиқарилган ҳукмдан хабар топгач Оллақулихон мадрасасида яшириниб жон сақлашга ҳаракат қилди.

Бироқ РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Бык ва бошқа мустамлакачилар томонидан уюштирилган фитна натижасида фақатгина Отамахзумохунгагина эмас, ХХРнинг барча раҳбарларига нисбатан навбатдаги тўнтариш қилинди.”1921 йил 27 ноябрда уюштирилган фитнага кўра, ХХР марказий ижроия қўмитаси ва

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

нозирлар шўросининг кенгайтирилган қўшма мажлисида ХХР марказқўмининг раиси Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов, ХХР нозирлар шўросининг раиси Менглихўжа Ибняминов, Марказқўм иш бошқарувчиси Бекжон Раҳмон, марказқўм бўлим бошлиғи Муҳаммад Абдалов, молия нозирини Муҳаммад Юсуф Отажонов, дохилия нозирини Ҳасан Эрматов, хорижия нозирини Мулла Ўроз Хўжамуҳаммедов, ҳарбий ишлар нозирини Миркомил Миршаропов, туркман шўъбаси раиси Янгибой Муродов, шунингдек Тригулов, Агайдаров, Юнгиоровлар Хоразмнинг душмани деб эълон қилинди. Уларни отиб ташлаш ва қамашга қарор қилинди” (Ўзбекистон Миллий архиви, 71-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 235-варақ).

Бык Хивадаги 300 нафар пулемёт ва милтиқлар билан қуролланган Қизил армия қўшини билан ҳарбий нозир Миркомил Миршароповнинг уйига бостириб, ҳовлини ўққа тутдиради. Тасодиф туфайли омон қолган Миршаропов ҳовлидан олиб чиқилиб, кўчадаги оломоннинг кўз ўнгида дўппосланган ҳолда олиб кетилади. Бык Отамахзумохуннинг ҳам уйини ўраб олдиради , аммо уни топишнинг иложи бўлмайди. Қизил Армияга таянган Бык Нуриллабойдаги ҳукумат уйи олдида “ Сенларга мустақил давлатлигингизни шундай кўрсатиб қўяман”, дея очиқчасига қичқиради.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ўз устидан чиқарилган ҳукмдан хабар топгач, қочиб яширинишга мажбур бўлади. Полвонниёз ҳожи Юсуповнинг “Хотиралари”да ёзилишича, Отахмахзум Хивада яшириниб юрган жойларида касал бўлиб вафот этган. (айрим манбаларда уни Оллоқулихон мадрасасида яшириниб юрганини билиб, топиб отиб ташлашган-У.Б.)Маҳалла оқсоқоли келиб ҳукуматга маълум қилди. Ҳукумат товариш Быкга эълон қилди. Бык докторни

юбориб кўрсатиб, ондин сўнг дафн қилмоқға буюрди. Бул докторни кўрсатганидин мақсад шул турур, ёлғондин айтгон бўлмасунлар, деб. Докторнинг айтгани бирлан хотиржам бўлиб қолди. Ҳам ҳукуматнинг тамоми ихтиёри товариш Быкнинг қўлинда бўлди”.

Шу тариқа Отамахзумохуннинг республика давридаги раҳбарлик фаолияти шовинист раҳбарлар туфайли кўп вақт давом этмади. 1921 йил май-сентябрь ойларида адлия нозири, сентябрь-ноябр ойларида эса республика марказий ижроия комитети раиси вазифасида икки ойгина фаолият кўрсатди.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимовнинг ҳаёти ва фаолияти махсус илмий тадқиқотни талаб қиладиган долзарб мавзу. Умуман олганда Хоразм жаҳид намояндаларида орасидаги энг фаол, қатъиятли . сиёсий иродали шахснинг шиддат билан кечган фаолиятини ўрганиш, тарғиб қилишда тарихчи, сиёсатшунос, журналист, ижодкорлар сусткашлик қилишмоқда ва улар Отахзумохун олдида маънан қарздорлардир.

НАЗИР ШОЛИКОРОВ

“Ёш хиваликлар” партиясининг намояндаларидан ва Хоразм республикасининг раҳбарларидан бири Назир Шоликоров ҳисобланади. Аждодлари Саид Ниёзбой шоликор сингари Хивада масжид ва минора барпо этдирган маърифатли шахсга бориб тақалувчи Назир Шоликоров 1881 йил Хива шахрининг Ур маҳалласида бой савдогар Қурбонниёз Шоликоров хонадонида дунёга келганди. Назир Шоликоров олдинга Хивадаги эски мактаб ва мадрасаларда ўқиб таълим олади. Савдогар фарзанди бўлгани боис, ота касби савдо ишлари билан Оренбург, Москва, Петербург шаҳарларига қатнаб, рус тилини ўрганади. Россия фуқаролигини қабул қилган

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Назир Шоликоров Европа маданияти, илм фани ютуқлари билан танишиб, ўрта асрча ишлаб чиқариш ва бошқарув ҳукмронлик қилаётган Хива хонлигида ислохотлар ўтказиш тарафдори эди.

Шу сабаб Назир Шоликоров жаҳидлар томонидан 1904 йил ташкил этилган “Жамияти хайрия” уюшмасига биринчилардан бўлиб аъзо бўлди. Ташкилотнинг асосий мақсади ўлкада жаҳид мактабларини очиш, уларни педагоглар ва дарслик, қўлланмалари билан таъминлаш ва маърифатпарварлик ғояларини кенг тарқатишдан иборат эди. Назир Шоликоров Хоразмда ана шу ташкилотнинг раҳбарларидан бири сифатида жаҳид мактабларининг ташкил этилишига ўз ҳиссасини қўшди.

Шунингдек, 1914 йил августда “Ёш хиваликлар” ҳаракатининг шаклланишида Полвонниёз ҳожи Юсупов, Бобониёз Жуманиёзов, Ҳусайнбек Матмуродов, Бобоохун Салимов каби шахслар билан бир сафда бўлди. Сафдошлари билан, 1917 йил 6 апрель куни юз берган намоёишларда Кўҳна арк майдонидан йиғилган аҳоли ўртасида Асфандиёрхон томонидан тасдиқланган манифестни ўқиб эшиттиришда ва “Идораи маршрутия”нинг тузилишида ҳам айнан Назир Шоликоров катта роль ўйнади. 1917 йил 23 май куни Асфандиёрхон ва унинг тарафдорлари томонидан “Иродаи маршрутия” тарқатилиб, унинг аъзолари қамоққа олинади. Кейинчалик Назир Шоликоров ҳам бошқа “Ёш хиваликлар” партияси вакиллари қаторида “динсизликда” айбланиб қози судига топширилади. Шундан сўнг у хонлик ҳудудини тарк этиб Тошкентга чиқиб кетишга мажбур бўлади.

Ғоятда қизиққон феъл атворли ва ўзига хос шиддаткор Назир Шоликоров хонликни тугатиш ва республикани ташкил этишда энг фаоллик билан

қатнашди. Шу боисдан ҳам 1920 йил 27-30 апрель кунлари ўтказилган Бутун Хоразм халқ вакилларининг 1-қурултойида Назир Шоликоров мазкур ҳукуматда дастлаб хорижия нозир, сўнг ички ишлар нозир лавозимларга тайинланди. Шунингдек, Хоразм Халқ Шўролар Республикаси Адлия нозирлиги қошида тузилган милиция бошқармаси бошлиғи ва Хива шаҳар мудофаа бўлими бошлиғи лавозимларида фаолият юритиб келди. Яъни Хоразмда ўтмишдаги миршаблик тизимининг тугатилиб, ўз даври учун янгилик бўлган милициянинг ташкил этилишида Назир Шоликоров ташаббускор бўлди.

Бироқ, 1921 йил мартидаги Полвонниёз Юсупов ҳукумати, кейин эса Отахзумохун Муҳаммадраҳимов бошчилигидаги раҳбарларнинг советлар томонидан бадном қилиниб, ишдан бўшатилигидан сўнг Назир Шоликоров ҳам ҳукумат ишидан четлашди.

Республика даврининг кейинги йилларида жаҳидларнинг “Ёш хиваликлар” партияси аъзоси, савдогар буржуа қатлам вакили сифатида совет идоралари томонидан яна таъқибга олина бошлайди. 1930 йилга келиб эса Назир Шоликоров моддий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолади. Шу сабаб 1931 йил 20 мартда ЎзССР ХКС раиси Файзулла Хўжаев қабулида бўлиб, ўзига 150 сўм миқдорида нафақа белгиланишига эришади. Бироқ, шундан кейин ҳам таъқибдан қутила олмади. 1933 йилда яна қамоққа олиниб, 5 ой давомида қамоқда бўлади..

Қамоқдан чиқиб яна ўзининг шахсий ишлари билан банд бўлади. Аммо жамиятда кечган қатағонлар даври- “Катта террор” пайтида у “халқ душмани” сифатида қамоққа олинади. 1937 йил 25 август куни ЎзССР ИИХК Загвоздин Назир Шоликоровни қамоққа олиш учун қарор

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
қилади. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Баҳром Ирзаевнинг изланишларига ва архив ҳужжатларини ўрганишларига кўра, Назир Шоликоров 1921 йилдан “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий ташкилоти аъзоси, Файзулла Хўжаев, Давлат Ризаев каби “халқ душманлари”нинг думи, Англия агенти деб ЎзССР ЖКнинг 60, 67 - моддалари билан айбланади. Шу кун уни қамоққа олиш учун ордер ҳам берилди. Аслида Н.Шоликоров 1937 йил 16 август кун Хоразм округ ИИХК бўлими бошлиғи Калмиковнинг қарори асосида қамоққа олинган эди. Унинг Хива шаҳри, 1-участка 2-элат, 314 хонадонидан тинтув ўтказилиб, уйдан паспорти ва бошқа 100 варақдан ортиқ хат, ёзишмалари, ҳужжатлари, 75 та турли суратлар олиб кетилади. 1937 йил 25 август кун тўлдирилган анкетасида унинг оиласи турмуш ўртоғи Бибижон (42 ёш) фарзандлари қизи Азизахон (18 ёш), Ҳожархон (9 ёш), Сорахон (6 ёш), ўғли Файзулла (4 ёш) ҳамда кенжа қизи Марямхон (4 ойлик)лардан иборат деб кўрсатилган. 1937 йил 15 ноябрь кунги сўроқ баённомасида унинг номидан “Миллий иттиҳод” аъзолари сифатида Бекжон Раҳмон, Абдулла Заргар Ҳусайнов, мулла Муҳаммаджон Абдалов, Жуманиёз Бобониёзов, Бекжон Назаров, Полвониёз Юсупов, Бобожон Отажонов, Давлат Ризаев, Ваис Раҳимов каби кўплаб инсонларнинг номлари келтиради. 1937 йил 14 декабрь кун сўроқда терговчининг Троцкий ва Зиновьевларнинг китобларини нега уйда сақлагансиз деган саволига “уйимда бунақа китоблар йўқ эди, қаердан келганини ҳам билмайман. Ўзи Троцкийни расмидан танишим мумкин, лекин Зиновьевнинг ким эканини ҳам билмайман”, дейди. Назир Шоликоров 1937 йил 1 декабрь кун Мадамин Ишжонов, 1937 йил 19 декабрь кун Худойберган Девонов, 1938 йил 3 октябрь кун Ваис

Раҳимийлар билан юзлаштирилган. 1938 йил 1 октябрь куни терговчи Назир Шоликоровни сўроққа чақириб, унинг 1-корпус 1-камерада маҳбусларга “мен судда барча кўрсатмаларимдан воз кечаман” деган демаганини сўрайди. У судда ўзининг аввал айтган сўзларининг ҳаммасини албатта, тан олишини ваъда беради... Назир Шоликоров айблов баённомасида ЎзССР ЖКнинг 57-моддаси 1- қисми, 58-, 64-, 67-моддалари билан айбланди. Унинг иши 1938 йил 5 октябрь куни соат 10 10 – 10 25 гача давом этди. Суд баённомасида ёзилишича, у ўзига қўйилган барча айбларини тан олган ва сўзининг сўнгида ўзининг жонини асраб қолишларини сўраган. Ваҳоланки, Назир Шоликоров 4 октябрь тунда отиб ташланган эди...

1958 йил 8 март санаси билан Султон Раҳмонов Н.Шоликоровнинг турмуш ўртоғи Бибижон Машарипова номидан ЎзССР ИИБ Урганч шаҳар бошлиғи номига ариза билан мурожаат этишади. Шундан сўнг Н.Шоликоровнинг иши қайта кўрилиб, 1958 йил 4 декабрь куни СССР Олий Суди ҳарбий коллегияси томонидан оқланади.

Хоразмлик жадинд намояндаси Назир Шоликоровнинг ҳаёти ва фаолияти ҳам махсус илмий тадқиқот олиб бориладиган мавзу ҳисобланади ...

БЕКЖОН РАҲМОН

Ўзбек жадинд адабиётидаги Фитрат, Чўлпон каби сиймоларнинг сафдоши, шунингдек ўз даврида Хоразмдан биринчи бўлиб Истамбулда таҳсил олган жадинд зиёлисининг номи тарихий манбаларда Бекжон Раҳмон тарзида келтирилади. Бекжон Раҳмон Хоразмда илк бор “Инқилоб қуёши” газетасига асос солган журналист ва муҳаррир, адабиётшунос ва фольклоршунос, Ичан Қаъла музей кўриқхонасининг

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
ташкилотчиси, мактаблар учун дарслик, ўқув
қўлланмалари ёзган педагог сифатида тарихда қолган.

Фитрат “Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи” асарида Бекжон Раҳмон ҳамда Муҳаммад Юсуф Девонзодаларнинг асаридан ғоят таъсирланганини ёзган ва ушбу китобнинг муסיқашуносликда тутган ўрнига ғоят юксак баҳо берган эди. Ҳақиқатан ҳам, 1925 йилда Москвада нашр этилган “Хоразм муסיқий тарихчаси” китоби муסיқа назарияси ва тарихига доир энг эътиборли манба бўлгани боис, Б.Беляев ҳамда Г.Формер каби рус ва хориж муסיқашунослари ҳам Бекжон Раҳмон ва Девонзодаларнинг асарига мурожаат қилишган.

Ана шундай доврўқли асар битган муаллифлардан бири Девонзоданинг Чокар таҳаллуси билан ижод қилган моҳир созанда, хонанда бўлганлиги ҳам маълум. Хўш, Бекжон Раҳмон-чи? Афсуски, бу шахснинг ҳаёти ҳанузгача тўла ўрганилмай келинмоқда. Аслида Бекжон Раҳмон Хоразм жади́дларининг етакчиларидан бири, маданият ва маърифат арбобларидан эди.

1887 йилда Хивалик хон маҳрамларидан бўлган Раҳмонберган оиласида туғилган Бекжон болалигидан илму маърифатга интилиб вояга етади. Отаси Раҳмонберган Хива хонлиги тарихида ислоҳотчи бош вазир Исломхўжа (1872-1913) нинг ёрдамчиси эди. У ўз устози билан 20 аср бошларида Хивада барпо этилган почта, телеграф, шифохона, масжид ва минора бунёд этилишида катта хизмат кўрсатган, ушбу иншоотларнинг қурилиш ишларига бошчилик қилган. Раҳмонберган жади́дларни қўллаб қувватловчи бош вазир Исломхўжанинг маслаҳатига кўра, ғайрат-шижоатли ўғли Бекжонни Истамбулга ўқишга юборди. Шу тариқа, Бекжон 1913 йилнинг июлидан 1918 йилгача Истанбул университетиде таҳсил олди. Бу пайтда Фитрат

Истамбулдаги таҳсилни тугатиб Бухорога қайтаётган дамлар эди. У Бухоролик сафдошларига Бекжонга ёрдам беришни топшириб ўз юртига қайтиб келади. Фитрат ва Бекжоннинг оға-ини, дўстлиги, маслакдошлиги ўша Истамбулдалик пайтидан бошланган эди.

Бу даврда Усманийлар салтанатида Исмоил Гаспралининг “Динда, тилда, ишда бирлик” шиори остидаги “Ёш турклар” ҳаракати жамиятда кенг фаолият кўрсатарди. Хивадаги мадрасани битириб, Истанбулда ўқиётган Бекжон шу ҳаракат таъсири билан жадиличлик ғояларига берилди. Натижада 1918 йилда Истамбулдан жадиличлик зиёлиси бўлиб қайтган Бекжон Раҳмон Хоразмда ҳам кенг ёйилган, аммо таъқибга учрай бошлаган “Ёш хиваликлар” сафига қўшилди. Хива мадрасаларида мударрислик фаолияти билан шуғулланади.

1920 йилда хонлик тугатилиб, Хоразм халқ республикаси барпо этилгач, у “Ёш хиваликлар” каби ислохотчи сафдошлари билан ҳукумат таркибига кирди. Дастлаб маданият, сўнгра халқ маорифи ноziри, кейин ХХР марказий ижроия қўмита иш бошқарувчиси бўлди.

Бекжон Раҳмоннинг маданият ноziри сифатида қилган энг катта иши 1920 йил 11 апрелда Хоразмнинг ўтмишдаги маданияти ва осори-атиқаларини келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш мақсадида халқ маданияти музейини барпо этгани ҳамда унга раҳбарлик қилганидир. Шунингдек, 1923 йилда Хоразмда илк бор мусиқа мактабини ташкил этиб, воҳа мусиқа назарияси ва тарихи, Хоразм мақомлари ҳамда усуллари, нота ёзувининг ихтиро қилинишига оид “Хоразм мусиқий тарихчаси” китобини Девонзода билан бирга ёзиб, Москвада нашр эттиради.

Шунингдек, Бекжон Раҳмон 1920 йил 8 мартда воҳа тарихида илк бор матбуотга асос солди. Яъни, шу санадан

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

бошлаб нашр этила бошланган “Инқилоб қуёши” газетасининг бош муҳаррири сифатида фаолият кўрсатди. Шунингдек, 1920-24 йилларда воҳада нашр этилган “Қизил Хоразм”, “Маориф”, “Хоразм хабарлари”, “Ёрдам”, “Ёшлар овози”, “Ишчилар товуши”, “Қопқон” сингари газеталарни ҳам ташкил этишга бош-қош бўлди. Ушбу нашрларда Фақирӣ, Комил Девоний, Мутриб, Роғиб сингари шоирларнинг шеърӯ ғазалларини чоп этдирибгина қолмай, уларни таҳлил этган ҳолда адабий таҳлилий мақолалар ёзди.

1923 йилда “Оталар сўзи” номли китобини нашр қилдириб, унга Хоразмликлар орасида кенг тарқалган мақол, ҳикматларни киритди. Китобда “Эртага ош қолса-давлат, иш қолса-меҳнат”, “Давлат-оғзибирчилик”, “Роҳат-меҳнатнинг орқасида”, “Тек турган тўқ юрар”, “Бир кун туз еган ерга 40 кун салом”, “Ота-она тахт этар-бахт эта билмас”, “Ўтни кавласанг ўчар, қўшнини ковласанг кўчар”, “Ўғри бойимас, ёлғончи ёлчимас”, “Онасини кўр қизини ол, қироғини кўр, бўзини ол” сингари тарбиявий, панд насиҳат руҳидаги 580 та мақоллар, ҳикматли сўзлар мавжуд.

Халқ маорифи нозири бўлиб ишлаган пайтида Бекжон Раҳмон воҳада янги мактаблар ташкил қилиш, узоқ овуллардаги болаларни мактабга жалб этиш, таълим масканларини ўқитувчилар билан таъминлаш учун жонкуярлик қилган. Шунингдек, Бобоохун Салимов билан бирга мактаблар учун “Алифбе” ва “Ўқиш китоби” дарсликларини ёзиб, чоп эттирди. Дарсликга мумтоз ва ўз давридаги шарқ ҳамда Хоразмлик шоирларнинг дидактик асарларини ҳам киритди. Шунингдек, Худойберган Девонӯв билан ҳамкорликда Хоразм қоғоз фабрикасини қуриш бўйича ҳам саъйи-ҳаракатлар олиб борди.

Бекжон Раҳмон ХХР раҳбарлари орасида энг салоҳиятли ва миллий давлат қуриш ташаббускори бўлгани учун ҳам 1920 йилда Хоразмга келган туркий халқлар озодлик ҳаракатининг ғоявий йўлбошчиси Закий Валидий унинг уйида бўлганди. З.Валидийнинг 1969 йилда Туркияда нашр этилган “Хотиралар” китобида Бекжон Раҳмоннинг дунёқараши, иш фаолияти ўрин олган. Муаллиф бир ўринда долғали даврларни қуйидагича хотирлайди: “Мулла Бекжон Хивада замонавий маданиятни ривожлантириш учун катта фидойилик кўрсатди. Агар Русия халақит бермаганида, улар ёш Хива ҳукуматида катта хизмат қилган бўлур эдилар. Маориф вакили бўлган мулла Бекжон-Истанбулда ўқиб келган бир йигит. Ҳукумат ишларидан бўш вақтларида мадрасадаги ҳужрасига келар, ўз қўли билан палов пиширар, ўша вақт узоқ суҳбатлашар эдик.У бир қанча асарлар ёзди” .

Бекжон Раҳмон Закий Валидий каби Шафқи Бектўра, Фитрат, Чўлпон, Файзулла Хўжаевлар билан ҳам дўст эди. У 1920 йилнинг августида Боку шаҳрида ўтказилган, 30дан ортиқ мусулмон давлатлари вакиллари иштирок этган шарқ халқлари қурултойида ҳам фаол қатнашганди. Айнан Чўлпон билан ҳам Бокуда ўтказилган қурултойида танишиб дўст тутинганди. Маълумки Боку қурултойида Бекжон Раҳмон, Чўлпон, Закий Валидий, Анвар Пошшолардан ташқари Мунаввар қори, Ғози Олим Юнусов, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Собиржон Раҳимий сингари кўплаб Туркистонлик жаидлар иштирок этишганди.

Айни пайтда, Бекжон Раҳмон 1920 йил 13 ноябрда Бухоро ва Хоразм республикалари ўртасида тузилган дўстона ҳамда иқтисодий, маданий алоқаларга доир шартнома тузишга ҳам раҳбарлик қилган.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

1921 йил Хивада Халқ университети очилишининг ташаббускори ва биринчи ректори бўлган. 1921 йил 23 майда Хоразм Марказий ижроия қўмитаси иш бошқарувчиси вазифасидаги фаолиятини бошлаган. 1923 йил 27 ноябрда РСФСРнинг Хоразмдаги шовинист вакиллари ва Қизил Армия томонидан “Ёш хиваликлар” партияси аъзолари қаторида “Хоразм халқининг душмани” дея қамоққа олинадиган ва дастлаб ўлимга, кейин эса 10 йилга қамоққа ҳукм қилинадиган. Кўп ўтмай авф этилади ва мадрасада мударрисликни давом қилдиради.

1924 йилда ўтказилган миллий давлат чегараланишидан кейин ХХР тугатилиб Хоразм округи ташкил этилган, Бекжон Раҳмон 1925-26 йилларда округ маориф бўлими мудир вазифасида ишлайди. Кейин жаҳид дўстларидан, ўша вақтда Ўзбекистон халқ комиссарлари советининг раиси бўлиб ишлаётган Файзулла Хўжаевнинг таклифига кўра Самарқандда ташкил этилган Фан қўмитасида фаолиятини давом этдиради.

Шу даврдаги “Аланга”, “Ер юзи” журналларида адабиётшунослик, тилшуносликка оид мақолаларини чоп этдириб, республиканинг олд зиёлиларидан бири сифатида танилади. Шу боисдан ҳам уни 1926 йилнинг 26 феврал-5 март кунлари Боку шаҳрида ўтказилган Биринчи Туркология қурултойида қатнашиш учун Ўзбекистон делегацияси таркибига киритилади.

Маълумки ушбу қурултойда В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.А.Миллер, С.Ф.Олденбург, Р.Р.Поппе, А.Н.Самойлович, К.Юдахин, В.Б.Томашевский каби рус, М.Ф.Кўпрулузода (турк), Паул Виттек (немис), Бакир Чўпонзода (қрим татар), А.Бойтурсун (қозоқ) сингари дунёдаги машҳур 131 та олим қатнашган. Ўзбекистондан эса Ашурали Зоҳирий, Элбек, Раҳим Иноғомов, Ғози Олим Юнусов,

Назир Тўрақулов, Шокиржон Раҳимий, И.Садрий, А.Абдужабборовлар қаторида Бекжон Раҳмонов ҳам бор эди. Қурултойда туркий халқлар адабиёти ва тилшуносликка оид 38 та маъруза ўқилган ва муҳокама қилинганди. Муҳокамада сўзга чиққанлар орасида Бекжон Раҳмон ҳам бор эди. Айнан ана шу қурултойда Навоийнинг 500йиллигига тайёргарлик кўриш ва унинг ижодини дунёда оммалаштириш, тарғиб қилиш масалалари кўриб чиқилганди.

Бекжон Раҳмон 1926-29 йилларда Ўзбекистон ССР халқ комиссарлари кенгаши раиси Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан Самарқандга келиб республика маориф комиссарлигининг “Маориф”, “Аланга” журналларида ва “Янги алифбо” кўмитасида фаолият кўрсатган ҳамда “Ўзбекистонда лотинчилик ҳаракати”, “Янги алифбе ҳарфи сираси тўғрисида”, “Бағдон шеваси” сингари тилшунослик, адабиётшунослик ва санъатшуносликка оид мақолалар, “Салом” шеърини 1930 йилда ёзиб чоп этдиради.

1929 йилда Чордўй орқали Хоразмга етиб келганида, Амударёдаги кемада бир гуруҳ кишилар томонидан калтаклаб кетилган. Таниқли журналист ва фидойи олим, санъатшунослик фанлари номзоди Сирожиддин Аҳмаднинг “Қизил мустамлака: эълон қилинмаган уруш. Катта қирғин қомуси(1929-1950) китобидаги маълумотларга кўра, (“Info Capital Books” нашриёти, Тошкент-2022) “Бекжон Раҳмон 1932 йилда Тошкентга келиб фаолиятини давом этдиради ва Ғози Олим Юнусовнинг уйида яшаган”. Чўлпоннинг 1937 йилда терговчига берган сўроқидаги маълумотда, Бекжон Чўлпоннинг дўсти бўлгани боис у ҳақда ҳам сўраб суриштиришган. Шунда Чўлпон уни 1935 йилда охирги маротаба Самарқандда кўриб суҳбатлашганлигини

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
айтган. Закий Валидий “Хотиралар” асарида (Истамбул, 1969 йил) унинг қатағон қурбони бўлганини ёзган. Сирожиддин Аҳмад шунга асосланган ҳолда, Бекжон Раҳмоннинг 1937 йилда ИИХК Хоразм бўлими томонидан қамоққа олинган ва тарихчи Закий Валидийнинг маълумотига қараганда сургунда вафот этганлигини ёзиб ўтган ўз асарида.

Шу тарзда нафақат Ўзбекистон миқёсидаги маданий, адабий тадбирларда, балки дунёда бўлиб ўтаётган етук олимлар иштирокидаги анжуманларда ҳам фаол қатнашаётган Бекжон Раҳмон республикамизнинг энг фаол зиёлиси сифатида танилаётган даврда совет тузуми қурбони бўлди.

Унинг қатағон давр қурбони бўлиши жаҳид зиёлиси сифатида шаклланган шахснинг кўплаб орзулари армон бўлиб қолишига олиб келди. Бекжон Раҳмоннинг ижтимоий сиёсий, маданий, матбуот ва адабиёт соҳасидаги фаолиятини тадқиқ қилиш бугунги истиқлол даври тадқиқотчилари олдидаги долзарб вазифалардан бўлиб қолмоқда. Тарихчи, сиёсатшунос, адабиётшунос, санъатшунос, журналист, ижодкорлар Бекжон Раҳмон шахсияти олдида маънан қарздордирлар.

3-БОБ. ХОРАЗМ ЖАДИДЛАРИНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ.

3.1. Хоразмлик жадинд ижодкорлар.

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Шаҳноза Назарова жадинд адабиёти, ўзбек шеъриятига таъсири ва унинг янгилашиш тамойилларини тадқиқ қилганича шундай хулосага келган: “Жаҳон адабиётшунослигида жадиндчилик ҳаракати, жадинд адабиётини ўрганишга доир энг янги илмий изланишлар натижасида қуйидаги олтин йўналиш устувор тадқиқот тармоғига айланди: 1) умумтурк жадиндчилиги фалсафаси ва мафкураси (тарихий-сиёсий-мафкуравий жараёнларни қамраб олади); 2) умумтурк жадинд зиёлиларининг муаммолари (миллий, диний, ижтимоий жиҳатларни, тил-имло-маориф, хотин-қизлар масалаларини назарда тутди); 3). Умумтурк жадинд адабиёти (шеърият, наср, драматургия, халқ оғзаки ижоди, адабий-танқид масалалари ўрганилади); 4) умумтурк жадинд матбуоти ва нашр фаолияти; 5) хайрия ва адабий жамиятлар, вақфлар, фондлар фаолияти; 6) умумтурк жадинд театри ва санъати” (Ш.Назарова “XX аср ўзбек шеъриятининг янгилашиш тамойиллари”(Янги ўзбек шеърияти контекстида). “Академнашр”, Тошкент-2022 йил, 3 бет).

Табиийки Хоразм жадинд адабиёти ҳам жадинд, умумтурк жадинд адабиётининг таркибий қисми бўлиб, фақат 1920 йилгача жадинд матбуоти, 1922 йилгача жадинд театри, драматургияси фаолият кўрсатмагани эътиборга олинса, қолган жиҳатлари айни бир хил тарзда ижодий шаклланишда, умумийликда давом қилган.

Негаки, профессор Бегали Қосимов “Миллий уйғониш” асарида ёзганидек, “жадинд адабиёти моҳиятан янги

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
адабиёт эди. Чунки у қарашларни янгилади, фикрларни
янгилади, ўзликни қайтарди “ (“Маънавият” нашриёти,
Тошкент-2002 йил, 124-бет).

Бегали Қосимов шу тарзда жаҳид адабиётига баҳо
бераркан, тадқиқотларига асосланиб яратилган
асарларни таҳлил қилади ва шуларга таяниб қуйидагича
хулосаларга келади:

“Жаҳидчиликнинг руҳи ва мазмунини ўзида беками
кўст намоён этган жаҳид адабиёти миллий онг ва сезим
тараққиётида беқиёс рол ўйнайди. Бу адабиётнинг илк
намуналари бадииятига кўра у қадар юксак эмас, ғоялар
яйдоқ берилади. Яланғоч даъват ва чақириқлар,
шиорбозлик кўзга ташланади. Жаҳид адабиёти 1910
йилларнинг охири, 1920 йилларнинг бошидагина ҳар
жиҳатдан тўлақонли адабиётга айланди.

Жаҳид адабиётининг биринчи босқичи-1905-17
йиллар адабиётида Туркистон жаҳидчилигининг
қуйидаги хусусиятлари ўз ифодасини топди:

1. Маърифатга мақсад эмас, восита сифатида қараш.
2. Эркисизликни, мустамлака идора усулини англаш,
унинг сабабларини ва ундан қутулиш йўлларини излаш.
3. Миллат озод ва мустақил бўлиши керак. Ўз миллий
ватанига, тилига, илм-фанига, қонун-қоидасига эга
бўлмоғи лозим. Буларсиз ҳеч бир миллатнинг келажаги
йўқ.
4. Иқтисод ҳамма нарсанинг асосидир.
5. Жаҳидчилик динни рад этмади. Аксинча уни
тараққий қилдириш, замонавийлаштириш йўлидан
борди. Жаҳидларнинг катта қисми жумхурий идора
усулини қўллаб чиққан бўлсалар-да, унинг мутлақо
шаръий асосларга қурилишини орзу қилдилар. Бироқ бу
шаърий давлат мутассисбликдан холи бўлмоғи лозим
эди. (юқоридаги нашр, 128-134 бетлар).

Нафақат жади́дшунос, балки ўзи ҳам ўзбек олиму ижодкорлари томонидан “Сўнгги жади́д”, Ўзбекистон халқ шоири Хуршид Даврон эса “янги жади́д” деган виқорли эътирофларга сазовор бўлган ва бу минг карра ҳақиқат бўлган профессор Бегали Қосимов, шу тарзда жади́д адабиётидаги асосий жиҳатларни даврда кечган жараёнлар, жади́дчилик ҳаракати, уларнинг мақсад, вазифалари, ғоялари асосида таҳлил қилиб чиқади ва уларнинг ҳар бирига оид кўплаб ижодкорлар асарларидан мисоллар келтиради.

Табиийки, Туркистон, Бухоро жади́дчилик ҳаракатидан Хоразм жади́дчилигининг фарқли жиҳатлари борлиги сингари, жади́д адабиётида ҳам Хоразмнинг алоҳида ўрни борки, бу борада афсуски ҳали мукамал тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

Фақатгина ушбу монография ҳаммуаллифи Умид Бекмуҳаммад томонидан Ўзбекистонда биринчи мартаба яратилган “Хоразм жади́дчилик ҳаракати энциклопедияси” ҳамда мазкур ҳаммуаллифлар нашр қилдирган “Хоразм жади́дчилиги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт”, “Бобоохун Салимов-жади́д, давлат арбоби ва шоир” асарларимизда воҳадаги адабий жараён, хусусан Хоразм жади́д адабиёти хусусида илк бор тадқиқот ишлари олиб борилганди.

Маълумки, публицистика ҳам ижодкорларнинг шаклланиши, адабиёт оламига, насрда изланишлар олиб боришнинг дастлабки тажрибаси сифатида қаралади. Хоразм жади́д адабиётида эса публицистика муҳим ўрин тутди. Шу боис, аввало жади́д публицистикасига тўхталиб ўтсак.

“Таржимон” газетасидаги тарихий фактлардан маълумки, Рамазон Сайдашевнинг жади́д мактабидаги педагоглигидан ташқари Хоразмдан Қримга-“Таржимон”

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

газетаси бош муҳаррири Исмоил Гаспиралига мақолалар ёзиб турганлигидир. Табиийки, вазиятни, бораётган жараёни кузатиб, таҳлил қилиб шулар асосида ўз муносабатини, таъсирини билдириб турган Исмоилбек Гаспирали Хоразмдан келган ҳар бир хабарни газетада “Хивадан мактуб” рукнида чоп этиб турган. Шу тарзда “Мулла Рамазон”, “Рамазон Сайдашев”, “Р. Сайдашев” номлари билан воҳада кечаётган ҳар бир жараён, воқеликлар газетада нашр қилиниб турилган. Олдинлари Россия, Кавказ, Туркистондаги газеталар ва мухбирлар орқали ёритиб борилган Хоразм билан боғлиқ жараёнлар бевосита Рамазон Сайдашевнинг журналистлик фаолияти орқали Қримда нашр этилиб, минглаб мухлислар ва турли ҳудудларга етиб борди. Афсуски, Рамазон Сайдашевнинг педагогик ва журналистик фаолияти тарих фанида умуман тадқиқ қилинмаган.

Рамазон Сайдашев ўзи сингари “Таржимон” газетасига мақолалар ёзадиган яна бир маслакдош шогирдини етиштирдик, бу ижодкор Ғофур Усманий эди. У XX аср бошларида Хива, Янги Урганч шаҳарларидаги жаҳид мактабларида ўқитувчилик қилган ва Рамазон Сайдашевнинг таълим ва матбуот соҳасидаги шогирди бўлганди.

Ғофур Усманий “Таржимон”дан ташқари “Вақт” газетасига ҳам Хоразмдаги таълим, тиббиёт ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тўғрисидаги мақолаларини чоп этдириб турган. Афсуски, Ғофур Усманийнинг ҳаёти ва фаолияти тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

Агарки, Рамазон Сайдашев ва Ғофур Усманийлар ҳаёти, фаолияти, ижоди тадқиқ қилинса, катта эҳтимол билан уларнинг жаҳид адабиётига қўшган ҳиссалари борлиги ҳам маълум бўларди.

Маълумки, ўзбек адабиёти, хусусан 20 аср бошларидаги Хоразм адабий муҳитини Аваз Ўтар ижодисиз тасаввур қилиш қийин.

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Шаҳноза Назарова тадқиқ қилганидек “ XIX аср охири-XX аср бошларида мумтоз адабиёт маърифатпарварлик адабиётига, маърифатпарварлик жаҳид адабиётига сингиб кетди. Шеърый системалар, қофия тизимлари, шеърый шакллар, поэтик образлар маънодорлиги кенгайиб, торайиб, янгилашиб борди ва буларнинг барчаси жуда қисқа вақт оралиғида содир бўлди. Янги адабиёт кечиктириб бўлмас заруратга айланди” (юқоридаги нашр, 229-бет).

Айнан ана шу даврдаги, яъни Хоразм жаҳид адабиётининг пешқадам намояндаси Аваз Ўтар (15.08.1884-1919) бўлиб, адабиётшунослар томонидан унинг ижоди маърифатпарвар шоир сифатида эътироф этилиб келинди. Бироқ унинг “Тил”, “Хуррият” ҳақидаги шеърларидаги руҳият, ғоя Чўлпон асарларидаги сингари жаҳид адабиёти намунасидир. Шунингдек шоир ижодига оид бошқа асарларида ҳам жаҳидчилик ғоялари акс этган ва Аваз Ўтар доимий равишда Хоразм жаҳидларини қўллаб қувватлаган ижодкор.У Қримда нашр этиладиган “Таржимон” газетасини ўқиб уни Хоразмда тарғиб қилиб борган ва Хивада 1905 йилда жаҳид мактаби очган Мамат маҳрамнинг энг яқин маслакдоши бўлган.

Аваз Ўтар Хивалик Полвонниёз Гадониёз ўғлининг Гадикбўйи ҳудуди Тўрт шоввозбобо мачитқавмидаги хонадонидида туғилганди. Аждодлари, хусусан отаси Полвонниёз Гадониёз ўғли хон саройида Ўтар лавозимида фаолият кўрсатган ва ўз даврининг машҳур ижодкорларидан Огаҳий, Комил Хоразмий, Баёнийлар билан дўст тутинган..

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Шу боис Аваз ҳам сулола номидаги Ўтар сўзини ўзига таҳаллус қилиб танлаган. Ўтар Хива хонларининг хос сартароши бўлиб, ҳукмдор ва шаҳзодаларнинг соҳсоқолини олган, ўғил болаларни суннат қилган ва шу фаолияти учун хазинадан маош олган.

Аваз дастлаб Хивадаги эски мактабда, кейин эса Мадаминхон мадрасасида таҳсил олади. Отаси ва унинг ижодкор дўстлари таъсирида Аваз адабиётга ҳавас руҳида вояга етиб, мадрасада ўқиб юрган давридаёқ шарқ адабиёти мумтоз вакилларидаан Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Лутфий, Алишер Навоийларнинг ижодига ихлос қўйиб, уларнинг мероси билан яқиндан танишди ва шеърлар ёза бошлади. 20 аср бошларига келиб Аваз Ўтар халқ ўртасида танилиб, шеърлари созанда ва хонандалар томонидан куйга солиниб қўшиқ бўлиб айтила бошланади.

Шоирнинг устозлари Баёний, Табибий, замондоши Жуманиёз Хивақий, дўсти Ҳасанмурод Қори-Лаффасий, Бобожон Тарроҳ ва бошқалар унинг истеъдодига юксак баҳо берганлар. Натижада Аваз Ўтар ҳақидаги бу хилдаги таърифлар Хива хони Муҳаммад Раҳим соний - Ферузхонга етиб боради ва Авазни саройга чақиртириб, Табибийга шогирд қилиб топширади. Табибий жуда кўп илм аҳлига ғамхўрлик қилганидек Авазга ҳам ахлоқ, илм ва шеърият бобида кўп нарса ўргатади. Шунинг учун шоир турли даврларда ёзилган шеърларида Табибийни ўзига устоз билиб зўр ҳурмат билан тилга олади.

*Не ғам эмди, Аваз, назм илмида бўлсанг Табибийдек,
Ки дерлар, кўрган эл назмингни устодишта салломно.*

Аваз камолотга етган бир пайтда сил касалига чалинади ва даволаниш учун Кавказ ва Қримга (1905-1906) боради. Тараққийпарвар Аваз Ўтар Бокуда озарбайжон жаҳид мактаблари билан танишади ҳамда

Тоҳирзода Собир (1860-1911) сингари шоирлар билан учрашиб дўстлашади ва улар билан кейин ҳам ижодий алоқада бўлади. Шунингдек, Султон Мажид Ғанизода (1886-1937) томонидан ташкил этилган мактаблар фаолияти билан танишади. Сафарали Валибейов (1861-1902)нинг “Ватан тили”, “Усули жаид”, “Лисоний форсий” номли асарлари ва “Хазинаи ахбор” номли икки жилдлик қомусий луғатини ҳам Хоразмга олиб келади. Кавказ ва Қрим сафари Аваз Ўтар ижодида алоҳида аҳамиятга эга бўлди. У сафар давомида Кавказ, Қрим халқлари ҳаёти, маданияти, адабиёти ва бошқалар билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлди, ҳамда озарбайжон, қрим татар халқларининг илм-фан, маданият янгиликлари билан қизиқди. Қримдаги “Таржимон” газетаси таҳририятида бўлади.

Хоразмга келганида Россия, Кавказ, Қримда нашр этиладиган кўплаб газета-журналлар, китобларни олиб келади. Аваз Ўтар кейинчалик ҳам доимий равишда рус, озарбайжон, татар тилларида чиқадиган газеталарни мунтазам равишда кузатиб борган. Тошкент, Фарғона ва Самарқандда чоп этилган жаид матбуоти билан бевосита алоқада бўлиб, ёзган ғазалларидан баъзиларини уларда нашр ҳам эттиради. Фарзандини бош вазир Исломхўжа томонидан ташкил этилган Хивадаги жаид мактабига беради. Шунингдек, Хоразмда биринчи бўлиб жаид мактабини ташкил қилган Мамат маҳрамнинг ҳам энг яқин маслакдоши Аваз Ўтар эди.

Шоир ижоди жуда ҳам ранг-баранг бўлиб, қамрови ниҳоятда кенг эди. У мумтоз адабиётимиздаги ғазал, мухаммас, мустазод, мусамман, мураббаъ, муламмаъ, таржеъбанд, соқийнома, рубоий, қитъа, фард каби турларида ижод қилди. Ўзидан ана шундай бой адабий

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
мерос қолдирган Аваз Ўтар 1919 йилда 35 ёшида вафот этади.

Аваз Ўтардан бой ижодий мерос қолди. У ҳаётлик вақтидаёқ шеърларини бир жойга тўплаб девон тартиб қилди ва уларни “Саодат ул-иқбол” деб номлади. Шоир тузган девонларини 1908 йилда хаттот мулла Болтаниёз Қурбонниёз ўғлига бериб кўчиртирган. Шоирнинг бу девонлари ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Унинг ғазаллари Хивада литография усулида ўзи ҳаёт вақтидаёқ чоп этилган эди. Шу сингари Аваз Ўтар ижодидан намуналар Хоразмда кўчирилган турли хил баёз ва тазкиралардан муносиб ўрин олди. Шоирнинг асарлари “Ойна”, “Вақт”, “Мулло Насриддин” каби ўз давридаги вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилган. Аваз Ўтарнинг Фузулий, Мунис, Огаҳий, Комил, Феруз ва бошқа шоирларнинг ғазалларига боғланган тахмислари ҳам мавжуд. Шоир озарбайжон адабиётининг буюк сиймоси Муҳаммад Фузулийнинг хурлик, муҳаббат ва шахс эркинлиги масаласига бағишланган “Ёзмишлар” радифли ғазалига гўзал мухаммас боғлайди. Мухаммасда шоир инсонларнинг бахтли бўлишлари ижтимоий тузум билан ҳам мустаҳкам боғлиқ деган хулосага келади.

Жади́дчилик ғояларини кенг тарғиб этиш Аваз Ўтар ижодига хос хусусиятлардан биридир. Бу унинг “Тил”, “Мактаб”, “Халқ”, “Фидоий халқим”, “Топар экан қачон?” деган шеърларида яққол кўринади.

Аваз Ўтарнинг ҳажвий асарларида эса Россиянинг мустамлакачи ва маҳаллий амалдорлари, бойлик орттириш йўлида алдамчилик, риёкорлик килувчи тутуруқсиз бойлар, судхўрлар ва шуларга ўхшаш разил шахсларнинг қилмишлари фош этилган.

Аваз Ўтар бир қатор асарларида ижтимоий тенгсизликни ва унинг кескинлашиб бораётганлигини ҳаққоний тасвирлаб, фалакни “ғаддор”, замонани эса “каж” деб атайди. Шоир ижтимоий руҳдаги шеърларида ўзининг озодлик, бахтли ҳаёт ҳақидаги қарашларини баён қилган. “Хуррият”, “Сипоҳийларга”, “Халқ”, “Топар экан қачон?” “Фидойи халқим”, “Уламоларга” каби қатор асарларида Аваз Ўтарнинг келажак хусусидаги фикрлари ўз аксини топган.

Аваз Ўтар ижтимоий шеърияти замирида зулм ва зўравонлик ҳисобига тўпланган бойликларга нафрат, икки томонлама зулм остида қолган меҳнаткаш халқ ҳаётига ачиниш туйғуси ётади. Шоир ўша жамиятда яшаб турган кишилар ўртасидаги тафовутларни, қарама-қаршиликларни рўй-рост очиб ташлайди.

Айниқса Авазнинг кўз ўнгидаги жараёнлар, хусусан Россия империясининг биринчи жаҳон урушига қўшилиши, мустамлака хоразмликлар ҳаётини оғир аҳволга тушириши ижодига таъсир қилди. Натижада меҳнаткаш халқ аҳволи баттар оғирлашиб, солиқларнинг кўплиги халқнинг дардини янада қийинлаштирди. Шу боисдан ҳам Аваз Ўтар халқ дардини ўз дарди сифатида ифодалаганди :

*Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ...
Эй, Аваз, бўлмас шунингдек барҳо оввора халқ.*

Тарихдан маълумки, Аваз Ўтар оғир касал бўлгани боис шу даврдаги жадидларнинг сиёсий курашларига қўшилмаган. Бироқ у маънан уларни қўллаб қувватлаб, “Мактаб”, “Тил”, “Халқ”, “Хуррият” номли шеърлар ёзган. Айниқса, 1917 йил апрелида Бобоохун Салимов, Ҳусайинбек Матмуродовларнинг “Идорайи маршрутия”-

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

парламент тузишини хуррият йўлидаги қадамлардан деб билди ва “Хуррият” номли шеър яратди.

*Сиёсат маҳв бўлди, яшасун оламда хуррият,
Бори эл иттифоқ ила жаҳонни айласун жаннат...*

Хива шаҳрида маърифатпарвар, жаҳидчилик ғояларини куйлаган Аваз Ўтарнинг уй-музейи ташкил этилган ва ҳайкали, бюести ўрнатилган. У ҳақда Эркин Самандарнинг “Эрк садоси” достони, Аҳмад Бобожоннинг “Ғазал фожиаси” драмаси, Саъдулла Сиёевнинг “Аваз “номли романи яратилган. Н.Қобулов, В.Мўминова, Иброҳим Ҳаққул томонидан “Аваз ва унинг адабий муҳити” номли монография, Нурмуҳаммад Қобуловнинг икки жилдлик “Хоразм адабий муҳити” тўпламида ҳам Аваз Ўтарнинг ҳаёти ва ижоди ёритиб ўтилган. А.Ўтар ҳаёти ва ижоди бўйича филология, педагогика йўналишларида бир нечта диссертациялар ҳимоя қилинган. Бироқ Аваз Ўтар ҳаёти ва ижодини янги ракурсларда, ўша даврдаги реал вазиятдан келиб чиқиб, қолаверса жаҳидлар билан боғлаган ҳолдаги махсус тадқиқот иши олиб бориш адабиётшунослар олдидаги масъул, долзарб вазифадир.

Аваз Ўтар 1919 йилда вафот этгач, Хивадаги Чодирли Эшон қабристонига дафн этилган. Агарки шоир тақдири азал сабабли 1919 йилда эмас, кейинги даврларда вафот этганида республика давридаги Бекжон Раҳмон, Комил Девоний сингари шоирлар қаторида янги руҳдаги, Чўлпон, Фитрат, Ғулом Зафарийдек жаҳидона ғоялар сингдирилган асарлар ёзишни давом этдирарди. Шунингдек Ҳамза Ҳакимзода Хоразмга келиб драмалар яратган, пьесаларни саҳналаштирган даврда агарки ҳаёт бўлганида, ўзи ҳам томошабинлар олқишига сазовор бўладиган пьесалар яратган бўларди.

Бироқ тақдири азал сабабли у хонлик тугатилиши арафасида-1919 йилда вафот этди...

Академик Наим Каримов Аваз Ўтарлар яшаб ўтган, аниқроғи Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Қодирийлар ижод қилган даврга баҳо бериб ёзганидек “адабиётшунослар бу даврни гоҳ миллий уйғониш даври адабиёти, гоҳ жаид адабиёти деб атайдилар. Аммо бу ҳар икки ном замирида битта ҳақиқат ётади:жаидлар ўзларининг адабий ҳайқириқлари билан 20 аср бошларида Туркистоннинг мудраб ётган халқини уйғотиб, унда дунёда Ватан, Эрк ва Хуррият деган буюк қадриятлар борлигига ишонч уйғотдилар. Улар янги усул мактабларини ташкил этиб, 20 асрнинг Форобийлари, Берунийлари, Ибн Синолари майдонга келишига замин ҳозирладилар. Миллий матбуотга пойдевор қўйиб, “Садойи Туркистон”, “Садойи Фарғона” сингари газеталари, “Ойна” сингари журналларида эълон қилинган бадий ва публицистик асарлари билан янги ўзбек халқининг туғилишида доя вазифасини бажардилар”(Ш.Назарованинг юқоридаги монографияси, ўша нашрга ёзилган “Зукко олиманинг яна бир илмий асари”номли сўнгсўзи”, 253-бет).

Гарчи Хоразмда 1920 йилда жаид намояндаси Бекжон Раҳмон томонидан матбуотга асос солингангача воҳада биронта газета-журнал нашр этилмаган бўлсада, Аваз Ўтар, Бобоохун Салимов, Сўфизода ва бошқа ижодкорларнинг ёзган ижодлари уларнинг қўлёзма асарларида сақланиб келди.

Хоразмлик жаидлар томонидан яратилган назмдаги асарлар жаид адабиёти, шеъриятининг таркибий қисмини ташкил этадики, бу борада Аваз Ўтар ижоди сингари Бобоохун Салимовнинг ижодий фаолияти ҳам жаид шеъриятининг ёрқин намуналаридир.

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Хоразмдаги жаҳидчилик ҳаракати ва улар мансуб бўлган сиёсий ҳаракат-“Ёш хиваликлар”нинг намояндалари орасида асосан Бобоохун Салимов бошқа сафдошларидан ижодкорлиги билан алоҳида ажралиб турган. Яъни, Полвонниёзхожи Юсупов, Худойберган Девонов, Назир Шоликоров ва бошқа жаҳид лидерлар каби унинг ҳам сиёсий фаолияти курашлар, ислоҳотчилик ғоялари билан ўтган бўлсада, ундан асосийси бой ижодий, маънавий мерос қолди.

Бобоохун Салимов шеъриятида жаҳидлар ғояларидаги сингари маърифат, таълим мавзулари ёритилган. Шунингдек, у жамиятда рўй бераётган салбий муносабатларни йўқотиш учун ҳам мудроқ ғурурни уйғотиш лозимлигини англаб етганди. Шу боис ҳам Бобоохуннинг хонлик даврида яратилган ушбу шеърида жаҳидларнинг ғояси акс этганди”:

*Хазон фаслида булбулдек,
Дил афгор ўлғон ўхшайдур.
Жаҳолат дардига барча
Гирифтор ўлғон ўхшайдур,
Сукут айлаб демас бу кун
Рост сўзни шайхулисломлар.
Халойиқ ичра бидъатлар,
Баддийдор ўлғон ўхшайдур...*

“Ожиз” таҳаллуси билан туркий, “Бобо” таҳаллуси билан форсий тилда ижод қилган Бобоохун Салимовнинг бошқа шеърларида ҳам мустамлакачилик асорати даврига хос маҳзунлик, жамиятдаги воқеликларга реал баҳо бериш акс этдирилган.

Шоирнинг қуйидаги шеърида шундай шу ҳолатга оид мисралар бор:

*Ожизо, зор кўнгиллар,
Бўлди хандон оқибат.*

*Бизларга зулм этганлар,
Бўлди яксон оқибат...*

Айниқса унинг “Мактаб” сарлавҳали шеъри халқ таълими учун сидқидилдан фаолият кўрсатган жадинд зиёлисининг ёрқин қиёфасини кўрсатади:

*Хушдур не бало ҳавойи мактаб,
Жон ўлса раво фидойи мактаб.
Мактаб демаки мадори илмдир,
То илм иладур бақойи мактаб,
Рашк ўтига ўртамиш Эрамни,
Гулзори фараҳ фазойи мактаб
Анвойи илм маъданидир.
Ҳар гўшайи бир саройи мактаб.
Тан ўлғуси булбули баҳорда.
Тифлони ғазал саройи мактаб.
Ҳар кимда бор эрса жаҳл дарди
Даф айлагуси давойи мактаб
Гўдаклар адибу олим ўлмас.
То чекмагунча жафо мактаб,
Топмоқ тиласанг икки жаҳонни
Зинҳор бўл ошнойи мактаб,
Хоразм элин айлагай мунаввар,
Нури қамари саймойи мактаб,
Мингдан бирини тугатмас Ожиз
Юз йил деса ҳам санойи мактаб.*

Жадинд шеъриятининг ёрқин намунаси бўлган Бобоохун Салимовнинг ҳаёти, шунингдек ижоди умуман тадқиқотчилар томонидан ўрганилмаган бўлиб, махсус илмий тадқиқотни талаб қилади. Сулолага мансуб Матюсуф Салимовнинг шахсий архивида, Салимохун шажарасига оид кўплаб ҳужжатлар, кўлөзмалар, расмлар қаторида, туркий тилдаги шеърлари ва 18 та форсий тилда яратилган ноёб шеърлари сақланиб келмоқда.

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Бобоохун Салимовнинг сафдоши бўлган Ҳусайинбек Муҳаммадмуродов хонликдаги нуфузли давлат арбоби Матмурод девонбегининг ўғли эди. Ана шундай мавқега эга сулола вакили 20 аср бошларидаги Хоразм жади́д лидерларидан бири бўлиб, 1917 йил апрелида ташкил этилган ҳукумат раиси қилиб сайланган ва ислохотларни амалга оширишга киришганди.

Ферузхон давридан бошлаб саройдаги нафақат амалдорлар, балки ижодкорлар орасида ҳам ўз шеърляти билан эътибор топган Ҳусайинбек Ферузхоннинг тавсияси билан ўзига Нозирий тахаллусини танлаганди. Нозирий мумтоз адабиётга хос кўплаб ғазаллар ёзиб бой ижодий мерос қолдирган ва адабий асарлари Тошкентдаги шарқшунослик институти кўлёмалар фондида сақланмоқда. Агарки Нозирий ижодий мероси тадқиқ қилинса, унинг ижодида лирик шеърларгина эмас, жади́д адабиётига хос ижтимоий-маърифий мавзудаги асарлар ҳам топилиши аниқ.

Негаки, ўз давридаги сиёсий жараёнларнинг энг олд сафларида юрган, жамиятни ҳаракатлантирувчи таъсир кучига, нуфузига эга шахс табиийки ўзи орзу қилган, интиланган ғояларни ижодида акс этдирган бўлиши аниқ.

Бекжон Раҳмондек жади́дларнинг илғор вакили эса Фитрат, Чўлпон, Закий Валидий сингари ижоду илм аҳли билан маслақдош дўст эди. У “Инқилоб кўёши” номи билан Хоразмда матбуотга асос солган ижодкор ва 1923 йилда 580 та Хоразмнинг халқ мақолларини тўплаб “Оталар сўзи” номи билан нашр этдирган фольклоршунос ҳам бўлган. Бекжон Раҳмоннинг мазкур тўпламида “эртага ош қолса-давлат, иш қолса-меҳнат”, “Давлат-оғзибирчилик”, “Роҳат-меҳнатнинг орқасида”, “Тек турган тўқ юрар”, “Бир кун туз еган ерга 40 кун салом”, “Ота-она тахт этар-бахт эта билмас”, “Ўтти кавласанг ўчар,

қўшнини ковласанг кўчар”, “Ўғри бойимас, ёлғончи ёлчимас”, “Онасини кўр қизини ол, қироғини кўр, бўзини ол” сингари тарбиявий, панд насиҳат руҳидаги мақоллар, ҳикматли сўзлар мавжуд.

1925 йилда у Муҳаммад Юсуф Девонзода билан ҳаммуаллифликда “Хоразм мусиқий тарихчаси” китобини Москва шаҳрида нашр қилдирганди. Фитрат “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” асарида Бекжон Раҳмон ҳамда Муҳаммад Юсуф Девонзодаларнинг асаридан ғоят таъсирланганини ёзган ва ушбу китобнинг мусиқашуносликда тутган ўрнига ғоят юксак баҳо берган эди. Мусиқа назарияси ва тарихига доир энг эътиборли манба бўлгани боис, Б. Беляев ҳамда Г. Формер каби рус ва хориж мусиқашунослари ҳам Бекжон Раҳмон, Девонзодаларнинг асарига мурожаат қилишгандилар.

Шу йили яна “Хилвати сўфиҳо” асарини ҳам ёзиб бошлайди.

Бекжон Раҳмон тилшунос сифатида 1926 йилнинг 26 феврал-5 март кунлари Боку шаҳрида ўтказилган Биринчи Туркология қурултойида қатнашиш учун Ўзбекистон делегацияси таркибига киритилади. Маълумки, ушбу қурултойда В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.А.Миллер, С.Ф.Олденбург, Р.Р.Поппе, А.Н. Самойлович, К. Юдахин, В.Б.Томашевский каби рус, М.Ф. Кўпрулузода (турк), Паул Виттек (немис), Бакир Чўпонзода(қрим татар), А. Бойтурсун (қозоқ) сингари дунёдаги машҳур 131 та олими қатнашганди. Ўзбекистондан эса Ашурали Зоҳирий, Элбек, Раҳим Иноғомов, Ғози Олим Юнусов, Назир Тўрақулов, Шокиржон Раҳимий, И.Садрий, А. Абдужабборовлар қаторида Бекжон Раҳмон ҳам бор эди.

Қурултойда туркий халқлар адабиёти ва тилшуносликка оид 38 та маъруза ўқилган ва муҳокама қилинганди.Муҳокамада сўзга чиққанлар орасида Бекжон

Хоразм жаҳид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси

Раҳмон ҳам бор бўлиб айнан ана шу қурултойда Навоийнинг 500 йиллигига тайёргарлик кўриш ва унинг ижодини дунёда оммалаштириш, тарғиб қилиш масалалари кўриб чиқилганди. Шу тарзда нафақат Ўзбекистон миқёсидаги маданий, адабий тадбирларда, балки дунёда бўлиб ўтаётган етук олимлар иштирокидаги анжуманларда ҳам фаол қатнашаётган Бекжон Раҳмон республикамизнинг энг фаол зиёлиси сифатида танилган.

1926-29 йилларда Ўзбекистон ССР халқ комиссарлари кенгаши раиси Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан Самарқандга келиб республика маориф комиссарлигининг “Маориф”, “Аланга” журналларида ва “Янги алифбо” қўмитасида фаолият кўрсатади ҳамда “Ўзбекистонда лотинчилик ҳаракати”, “Янги алифбе ҳарфи сираси тўғрисида”, “Бағдон шеvasи” сингари тилшунослик, адабиётшунослик ва санъатшуносликка оид мақолалар, “Салом” шеърини 1930 йилда ёзиб чоп этдиради.

Афсуски, Бекжон Раҳмондек серқирра фаолият соҳибининг ижтимоий-сиёсий, маърифий, дипломатик, матбуот, педагогик соҳаларига қўшган ҳиссаси сингари, адабий-илмий мероси ҳам тадқиқ қилинмай келинмоқда. Агар адабиётшунослар изланишлар олиб боришса, Бекжон Раҳмоннинг Истамбул, Хоразм ва Бокуда яратилган шеърлари ҳам топилиш эҳтимоли бор. Негаки, Чўлпон, Фитрат, Бобоохун Салимов, Закий Валидийлар даврасида юрган ижодкор Бекжон Раҳмон ўзидан бой адабий мерос қолдиргани аниқ.

“Катта террор” дея аталадиган машъум 1937-38 йиллардаги қатағон қурбонлари номи қайд этилганда, Комил Девоний, Сафо Муғанний номлари ҳам келтириб ўтилади. Агарки, уларнинг ижтимоий-сиёсий

фаолиятидан келиб чиқиб, адабий меросига, умуман ҳаётига разм солсак, ижодидаги маълум бир даврлар жаҳидлар ғоясида кечганлиги аён бўлади.

Тарихий фактлардан маълумки, Комил Девоний (1887-1938) жаҳидларнинг "Ёш хиваликлар" партияси аъзоси бўлган ижодкор. У 1887 йилда Хиванинг Сангар қишлоғида туғилган бўлиб, асл исми Муҳаммад Комил Исмоилжон ўғли эди. Бобоси Муҳаммад Паноҳ Хива хонлигининг тўп қуювчи қуролсоз устаси, шунингдек наққош, хаттот, мусиқа ва адабиёт бўйича ҳам маҳоратга эга бўлган. Хоразмдаги ижтимоий маърифий, адабий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлган Комил Девоний ҳаёти, ижодий мероси ҳам афсуски тўлиқ тадқиқ этилмаган. Фақатгина таниқли шоир, драматург Комил Аваз томонидан 2008 йилда Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриётида Девонийнинг ҳаёти ёритилган очерк ва айрим ижод намуналари нашр этилганди.

Комил Девоний сингари Сафо Муғанний ҳам Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий ва маърифий жараёнлар, шу сингари адабий ҳаракатчиликда фаол қатнашган ижодкор эди.

Сафо Муғанний номи шоир ва хонанда, бастакор сифатида машҳур. Бироқ унинг асл исми шарифи эса ҳужжатларда Сафо Оллоберганов бўлиб, 1882 йил Хива хонлигига қарашли Гандимиён (Гандумикон) қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилганди. Ферузхон саройига Сафо Муғаннийни олиб келган ва унга ҳомийлик қилган инсон хонликнинг энг мўътабар зотларидан Базири акбар Ислонхўжа эди. Натижада Сафо Муғанний Ферузхон саройида кўзга кўринган созандаларидан танбур, дутор ва бошқа миллий мусиқа созларида куй чалиш маҳоратини ва бастакорлик сирларини мукамал даражада ўзлаштирди. Санъат ва шеърят илмини

Хоразм жади́д намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
Ўрганиб, Хоразм шоирларининг, шунингдек, ўзининг
ёзган шеърларига куйлар басталаб ижро этди.

Сафо Муғанний нафақат адабиёт, санъат маданият
ходими, балки жамиятни ислоҳ қилиш, давлат
бошқарувини такомиллаштириш, Европа маданияти
ютуқларини воҳага тадбиқ этиш билан шуғулланишга
ҳаракат қилади. Сафо Муғанний хонлик ағдарилиши
билан тараққийпарвар инсон сифатида “Ёш
хиваликлар”ни кўллаб-қувватлаб, жади́дларнинг ушбу
партиясига аъзо ҳам бўлиб кирганди..

Афсуски, Сафо Муғанний 1937 йилда “халқ душмани “
сифатида қамоққа олинади ва 1938 йилда 10 йилга МТЛ(
меҳнат тузатув лагери) га сургун қилинади. Дастлаб
Ўзбекистондаги Малик совхозиди, кейин эса 1941 йил 20
февраль санаси билан ишга тикилган маълумотномада,
Ярославль вилояти, Рибин тумани, Волжский МТЛда
хукмини ўтаган ва вафот этган.

Сафо Муғанний ҳаёти, фаолиятигина эмас, адабий
мероси ҳам махсус тадқиқотни талаб қилади.

Комил Девоний, Сафо Муғаннийларнинг ижоди,
хусусан уларнинг “Ёш хиваликлар” партиясидаги
фаолияти, жади́дчилик ғоялари асосидаги асарларини
тадқиқ қилиш, адабиётшунослар олдидаги долзарб
вазифа бўлиб турибди.

Тарихдаги реал вазиятдан келиб чиқилса, жади́д
адабиёти, хусусан драматургиясини Ҳамза Ҳакимзода
Ниёзийсиз тасаввур қилиш қийин.Эътиборли томони
Хоразмда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан яратилган
саҳна асарлари воҳадаги театр, драматургиянинг асоси
ҳисобланади..

Маълумки, 1921 йил ноябридан Ҳамза Хоразм
республикасидаги касаба уюшмалари ташкилотида
ишлаш билан бирга, кўплаб драмалар яратди ва уларда

жадидчилик ғоялари ўз ифодасини топган. 1922 йил 2 мартда Хива шаҳрида театрга асос солди ва ўзи кўплаб драмаларни режиссёр сифатида сахналаштирди, айримларида ролларни ҳам ижро қилди. Тожизода, Машариф Полвонов, Умар Қурбоний ва бошқа саънаткорларни театр атрофига жипслаштирди. Ҳамзанинг бевосита Хоразмда яратилган “Хоразм инқилобининг учинчи лойиҳаси” номли тўрт пардали, етти кўринишдан иборат пьесасини “Хон зулми” деб ҳам атади.

Профессор Лазиз Қаюмовнинг “Ҳамза” (Тошкент-1989) ҳамда Олланазар Собировнинг “Хоразм театри” (Тошкент-1991 йил) монографияларидаги таҳлилларга кўра, “бундан ташқари Ҳамза яна ўз асарлари асосида сахналаштирган “Бой ила хизматчи”, “Туҳматчилар жазоси”, “Заҳарли ҳаёт”, “Фарғона фожиалари” асарларинигина эмас, Ғулом Зафарийнинг “Эрк болалари” ни ҳам Хива театрида намойиш этган драматург, режиссёр эди. Ҳамза сахналаштирилган пьесаларини фақат Хивадагина эмас, Хоразм воҳасининг турли худудларида ҳам намойиш қилиб борган” ижодкор бўлган.

Ўзбек жадид адабиётининг намояндаларидан бири ва 1910-13 йилларда Хоразмда фаолият кўрсатган педагог, шоир Муҳаммадшариф Сўфизода бўлиб, ўзбек демократик ва маърифатпарварлик даври адабиёти анъаналарини давом эттирган ижодкор эди. У уч йил давомида Хоразмдаги жадид мактабида фаолият кўрсатибгина қолмай, жадидлар ғоясини акс этдирган адабий асарлар яратган ва ўз давридаги адабий муҳитнинг фаол ижодкори эди.

Сўфизода ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси гарчи истиқлол йилларида тадқиқ ва тарғиб қилинаётган

Хоразм жадинд намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси
бўлсада, унинг Хоразмдаги уч йиллик педагоглик, шоирлик фаолияти, яратган асарлари ҳануз тўлиқ тадқиқ қилинмай келинмоқда.

Умуман олганда Хоразм жадинд адабиёти, унинг ўзига хос хусусиятлари, бошқа ҳудуддаги адабий жараёнлардан фарқли ва ўхшаш жиҳатлари, яратилган асарлар, жанрлари, улардаги ғоя, ижодкорларнинг фаолияти, адабий портретлари фундаментал тадқиқ қилинишини кутиб турибдики, бу адабиётшунослар зиммасидаги масъулиятли вазифалардан бири ҳисобланади. Агарки, “Жадинд адабиёти антологияси” нашрга тайёрланса, табиийки ушбу тадқиқотдан Хоразмлик юқоридаги ва изланишлар олиб борилса яна бошқа жадинд ижодкорлар ҳам адабий мероси киритилиши аниқ.

3.2. Жадинд ижодкорларининг асарларидан намуналар.

Хоразмлик жадинд намояндалари, хусусан улар сафидаги ижодкорлар ҳаёти, фаолиятини тадқиқ қилиш, афсуски ҳанузгача амалга оширилмай келмоқда ва бу тарихчи, адабиётшунослар олдидаги энг долзарб вазифа бўлиб келмоқда.

Бундан ташқари, жадинд ижодкорларнинг ҳар бирига бағишланган махсус филологик тадқиқот ва асарларини тўплаш, тарғиб қилиш ҳам шу пайтгача қилинмади.

Бу борада ушбу монография ҳаммуаллифи умид Бекмуҳаммад томонидан яратилган “Хоразм жадиндчилик ҳаракати энциклопедияси” ва ушбу монография муаллифларининг “Хоразм жадиндчилиги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт”, “Бобоохун Салимов-жадинд, давлат арбоби ва шоир” монографияларидагина бу борадаги дастлабки изланишлар олиб борилди. Қолаверса ушбу нашрларда Хоразмлик ижодкорларнинг айрим ижод

намуналари, қолаверса маълум бир муддат воҳадаги жаид мактаби, театрида фаолият кўрсатган Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзодаларнинг ижодий фаолияти Хоразм жаидлари билан боғланган ҳолда тадқиқ қилинди.

Шулардан келиб чиққан ҳолда, Бобоохун Салимов, Бекжон Раҳмон, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода ва бошқаларнинг ҳар бирига бағишланган махсус тадқиқот иши ва “Хоразм жаид адабиёти” монографияси яратилишига эҳтиёж бор. Шу сингари “Жаид адабиёти антологияси” нашрга тайёрланса ушбу нашрга Хоразмлик жаид ижодкорлар асарлари ҳам киритилиши аниқ.

Ана шуларни эътиборга олиб, ушбу монографияга қуйидаги жаид ижодкорларнинг асарларини киритишни маъқул деб топдик ва ўйлаймизки изланишлар давомида бу сингари ижод намуналар кўпайиб, мукамал антология ҳам юзага келади.

БОБООХУН САЛИМОВ

Хазон фаслида булбулдек,
Дил афгор ўлғон ўхшайдур.
Жаҳолат дардига барча
Гирифтор ўлғон ўхшайдур,
Сукут айлаб демас бу кун
Рост сўзни шайхулисломлар.
Халойиқ ичра бидъатлар,
Баддийдор ўлғон ўхшайдур...

МАКТАБ

Хушдур не бало ҳавойи мактаб,
Жон ўлса раво фидойи мактаб.
Мактаб демаки мадори илмдир,
То илм иладур бақойи мактаб,

Рашк ўтига ўртамиш Эрамни,
Гулзори фараҳ фазойи мактаб
Анвойи илм маъданидир.
Ҳар гўшайи бир саройи мактаб.
Тан ўлғуси булбули баҳорда.
Тифлони ғазал саройи мактаб.
Ҳар кимда бор эрса жаҳл дарди
Даф айлағуси давойи мактаб
Гўдаклар адибу олим ўлмас.
То чекмагунча жафо мактаб,
Топмоқ тиласанг икки жаҳонни
Зинҳор бўл ошнойи мактаб,
Хоразм элин айлағай мунаввар,
Нури қамари саймойи мактаб,
Мингдан бирини тугатмас Ожиз
Юз йил деса ҳам санойи мактаб.

* * * *

Рўзи шаб андар пароход сайри дарё мекунам,
Қудрати бори тоолоро томоша мекунам.
Мавотан гаштам ва сод ҳасрат ро орушти жудо,
Ва намедонам бидомон чикас мекунам.
То ба музлумон Хоразми шавам роҳатрасон,
Чун алиф қомат дариж афкори дута мекунам.
Халқи оламро мусовот аз зобони соз одил,
Гоҳ дар Тошканд ва гоҳ Маскав иншо мекунам.

ТИЛ

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситаи робитаи оламиёндур.

Ғайри тилини саъй қилинг билгали, ёшлар,
Ким илму ҳунарлар билонки ондин аёндур.

Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайрат этинг, фоида кондур.

Илму фан уйиға юборинглар болангизни,
Онда ўқуғонлар бори яктойи замондур.

Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидин они бағри тўла қондур.

МАКТАБ

*Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Ўқусин ёшларимиз, кўнглини шод этгуси мактаб.
Дилу жон бирла эл мактаб очарга ижтиҳод этсин,
Нединким бизни ғам, қайғудин озод этгуси мактаб.*

*Кўнгулларнинг сурури, дағи кўзлар нуридур фарзанд,
Аларнинг умрини албатта обод этгуси мактаб.
Ота бирла онага фарз ўқутмоқ бизни мажбурий,
Ки бизни яхшилик қилмоқда муътод этгуси мактаб.*

*Қаю миллатга биздек гар насими инқироз етса,
Анга албатта мустаҳкамлик ижод этгуси мактаб.
Бу не навмидликдур, мактаб очсақ, оқибат бизни
Аруси ком ила мақсудга домод этгуси мактаб.*

*Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактабким,
Балойи жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.*

ЖОНЛАРНИ ЖОНОНИ ВАТАН

Ватан, ватан дер эдилар, на дер эдим билмай они,
Энди билсам Ватан эркон бу танларнинг ширин жони.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони
Ватан, Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!

Сенсан бизлара чин туғмиш бир мунглиқ ано,
Боқғунг тирик бўлсак, агар ўлсок қучоғинда яно,
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!

Эсиз, эсиз, туғғонларинг кўз юмиб ўқ отуб сани,
Боғлаб қўлинг ёвузларга не олдилар сотуб сани?
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!

Билувчилар қўл тутмади, бизга сани тонутмади,
Билмам, неларга алдануб тангри буйруғин тутмади.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!

Билимсизлар англашмади, оҳ-у войинг тинглашмади,
Билгувчилар бурчи экан ўнғайламоқ, ўнглашмади.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!

Ниҳон йиғлаб қон ютунур, кечмоғлиғингни ўтунур
Мундин буён ўғлонларинг чандон тонурга тутунур.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!

ГАЗЕТА ТЎҒРИСИНДА

Яшнатиб дил ғунчасин, фасли баҳор айлар газет,
Сув бериб кўнгул боғини сабзавор айлар газет.

Шарқдан Мағрибгача бўлгон ҳаводисни ёзиб,
Не гўзал марғуб хабарлар ошкор айлар газет.

Кўб ўқур бўлсанг, бўлурсен эл аро чун нуктадон,
Сўзлаганда сўзларингни беғубор айлар газет.

Гоҳи-гоҳи келмайин қолса ўзининг дўстларин
Шавқида телмуртириб кўп интизор айлар газет.

Чиқса бир хурсандлик сафҳасида дарж ўлуб,
Фикри завқ-ла қалбни беихтиёр айлар газет.

Э нехушким, халқимиз суймакда кун-кундан сени,
Бир вақт зарларни бошингдан нисор айлар газет.

Ноумид бўлма, чиқар бир кун ҳақиқий дўстларинг,
Ёрдам айлаб, муштарийни бешумор айлар газет.

Йўқсул эл аҳволидан гар сен ёзиб берсанг хабар,
Дарж этиб бу йўлга жалби эътибор айлар газет.

Гар қорайгон дил, тўнук руҳларга бердикчи зиё,
Бўлгани жон доимо бошқа тумор айлар газет.

АСФАНДИЁРХОН

Ё раб, жаъми қулларингга қилди баҳравар,
Зиддинг ўлуб сарир асоратда жилвагар,
Бу Бакр вақти канди замонида чун Умар,
Усмон каби ҳалим ва шижоатда Ҳайдар,
Асфандиёрхон абулнаср ва алзафар
Хоразма верди равнақ, адли-ла зебу фар.

Вордир умидимиз кена хоқон иззу жоҳ
Этмаз деюб раия ҳуқуқини хоки роҳ,
Зеро, бу кун низоми, ўлуб аскару сипоҳ,
Кийди либос аскарӣй ва черкасий кулоҳ,
Асфандиёрхон абулнаср ва алзафар
Хоразма верди равнақ, адли-ла зебу фар.

Эҳсон эдуб принслара ҳаржи солия,
Қозилара мувожиб ва тан хоҳ волия,
Фармон доғнитди сўнгра умум аҳолия,
Ришват ясоқ, маош верар жайби молия,
Асфандиёрхон абулнаср ва алзафар
Хоразма верди равнақ, адли-ла зебу фар.

Танзим этилди доҳилий ишлар идораси,
Ўлмоқдадир ҳуқуқ милал истишораси,
Дуз чиқса гар зиёлиларга истихораси,
Фатҳ макотибингга ўлур балки чораси,
Асфандиёрхон абулнаср ва алзафар
Хоразма верди равнақ, адли-ла зебу фар.

Вордур гарчи муҳтасиб шаръ ўлуб раис,
Маъмур ўлунди ўлсада даврия ва полис,
Ахлотдан сўқоқлари этмак учун нафас,

Ҳар бир сабил омада вор бир нафар каниз,
Асфандиёрхон абулнаср ва алзафар
Хоразма верди равнақ, адли-ла зебу фар.

Субҳи саодат маданият явош-явош,
Ваҳшат қаронлиги доғидуб ўлди ламъа пош,
Адли-ла ўлса шоҳи жаҳон ўйлаким қуёш,
Қонуна қаршу ким эдажак фитна ва талош,
Асфандиёрхон абулнаср ва алзафар
Хоразма верди равнақ, адли-ла зебу фар.

“Шўро” журнали 1911 йил 12-сон

ХУЛОСА

Қримдан бошланган Исмоил Гаспралининг жадиdчилик ҳаракати туркий мусулмон халқлар орасида шиддат билан ўз ғояларини амалиётга айлантирдик, тезда жадиd мактаблари, матбуоти, театри, сиёсий ташкилотлари юзага кела бошлади. Умуман олганда 19 аср охири ва 20 асрнинг биринчи чорагини жадиdчилик ҳаракати ҳамда унинг намояндаларисиз тасаввур қилиш қийин. Негаки, жадиdчилик феномен сифатида жамиятдаги барча соҳаларни қамраб олган ва ўтказилган ислохотлар тараққиётга асос бўлиб хизмат қилганди.

Ана шу жараёнларни бошқарган шахслар эса Исмоил Гаспралининг ҳудудлардаги маслакдош намояндалари эди. Жадиd намояндалари ўзлари яшаётган ҳудуддаги неки муаммо бўлса унга эътибор қаратиб, уларга ечим излаган ва дунё билан ҳамқадамликда бўлишга интилишганди.

Биз ушбу монографиямизда Хоразмлик энг фаол, тарихдаги жараёнларни, хусусан ижтимоий-сиёсий воқеликларни ҳаракатга келтирган шахслардан айримлари фаолиятигагина тўхталиб ўтдик. Кейинги тадқиқотларимиз, монографиямизда эса таълим, маърифий жараёнларда лидерлик қилган Хоразм жадиd намояндалари фаолиятига тўхталиб ўтамиз.

Бизнинг ушбу тадқиқотимиздан келиб чиқган ҳолда Хоразм жадиd намояндаларини фақат тарихчи, сиёсатшунос, филологлар, тадқиқотчилар орасидагина эмас, кенг халқ орасида танитиш, тарғиб қилиш учун қуйидаги тавсия ва таклифларимизни билдириб ўтишни жоиз деб билдик:

1. Хоразмлик жадиd намояндаларнинг ҳар бирига бағишланган махсус илмий тадқиқот ишлари олиб

бориш;

2. Жадид намояндаларни уларнинг туғилган, фаолият кўрсатган ҳудудларда номларини абадийлаштириш;

3. Намояндаларнинг ҳар бирига бағишланган ҳужжатли фильм ишлаш ва уларни тарғиб қилиш;

4. Жадид намояндалар орасидаги ижодкорларнинг асарларини тўплаб нашр этиш ва “Жадид адабиёти антологияси”га киритиш;

5. Ҳар бир жадид намояндасига бағишланган алоҳида публицистик эссе, очерклар яратилиши ва уларнинг медиаварианти ҳам тайёрланиши, ижтимоий тармоқларда тарғиб қилиниши керак.

Шу ва шу сингари таклифларимиз амалга ошса, жадид намояндалар фаолияти махсус тадқиқот ишлари, монографияларда акс этиб, ёритилибгина қолмай, кенг халқ оmmasига, айниқса ёшларга етиб борар, улар учун маънавий далда, матонат, жасорат намунаси бўлиб хизмат қиларди.

МУНДАРИЖА

Жадид намояндалар фаолиятига бир назар	3
Кириш	7
I боб. Жадидчилик ғояларининг туркий мусулмон ўлкаларга таъсири ва тарихда тутган ўрни.....	12
1.1. Жадидчилик ғояларининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмга тарқалиши ҳамда унинг фарқли жиҳатлари. .12	
1.2. “Таржимон” газетасида Хоразмга оид мақолаларнинг ёритилиши ва уларнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти.....	17
II боб. Хоразм жадид намояндаларининг фаолияти, жамиятдаги нуфузи ва тарихда тутган ўрни.	44
2.1. Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари.....	44
2.2. Жадид намояндалари фаолияти ва уларнинг тарихда тутган ўрни	50
Исломхўжа	50
Ҳусайинбек Матмуродов.....	76
Полвонниёзхожи Юсупов	79
Бобоохун Салимов.....	89
Худойберган Девонов	120
Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов.....	146
Назир Шоликоров	158
Бекжон Раҳмон.....	162
3-боб. Хоразм жадидларининг адабий мероси.....	170
3.1. Хоразмлик жадид ижодкорлар.	170
3.2. Жадид ижодкорларининг асарларидан намуналар.....	189
Хулоса	197

**САЙЁРА САМАНДАР,
УМИД БЕКМУҲАММАД**

**ХОРАЗМ ЖАДИД НАМОЯНДАЛАРИ: ҲАЁТИ, ФАОЛИЯТИ ВА
АДАБИЙ МЕРОСИ**

Масъул муҳаррир:

Хондамир Қодирий-Абдулла Қодирий уй-музейи директори,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими.

Сўзбоши муаллифи: Жавлон Жовлиев-филология фанлари бўйича
фалсафа доктори, доцент.

Муҳаррир: Ғуломжон Отажонов

Саҳифаловчи:

М.Жуманиёзов

Мусаҳҳиҳ:

Ж.Собиров

Тақризчилар:

Дилноза Жамолова, тарих фанлари доктори, доцент,

Баҳром Ирзаев-тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент.

Тасдиқнома рақами Х-119629. Босишга 3.07.2024 да рухсат этилди.

Бичими 60x84_{1/16}. Офсет қоғози. Таймс гарнитураси.

Шартли босма табағи 12,5. Адади 200 нусха.

Баҳоси келишилган нархда.

“Milleniumus print” МЧЖда офсет усулида чоп этилди.

Урганч тумани, “Шерматлар” МФЙ, Тадбиркорлар кўчаси, 69-уй.

Тел: (+998) 91-994-24-00